

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA’LIM VAZIRLIGI**

**ABDUVALI BERDIALIYEV
IXTIYOR ERMATOV**

HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILI

**LEKSIKOLOGIYA, FRAZELOGIYA,
LEKSIKOGRAFIYA**

*Universitet va pedagogika oliy o‘quv yurtlarining o‘zbek tili va
adabiyoti bakalavri talabalari uchun darslik*

Toshkent
«TURON-IQBOL»
2021

UO‘K 801.83

KBK 81,21

B 32

Berdialiyev Abduvali, Ermatov Ixtiyor. Hozirgi o‘zbek adabiy tili (Leksikologiya, frazeologiya, leksikografiya) Darslik. – T.: «TURON-IQBOL» nashriyoti, 2021. – 204 b.

Darslik – 5120100 – Filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek tili) bakalavri yo‘nalishida tahsil olayotgan universitet va pedagogika oliy o‘quv yurtlarining o‘zbek tili va adabiyoti talabalari uchun tayyorlangan. Darslikda o‘zbek tilining lug‘at tarkibi (leksikasi), frazeologik tizimi jahon va o‘zbek tilshunosligining so‘nggi yillarda erishgan yutuqlari asosida yoritildi. Darslikning uchinchi – oxirgi qismi ilmiy lug‘atchilik (leksikografiya) masalalariga bag‘ishlangan. Unda o‘zbek leksikografik tizimidagi filologik, ensiklopedik va ideografik lug‘atlar va ularning konkret turlari haqida ma’lumot beriladi. Kitob universitet va pedagogika oliy o‘quv yurtlarining o‘zbek tili va adabiyoti bakalavrlaridan tashqari, akademik litsey, shuningdek, umumta’lim maktablarining o‘zbek tili o‘qituvchilariga mo‘ljallangan. Undan tilshunoslik masalalari bilan shug‘ullanuvchi ilmiy xodimlar, magistrlar va aspirantlar ham foydalanishi mumkin.

Mas’ul muharrir: filologiya fanlari doktori,
professor *Y.Tojiyev*

Taqrizchilar: filologiya fanlari doktori,
professor *T.Mirzaqulov*
filologiya fanlari nomzodi,
dotsent *J.Abdullayev*

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining 2021-yil 31-maydagi 237-sonli buyrug‘iga asosan 5120100 – Filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek tili) yo‘nalishi bakalavri talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan. (Guvohnom raqami – 237-320).

ISBN 978-9943-14-813-0

© Ermatov Ixtiyor, 2021

© «TURON-IQBOL», 2021

SO‘ZBOSHI

Bu kitobda universitet va pedagogika oliy o‘quv yurtlari filologiya fakultetlari o‘quv rejasidagi eng yirik va asosiy predmet hisoblanuvchi “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” sikliga daxldor eng murakkab hodisalar tizimi haqida ma’lumot beriladi. Shu bois kitob filolog-talabalarga mo‘ljallangan darslik vazifasida xizmat qiladi.

Darslikda o‘zbek tili qurilishida muhim va asosiy sanaluvchi lug‘at boyligi o‘rganiladi. Ma’lumki, har qanday tilni shu til egasi bo‘lmish xalqning milliy va ma’naviy boyligi sanaluvchi so‘zlarsiz tasavvur etish qiyin. Zero, so‘z boyligi til boyligini belgilovchi mezondir. Til boyligi esa xalqning ma’naviy boyligini belgilashga xizmat qiladi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida, eng keyingi leksikografik manbalarning guvohlik berishicha, 80 mingdan ortiq so‘z va so‘zga muqobil lisoniy birliklar mavjud. O‘zbek tili leksikologiyasi tilshunoslik fanining bir sohasi sifatida ana shu boylikni o‘rganadi.

Mazkur darslikda o‘zbek tili lug‘at tarkibi va uning birliklari an’anaviy tilshunoslik moyalari asosida o‘rganilgan. Shu bois u til lug‘at tarkibini sistem-struktur tadbillar asosida o‘rganuvchi sistem leksikologiyadan farq qiladi. Ko‘p yillik tajribalardan shu narsa aniq seziladiki, talabalar til hodisalarining an’anaviy tahlil usullarini yaxshi va mukammal tushunmasdan turib, ularning sistem-struktur tilshunoslik talabidagi talqinini oson o‘zlashtira olmaydi. Ana shu holatni hisobga olib, mazkur darslikni “O‘zbek tilining an’anaviy leksikologiyasi va frazeologiyasi” deb atash mumkin.

Darslik, garchand o‘zbek tilining an’anaviy leksikologiyasi va frazeologiyasi xarakterini kasb etgan bo‘lsa-da, unda tilshunoslik

fanining shu sohalarda qo‘lga kiritgan so‘nggi yillar yutuqlari uning mundarijasidan munosib o‘rin olgan. Chunki “an’anaviy” atamasi ostida til hodisalarining bundan bir-ikki asr oldingi talqini va tavsifi tushunilmaydi. “An’anaviy”lik til hodisalarining tahlil moyalariga nisbatangina ishlatiladi va ana shu jarayonlardagina ko‘zga tashlanadi. Darslikka o‘zbek tilshunosligida shu soha bo‘yicha hozirgi davrgacha yaratilgan darslik va qo‘llanmalardagi mazmun va mundarija asos qilib olindi. Biroq bu narsa mazkur darslikning o‘zbek tili leksikasini an’anaviy tarzda o‘rgangan oldingi darsliklardan farq qilmaydi degan xulosaga olib bormasligi kerak.

Mazkur darslik, mavzularning berilishi va joylashtirilishi nuqtai nazaridan, oldingi darsliklardan farq qilmasa-da, har bir mavzuning yoritilishida, mavzu taqozosidagi lisoniy hodisalar talqini va tahlilida jiddiy farqlar mavjud. Bu darslikda lug‘aviy hodisalar tabiatiga an’anaviy tilshunoslikning so‘nggi yillarda qo‘lga kiritgan barcha yutuqlari asosida yondoshilgan. Shuning uchun qo‘lingizdagi mazkur darslikning an’anaviy tilshunoslik bilan zamonaviy, ya’ni sistem tilshunoslik oralig‘idagi, ularni o‘zaro uzviy bog‘lashga xizmat qiluvchi ta’limiy rahnama vazifasini o‘tashi shubhasiz. Bu darslik materiallarini puxta o‘zlashtirgan talaba o‘zbek sistem leksikologiyasi mundarijasidagi barcha lug‘aviy, mazmuniy hodisa va kategoriyalarning yangicha, zamonaviy talqinini oson tushuna oladi va ularni yengil o‘zlashtira oladi.

Darslikning “Leksikologiya” va “Frazeologiya” deb nomlanuvchi ikki yirik qismi professor A.Berdialiyev tomonidan yozilgan. “Leksikografiya” (“Lug‘atshunoslik”) deb nomlangan uchinchi qismi dotsent I.Ermatov qalamiga mansub.

Bu kitob o‘zbek tili leksikologiyasi, frazeologiyasi va lug‘atshunosligi bo‘yicha darslik bo‘lganligi uchun, unda ayrim kamchilik va nuqsonlarning bo‘lishi tabiiy.

Mualliflar ana shu kamchilik va nuqsonlarni bartaraf etishni ko‘zda tutgan qimmatli hamda o‘rinli taklif va e’tirozlarni samimiyat hamda mamnuniyat bilan qabul qilishadi.

KIRISH

“Hozirgi o‘zbek adabiy tili” – bu fan, ijtimoiy fanlarning bir turi. Bu fan eng yirik va e’tiborli turkiy xalqlardan biri – o‘zbek millatining aloqa-aralashuv qurolini – o‘zbek tilini o‘rganadi. O‘zbek millatiga mansub aholining asosiy qismi O‘zbekistonda bo‘lganligi uchun, o‘zbek tili mamlakatimizda davlat tili maqomida faoliyat yuritadi. Shuningdek, o‘zbek tili O‘zbekistonga qo‘shni Afg‘oniston, Tojikiston, Qirg‘iziston, Qozog‘iston, Turkmaniston Respublikalarida ikkinchi yerli aholi hisoblanuvchi o‘zbeklarning ham tilidir.

O‘zbek millatiga mansub aholi dunyoning deyarli barcha yirik mamlakatlarida, masalan, Amerika Qo‘shma Shtatlarida, Saudiya Arabistonida, Afg‘onistonda, Germaniya, Ukraina, Rossiyaning Sibir o‘lkasida va b. istiqomat qiladi. O‘zbek tili Dunyoning 50 millionga yaqin aholisining ona tilisi hisoblanadi. “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” fan sifatida ana shuncha aholining muloqot vositasini ilmiy o‘rganuvchi ta’limiy vositadir.

O‘zbek tili o‘ziga xos fonetik, lug‘aviy va grammatik qurilishga ega. Til qurilishining o‘ziga xosligi tufayli, u o‘ttizga yaqin turkiy tillarning har biridan farq qiladi. Hozirgi o‘zbek tili o‘zbek millatining urug‘, qabila, elat, xalq va millat tili kabi taraqqiyot bosqichlarini bosib o‘tgan yagona tilidir.

Bu fan o‘rganadigan obyekt hozirgi o‘zbek adabiy tilidir. Hozirgi o‘zbek adabiy tili o‘zbek millatiga mansub barcha shaxslar uchun, ularning hududiy va ijtimoiy farqlaridan qat’iy nazar, mushtarak bo‘lgan tildir. Badiiy, davlat va ijtimoiy tashkilotlar, ilmiy-uslubiy adabiyot, ommaviy axborot, ta’lim-tarbiya muassasalari, rasmiy idora ish qog‘ozlari – bularning barcha-barchasi o‘zbek adabiy

tilida olib boriladi. Shu bois o‘zbek adabiy tili ayrim hududlar, ijtimoiy guruh va tabaqalar so‘zlashadigan o‘zbek tilidan farq qiladi. **O‘zbek adabiy tili** o‘zbek tili qurilishining hamma jabhalari me’yorlashtirilgan, qayta ishlangan va standartlashtirilgan tildir.

O‘zbek millatining muloqot vositasi bo‘lgan **hozirgi o‘zbek tili** shu davrning o‘zida shakllanib, bu holatga kelgan emas. Uning mustaqil lison sifatida shakllanishi uzoq va uzoq tarixga ega. O‘zbek tilining mustaqil va rasmiy lisonga aylanishi shu til jamoasining mustaqil etnik jamoalik, ya’ni xalqlik maqomini qo‘lga kiritgan uzoq tarixiga borib taqaladi.

O‘zbek tili juda qadim yozma an’analarga ega bo‘lgan tillardan biridir. O‘zbek tilining asosini tashkil qilgan qadimgi turkiy qabilalar arablar istilosidan avval Urxun – Yenisey yodgorliklari yozuviga asos bo‘lgan runik alifbesi va uyg‘ur yozuvi alifbesida yozilgan boy adabiyotga ega edilar. Arablar istilosidan so‘ng arab alifbosini qabul etganlar. Turkiy qabilalar birlashib, xalqqa aylangandan keyin ham, turkiy – turkiy (o‘zbek) adabiy tilida badiiy, adabiy-didaktik, tarixiy asarlar ijod etish to‘xtamay davom etgan. O‘sha qadimiy adabiy tilimiz namunalarini gavdalantiruvchi yozma yodgorliklarning tarixiy fojialarda yonmay, kuymay bizgacha yetib kelganlari “Qutadg‘u bilig”, “Devonu lug‘otit turk” (XI asr), “Hibatul haqoyiq” (XII asr), Qur‘on “Tafsiri” (XII–XIII asrlar) kabilardir.

O‘zbek tilining o‘tmishi shundan dalolat beradiki, uning umumxalqlik asosi, ilmiy manbalarning guvohlik berishicha, XV – XVII asrlarga borib taqaladi. U Zarafshon va Farg‘ona vodiylarida keng tarqalgan dialektlar zaminida tarkib topgan. O‘zbek xalqi XX asr boshlariga qadar “turk” nomi bilan atalgan. Hozirgi turkiy xalqlarning boshqalari ham ana shu nom bilan yuritilgan.

Hozirgi zamon o‘zbek tilining tarkibi murakkab. Bu murakkablik shu bilan xarakterlanadiki, u Samarqand – Buxoro, Toshkent, Farg‘ona va Xorazm kabi to‘rt sheva guruhidan tarkib topgan. Bu shevalar asosan qarluq-uyg‘ur, o‘g‘uz, qipchoq til xususiyatlarini o‘zida ifodalaydi.

O‘zbek adabiy tilining lahjalari orasida, odatda, qarluq-chigil lahjasi hamda unga qarashli ayrim shevalar o‘zbek adabiy tilining tayanch lahjasi va shevalari hisoblanadi. Bu lahjaga Toshkent, Andijon, Farg‘ona, Namangan, Qo‘qon, Jizzax, Samarqand, Buxoro, Qarshi, O‘sh, Marg‘ilon, Jalolobod va boshqa shaharlarning shevalari kiradi. Biroq, garchand o‘zbek adabiy tilidan bir oz chetroqda ko‘rinsa-da, qipchoq shevalarining ham o‘zbek adabiy tiliga qo‘shgan hissasi salmoqli. Qaratqich kelishigining to‘liq shakli (-ning), hozirgi zamon fe‘lining -yotir affiksli shakli adabiy tilga qipchoq lahjasidan olingan. Aytilganlardan ma‘lum bo‘ladiki, hozirgi o‘zbek adabiy tilining shakllanishida o‘zbek tilining barcha hududiy ko‘rinishlari ham o‘ziga xos va munosib hissa qo‘shgan.

Demak, hozirgi zamon o‘zbek tilining shakllanishi muayyan tarixiy boqichlarni boshdan kechirgan. Bular *qadimgi turkiy adabiy til* (VIII–XI asrlar), *eski turkiy adabiy til* (XI–XIII asrlar), *eski o‘zbek adabiy til* (XIV–XIX asrlar) va *yangi o‘zbek adabiy til* (XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan) singari bosqichlardan iborat (bu haqda “O‘zbek tili tarixi” kursi atroflicha ma‘lumot beradi).

O‘zbek tilining rivojlanib, hozirgi holatiga kelishida, Markaziy Osiyoning turkiy xalqlari tillaridan tashqari, turkiy bo‘lmagan xalqlar tillarining ham ta‘siri va munosib hissasi bo‘lgan. Bu masalada tojik tilining o‘zbek tiliga bo‘lgan ta‘siri alohida ahamiyatga ega. Bu ta‘sirning o‘ziga xos nolisoniy asoslari ham yo‘q emas, albatta. Bu asos shundan iboratki, tojik xalqi bilan o‘zbek xalqi O‘rta Osiyoning eng qadimgi mahalliy (tub) aholilaridan hisoblanadi. Bu ikki xalq bir umumiy hududda asrlar osha yashab keladi, ularning turmush tarzida ham aytarli farq yo‘q va bo‘lmagan.

Tojik va o‘zbek xalqlarining san‘ati, madaniyati, ruhiy olami, ma‘naviyati va diniy e‘tiqodi ham bir xil. Bu ikki xalq shu darajada aralashib va chatishib ketganki, o‘zbek xalqining etnik tarkibiga tojik urug‘lari, tojik xalqining etnik tarkibiga o‘zbek urug‘lari singishib ketgan. Ana shu nolisoniy shart-sharoitlar asosida tojik tili ta‘sirida o‘zbek tili, o‘zbek tili ta‘sirida tojik tili baravar rivojlangan. Bu

rivojlanish, eng avvalo, har ikki tilning lugʻat tarkibidagi oʻzbekcha (tojik tilida) va tojikcha (oʻzbek tilida) soʻzlarning koʻp miqdorda mavjudligi bilan belgilanadi.

Hozirgi oʻzbek tilining shakllanib, rivojlanishida shu til jamoasiga hududiy yaqin boʻlmagan boshqa xalqlar tillarining ham taʼsiri sezilarli darajada boʻlgan.

Oʻzbek tili jamoasiga hududiy yaqin boʻlmagan xalqlardan biri arablardir. Oʻzbek tili va uning lugʻat tarkibining shakllanishi va rivojlanishida arab tilining ham samarali oʻrni va taʼsiri bor. Lotin va grek tillari yevropa xalqlari tillariga qanday taʼsir qilgan boʻlsa, arab tili ham musulmon mamlakatlari xalqlari tiliga oʻshanday taʼsir koʻrsatgan. Shuning uchun ham arab lugʻaviy oʻzlashmalari musulmon mamlakatlari xalqlari tili leksikasida baynalmilal qatlamni tashkil qiladi. Bu ham, albatta, oʻziga xos nolisoniy asosga ega.

Oʻzbek tili leksikasida arab lugʻaviy oʻzlashmalarining paydo boʻlishi va amali Oʻrta Osiyoning VII–VIII asrlarda arablar tomonidan zabt etilishi davridan boshlanadi. Islom dinining keng koʻlamda tarqalishi va hukmronligi tufayli, oʻzbek tili lugʻat tarkibida arab leksik birliklarining miqdori tobora koʻpaya boshladi. Oʻrta Osiyo xalqlari hayotining madaniy va maʼrifiy jabhalarida arab tili ishlatila boshladi. Oʻsha davr mutafakkirlari – Beruniy, Farobiy, Ibn Sino va boshqalar oʻz ilmiy va badiiy ijodlarini arab tilida amalga oshirdilar. Bu til oʻzbek mumtoz adabiyotining asosiy tiliga aylandi.

Arab tilining taʼsiri yaqin vaqtlargacha saqlanib keldi. Arab tilidan xabari boʻlmagan kishilar A.Navoiy, Furqat va Muqimiy asarlarini, oʻsha davr vaqtli matbuoti materiallarini qiyinchilik bilan tushunishi buning dalilidir. Chunki badiiy va publitsistik asarlar tilining imtiyozli foizini arab lugʻaviy birliklari tashkil qilardi. Hozirgi oʻzbek adabiy tili lugʻat tarkibida *adabiyot, odam, aholi, arava, arbob, asos, asbob, atrof, ovqat, axborot, jamiyat, jazo, jumla, doim, doir, daraja, davom, davlat, diqqat, ahl, faoliyat, fan, gʻayrat, hujum, hodisa, hayot, hol, haq, haqiqat, harakat, hosil, hovuz, hisobot, hurmat, iborat, ijro, idora, ehtiyoj, ehtiyot, ilhom, imorat, imkoniyat,*

intizom, inshoot, iqlim, iroda, istiqbol, ixtisos, kashf, majlis, madaniyat, maxsus, mashhur, mashq, mehnat, millat, muddat, mas'uliyat, musobaqa, qalam, daftar, qonun, qaror va boshqa yuzlab soʻzlar mavjudki, ular arab tiliga mansub boʻlsa-da, hozirgi vaqtda oʻzbek tilining oʻz soʻzlari kabi singishib ketgan. Bu soʻzlar asosida hozirgi oʻzbek tilida derivatsiya (soʻz yasash) yoʻli bilan bir necha oʻnlab yangi soʻzlar hosil qilinganki, ular endilikda oʻzbek tilining oʻz soʻzlari maqomida keng koʻlamda ish koʻrayotir.

Arab lugʻaviy oʻzlashmalari oʻzbek badiiy nutqining ham tengsiz koʻrkidir. Ayniqsa, nazm tilini, nazm matnini arab lugʻaviy birliklarisiz tasavvur etish qiyin. Masalan, isteʼdodli shoir Odil Ikromning “Uzlat” sheʼriy toʻplami (Xujand: Rahim Jalil davlat nashriyoti, 2012-y.)dan olingan quyidagi parchaga eʼtibor beraylik:

Oniy umr bagʻrini oʻrtagan mangu

Omonat umidlar baqoga qoldi.

Atigi ikki misradan iborat bu nazmiy matnda toʻqqizta lugʻaviy birlik ishtirok etgan. Shulardan oltitasi (*oniy, umr, mangu, omonat, umid, baqo*) arab tilidan oʻtgan leksik birliklardir. Agar shu leksik birliklar ularning oʻzbekcha lugʻaviy muqobillari bilan almashtirilsa, matnda poetik shira, poetik ifoda barham topadi. Bu, albatta, arab lugʻaviy oʻzlashmalarining oʻzbek tilida kasb etgan va mustahkamlagan mavqei hamda ahamiyatidan dalolatdir.

Arab lugʻaviy oʻzlashmalari, nafaqat nazmiy matnlarda, balki nasriy matnlarda ham, hatto soʻzlashuv nutqida ham faol qoʻllanadi. Shuningdek, arab lugʻaviy oʻzlashmalari bir necha yuzlab oʻzbek frazem birliklarining hosil boʻlishida ham muhim lisoniy vosita vazifasini bajargan.

Oʻzbek adabiy tilining shakllanishi va rivojlanishida rus tilining ham samarali taʼsiri boʻldi. Ayniqsa, oʻzbek terminologiyasi tizimini rus tilidan va rus tili orqali boshqa yevropa xalqlari tilidan oʻzlashgan lugʻaviy birliklarsiz tasavvur etish qiyin. Ularning koʻpi umumxalq mulki sifatida oʻzbek tiliga singishib ketgan.

Rus tili va rus tili orqali boshqa Yevropa xalqlari tillaridan o‘zlashgan lug‘aviy birliklar xalq xo‘jaligining barcha soha va tarmoqlariga oid lisoniy birliklar qatlamini tashkil qiladi. Jumladan, *byuro, ekonomika, reforma, industriya, prokat, neft, elektr, energetika, sement, nikel, ruda, flot, transport, samolyot, tramvay, avtomobil, avtobus, agronom, kombayn, traktor, irrigatsiya, melioratsiya, konsert, shaxmat, shashka, klub, jurnal, gazeta, kurort, kino, poema, drama, muzika, pianino, akademiya, alfavit, botanika, geologiya, gradus, kafedra, pedagogika, fizika, ximiya, televizor, nasos, radio, general, polkovnik, kapitan, sport, voleybol, basketbol, bufet, yarmarka, bank, park, palto, kostyum, konfet, mebel, stol, stul, parta, fonema, morfema, semantika* va boshqalar shular jumlasiga kiradi.

Xullas, “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” o‘zbek tilini ilmiy jihatdan tekshiruvchi fan sifatida o‘zbek tilining fonetik, lug‘aviy va grammatik qurilishini o‘rganadi.

Siz tanishayotgan bu kitobda esa, o‘zbek tilining lug‘aviy va frazem qurilishi haqida ilmiy ma’lumot beriladi. Lug‘atlar va lug‘atchilik ko‘proq tilning lug‘aviy va frazem tizimlariga asoslangani uchun, unda o‘zbek ilmiy lug‘atchiligi (leksikografiyasi) masalalariga ham keng o‘rin berilgan.

Demak, ma’lum bo‘ladiki, mazkur darslik “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” umumiy kursi tarkibiga kiruvchi va uning o‘zbek tili lug‘aviy hamda frazem tizimini o‘rganuvchi asosiy qismlaridan biridir.

Birinchi qism

LEKSIKOLOGIYA

Leksikologiyaning obyekti va predmeti haqida

Har qanday til qurilishida soʻz va soʻzlar majmuasi muhim rol oʻynaydi. Zero tilni soʻzlarsiz tasavvur etish mumkin emas. Shu sababli boʻlsa kerak, Kopengagen tilshunoslik maktabining asoschilaridan biri L.Yelmslyev tilni bir butun organizmga, soʻzlar majmuasini, yaʼni lugʻat tarkibini esa tilning tanasiga oʻxshatgan edi.

Leksikologiya – tilshunoslikning yirik va asosiy sohalaridan biri. Bu atama grek tilidan olingan: “lexikos” soʻz, “logos” taʼlimot, yaʼni “soʻz haqida soʻz”, “soʻz haqida taʼlimot” maʼnolarini bildiradi. Shuning uchun leksikologiyada tilning soʻz boyligi oʻrganiladi. Uni *lugʻat tarkibi* yoki *leksika* ham deyiladi.

Leksika atamasi ikki maʼnoda ishlatiladi: 1) tildagi barcha soʻzlar yigʻindisi, majmuasi, yaʼni tilning lugʻat tarkibi; 2) tilshunoslikning ana shu lisoniy boylikni oʻrganuvchi sohasi, yaʼni fan tarmogʻi (bu oʻrinda leksika – *leksikologiya* atamasining dublet muqobili).

Tilning boyligi uning lugʻat tarkibidagi (leksikasidagi) soʻzlar miqdori bilan belgilanadi. Unda soʻzlar miqdori qancha koʻp boʻlsa, til ham shuncha boy boʻladi. Lugʻat tarkibi (leksika) davrlar osha oʻzgarib turadi. Bu oʻzgarish undagi soʻzlar miqdorining oʻzgarishi bilan belgilanadi. Masalan, 1981-yili Moskvada ikki jildda nashr etilgan “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da oʻzbek adabiy tilida mavjud 60 ming soʻz sharhlangan boʻlsa, 2006–2008-yillarda Toshkentda

besh jildda nashr etilgan “Izohli lug‘at”da 80 mingdan ortiq so‘z va so‘zga tenglashuvchi lisoniy birliklar sharhlangan. Demak, hozirgi o‘zbek leksikologiyasi 80 mingdan ortiq so‘zni o‘z ichiga olgan lug‘at tarkibi (leksikasi)ni o‘rganadi.

Leksikologiya tilshunoslikning mustaqil sohasi sifatida bir qancha ichki bo‘lim va tarmoqlardan tarkib topadi. Semasiologiya, onomastika, etimologiya uning asosiy bo‘limlaridir. Shuningdek, leksikologiyaning hozirgi (tasviriy) leksikologiya, tarixiy leksikologiya, dialektal leksikologiya, qiyosiy leksikologiya, sistem-struktur leksikologiya kabi turlari mavjud.

Bu bo‘lim va turlarning har biri o‘zining alohida-alohida o‘rganish obyektiga ega. Chunonchi, semasiologiyada lug‘aviy birliklarning mazmun jabhasi bilan aloqador masalalari o‘rganiladi. Shakl va ma’no nomutanosibligi (asimmetriyasi) bilan bog‘liq ma’nodoshlik, ohangdoshlik, shakldoshlik leksikologiyaning ana shu bo‘limi mundarijasiga kiradi.

Nomlash, atash jarayonlari va ularning natijasi bilan aloqador barcha masalalar, xususan, atoqli otlar va ularning vujudga kelishi kabilar onomastikaning o‘rganish obyektidir.

Leksikologiyaning turlari ham biri boshqasidan o‘z mundarijasi va uning tavsifi bilan farq qiladi. Chunonchi, tasviriy (hozirgi) leksikologiyada tilning muayyan davrga xos lug‘aviy birliklari tizimi o‘rganiladi. Leksikologiyaning bu turi sinxron leksikologiya deb ham ataladi. Tarixiy leksikologiya – tasviriy (sinxron) leksikologiyaning aksi. Til tarixiy taraqqiyotining o‘tmish bilan bog‘liq lug‘at tarkibi leksikologiyaning shu turida o‘rganiladi. Uni diaxron leksikologiya deb ham ataladi.

Qiyosiy leksikologiya o‘zaro qardosh yoxud qardosh bo‘lmagan tillarning lug‘at tarkibini, uning muayyan bir qatlamini qiyosan o‘rganuvchi sohadir. Qiyosiy leksikologiyaning ham tasviriy (sinxron) va tarixiy (diaxron) jabhalari mavjud. Sistem-struktur leksikologiya lug‘aviy hodisalarning bevosita kuzatishda bo‘lmagan mavhum va sof ilmiy bosqichga xos tomonlarini o‘rganadi.

Shunday qilib, leksikologiya tilning o‘ziga xos tizim xarakterini kasb etuvchi lug‘at tarkibini o‘rganadi. Sistem, ya’ni tizim xarakterini kasb etuvchi lug‘at tarkibining markazida so‘z turadi. Zero, so‘z leksikologiya o‘rganadigan asosiy birlik hamdir.

So‘zlar majmuasidan iborat tizim, sistema, biri boshqasi bilan organik bog‘liqlikdagi uch ichki “qatlam”dan tarkib topadi. Bu “qatlam”lar *mikroqurilma*, *medioqurilma* va *makroqurilma* atamalari bilan nomlanadi.

Mikroqurilma – bu ayrim so‘zlar anglatgan har xil ma’nolarning o‘zaro munosabatlaridir. Tildagi polisemantik so‘zlar va ular anglatgan ma’nolar bir butunlikda lug‘at tarkibining mikroqurilmalari hisoblanadi.

Medioqurilma tilning shakl va mazmun nomutanosibligini ro‘yobga chiqaruvchi omonimiya, paronimiya, omografiya, omofoniya, sinonimiya va antonimiya singari hodisalar munosabatini o‘z ichiga oladi.

Makroqurilma – bu lug‘at tarkibidagi mazmuniy (sinonimiya) va mavzuiy guruhlardan tarkib topadi. So‘zlarning muayyan bir ma’no atrofida guruhlanishi, masalan, *sekund*, *minut*, *soat*, *ertalab*, *tush payti* va b. vaqt ma’nosi doirasida tutashuvchi mikroquruhdir. Bunday mikroquruhlar mazmuniy maydon deb ham ataladi. So‘zlarning muayyan mavzu doirasida birlashuvi, tutashuvi ham makroqurilmaning alohida ko‘rinishi sanaladi. Masalan, *ot*, *ho‘kiz*, *echki*, *qo‘y* va sh.k. uy hayvonlari mavzuiy (tematik) guruhiga mansub so‘zlardir.

Xullas, leksikologiya tildagi so‘zlarni, ularning majmuasini turli tomonlardan o‘rganuvchi sohadir. U tilshunoslikning boshqa barcha sohalari bilan uzviy bog‘langan bo‘ladi. Xususan, fonetika, so‘z yasalishi, morfologiya, sintaksis, stilistika va uning hodisalarini so‘zlarsiz tasavvur etish qiyin: fonetikada so‘zlarning tovush tarkibi o‘rganilsa, so‘z yasalishida yangi lug‘aviy birliklarning hosil bo‘lishi o‘rganiladi. Morfologiyada lug‘aviy birliklar muayyan shaklga kiradi va boshqa so‘zlar bilan munosabatga kirish imkoniyati paydo bo‘ladi.

Soʻzlar sintaksis ixtiyoriga oʻtgach, kommunikatsiya jarayonida ishtirok etadi, nutqning muayyan mantiqiy-grammatik qiymat kasb etuvchi birligiga aylanadi. Stilistikani soʻzlarning maʼnodosh guruhlari (sinonimik uyalar)siz tasavvur etish qiyin. Maʼnodoshlik uyasidagi muqobil lugʻaviy birliklar nutqning turli uslublariga koʻra xoslangan boʻladi: bir uslub uchun xoslangan soʻzlarni nutqning boshqa uslubida qoʻllab boʻlmaydi. Bularning bari leksikologiyaning tilshunoslikning boshqa barcha sohalari bilan aloqasi va munosabatini belgilaydi.

SOʻZ – TILNING ASOSIY, LEKSIKANING MARKAZIY BIRLIGI SIFATIDA

Darhaqiqat, tilni soʻzlarsiz tasavvur etish qiyin. U tilning asosiy birligi sanaladi, leksikada, yaʼni lugʻat tarkibida esa, u markaziy hodisadir.

Soʻz nutq tovushlarning maʼlum bir izchillikda qoʻshilishidan tarkib topadi. Bu izchillik til jamoasi va uning har bir aʼzosi uchun mutlaq va mushtarakdir. Masalan, *ota, ishlamoq* soʻzlari oʻzbek millatiga mansub barcha shaxslar uchun, ularning dunyoning qaysi burchagida yashashlaridan qatʼiy nazar, *o-t-a, i-sh-l-a-m-o-q* tarzida eshitaladi, shu tarzda aytiladi. Shuningdek, *ota, ishlamoq* soʻzlarining maʼnosi ham shu millat vakillarining barchasi uchun mushtarak uqiladi.

Soʻzlar orqali bizni qurshab turgan obyektiv borliq narsa-hodisalari lisoniy inʼikos etiladi. Bu jarayonda obyektiv borliq narsa-hodisalari va ulararo har xil tabiiy va notabiiy munosabatlar ham, ularning har biriga xos xususiyatlar ham lisoniy shaklga ega boʻladi. Masalan, “*Bu yil gʻalladan moʻl hosil olindi*” gapida *gʻalla* soʻzi real borliq hodisasini anglatishi jihatidan shu gap tarkibidagi boshqa soʻzlardan (bu yil, moʻl, hosil, olindi) farq qiladi. Biroq bu soʻzlarning har biri “gʻalla” soʻzi anglatgan tushuncha bilan turli jihatlardan munosabatdosh.

Qanday tavsifda bo‘lishidan qat’iy nazar, so‘zlar orqali borliq narsa-hodisalari va ularning tabiiy belgi-xususiyatlari ataladi, nomga ega bo‘ladi. So‘z borliq narsa-hodisalarini umumlashtirgan holda ataydi. Masalan, *kitob* so‘zi orqali badiiy, ilmiy, texnikaviy, xullas, barcha tur va janrdagi asarlar nomlanaveradi.

Daraxt so‘zi orqali ham shunday. Mevalimi, mevasizmi, xonakilashganmi, xonakilashmaganmi – bari bir, ko‘p yillik “o‘simlik”larning barchasiga tegishli nom *daraxt* bo‘laveradi. Yoki “*yurmoq*” so‘zini olaylik. Bu so‘z orqali insonga xosmi, hayvonga xosmi yoki biror-bir naqliyot vositasi (masalan, avtomobil, poyezd, arava va b.) – predmetga xosmi, “*oldga qarab siljish*” ma’nosidagi harakat atalaveradi (*Bola yurdi. Avtomobil yurdi. Poyezd yurdi. Arava yurdi* va b.). Bu narsa, ya’ni borliq narsa-hodisalari va ularning o‘zaro munosabatlarini atash, nomlash so‘z zimmasidagi asosiy lisoniy vazifa sanaladi va u atamalilik deyiladi. Atamalilik ***nominativlik*** deb ham yuritiladi. Demak, so‘z tilda atamalilik vazifasini bajaruvchi lisoniy birlikdir.

Atamalilik so‘z ma’nosi bilan uyg‘un tushunchadir. Atash orqali nimanidir anglaymiz, tasavvur etamiz. Tasavvur etilgan va anglashilgan ana shu “narsa” so‘z ma’nosidir. Masalan, *kitob, qalam* deyilganda, shu nomlar zamiriga “*mutolaa (o‘qish) jarayonida xizmat qiluvchi vosita (predmet)*”, “*yo‘zish, chizish quroli*” singari tasavvurlar singishgan bo‘ladi. Bu tasavvurlar *kitob* va *qalam* so‘zlarining ma’nosidir.

Obyektiv borliq narsa-hodisalari nomlanganda, shu narsa-hodisalarning ayrim jihatlari nom (so‘z) va uning ma’nosi uchun asos vazifasini o‘taydi. So‘z ma’nosi uchun asos bo‘lgan bu jihat “ichki forma” deb yuritiladi. Masalan, *qizilishton* nomi bilan yuritiluvchi qush bor. Uning qornidan pastki qismi qizil rangda bo‘lganligi uchun, bu rang shu qushning nomi va uning ma’nosi uchun asos vazifasini bajargan. Shuningdek, qumursqalardan biri “*qirqoyoq*” deb ataladi. Bu nom bilan ataluvchi mayda jonivorning oyoqlari, garchand qirqta

bo'lmasa-da, ko'p. Oyoqlari miqdorining ko'pligi shu qumursqaning nomi va ma'nosiga asos bo'lgan.

“Ichki forma” so'z ma'no qurilishida mutlaq emas. U nomlash jarayonining dastlabki etapidagina mavjud va aniq anglashiladi. Vaqtlar o'tishi bilan, so'zlarning “ichki forma”si unutiladi. Masalan, *qush, suv, yemoq, ichmoq, ish, uy, o't, osh* va h.k. so'zlarning nomlanishida shu so'zlar nomlagan narsa va jarayonlarning qaysi jihatlari asosga olinganligi ma'lum emas, ular unutilgan. “Ichki forma” yasama so'zlardagina aniq tasavvur etiladi. Masalan, *temir yo'l* so'zining shu so'z atalgan narsa – predmetning material jihati asosida vujudga kelganligini sezish qiyin emas. Yoki *qalamdon* so'zining paydo bo'lishi va anglatgan ma'nosida “*qalam saqlanadigan idish*” uning “ichki forma”si vazifasini bajarganligi aniq va ravshan.

Demak, “ichki forma” so'zning atash jarayonidagi doimiy, mutlaq tushuncha emas. Bu tushuncha real ma'no tushunchasi bilan almashinib turadi. Real ma'no deganda, so'zning til jamoasining har bir a'zosi tomonidan bir xil tasavvur etiladigan mushtarak ma'nosi tushuniladi. Real ma'no sinxron xarakterga ega bo'ladi. Masalan, *og'och* so'zi o'tgan asrlarda *daraxt* so'zi anglatgan ma'noda ishlatilgan. Hozirgi vaqtda bu so'z *yog'och* shaklida daraxtlarning qurilish uchun ishlatiladigan quruq shakli ma'nosida qo'llanadi va barcha tomonidan ayni shu ma'noda idrok qilinadi. Tilda “ichki formasi” xiralashib, tub (asl, tarixiy) ma'nosi unutilgan so'zlar nihoyatda ko'p. Ular etimologik tahlil yo'li bilan tiklanadi (bu haqda darslikning “Etimologiya” bahsida alohida ma'lumot beriladi).

So'z – tilning asosiy birligi. Buning boisi shundaki, yuqorida ham aytilganidek, tilni nutq tovushlarisiz, grammatik shakllarsiz va kommunikatsiya jarayonidan tashqarida tasavvur qilish mumkin emas. Nutq tovushlari tizimi, morfologik shakllar majmuasi va kommunikatsiya uchun xizmat qiluvchi sintaktik qurilmalar – hammasi birgalikda tilni, uning bir butun organizmini tashkil etadi. Shu bois so'z tilning asosiy birligi sanaladi.

Soʻzning funksional-semantik koʻrinishlaridan biri *atamadir*, yaʼni termindir. Termin (atama)ning material tomoni soʻz yoki soʻzlar birikmasidan tarkib topgan iboraga teng keladi. Biroq soʻz va atama oʻzaro farq qiladi. Bu farq shundaki, soʻz umumxalq mulki, u til jamoasining hamma ijtimoiy qatlamlari uchun bir xil xizmat qiladi. Termin esa umumxalq mulki sifatida emas, balki til jamoasining ayrim-ayrim ijtimoiy qatlamlari uchun xoslangan boʻladi. Bundan tashqari, atama yordamida xalq xoʻjaligi, fan va texnikaning muayyan tushunchalari nomlanadi.

Atamaning maʼno hajmi soʻzning maʼnosiga nisbatan tor va uning isteʼmol doirasi ham cheklangan boʻladi (bu haqda keyinroq batafsil maʼlumot beriladi). Shuningdek, soʻzning shakliy ifoda tomoni atamaning shakliy ifoda tomoni bilan hamma vaqt ham muvofiq kelavermaydi. Masalan, qishloq xoʻjaligi texnikasiga qarashli *paxta terish mashinasi, ariq qazish mashinasi, quvvat olish vali, moylash sistemasi* singari bir qator atamalar mavjud. Ular, birinchidan, rus tilidan kalkalash (tarjima qilish) yoʻli bilan oʻzlashtirilgan, ikkinchidan, birdan ortiq soʻz (*paxta, terish, mashina; quvvat, olish, val; moylash, sistema*) soʻzlardan tarkib topgan, uchinchidan, qishloq xoʻjaligi texnikasining aniq bir turi va uning muayyan qismlarini nomlagan; toʻrtinchidan, ularning isteʼmoli umumxalq uchun, uning barcha ijtimoiy tabaqalari uchun moʻljallanmagan. Shunga oʻxshash xususiyatlarni turli xil fanlar sohasida ham uchratish mumkin. Chunonchi, oʻzbek tilshunosligida *otlarning kelishik shakllari, otlarning egalik shakllari; feʼl zamonlari, uzoq oʻtgan zamon feʼli; bogʻlangan qoʻshma gap, ergash gapli qoʻshma gap, natija ergash gapli qoʻshma gap, bogʻlovchili qoʻshma gaplarni eslatuvchi bogʻlovchisiz qoʻshma gap* singari bir necha oʻnlab atamalar ishlatiladi. Ular maʼnosiga, yaʼni til mazmun jabhasiga koʻra, soʻzlardan farq qilmaydi. Biroq ularni shu holda, shu shaklda soʻzlarga tenglashtirish ham mumkin boʻlmaydi.

Atama va soʻzlar tilning mazmun jabhasiga koʻra oʻxshash boʻladi, xolos. Atamalarning soʻzlar bilan til mazmun jabhasiga

o'xshashligining yana bir tomoni bor: atamalarda ham, so'zlarda bo'lgani kabi, dubletlilik, ko'p ma'nolilik, antonimlik, sinonimlik va giponimlik xususiyatlari bo'ladi.

Fikrimizni tilshunoslikka oid atamalar misolida dalillamoqchi bo'lsak, bu fan mundarijasida *kategoriya, guruh, guruhlash, tasnif, tasniflash, tahlil* singari ko'p ma'noli va ko'p vazifali lug'aviy birliklar; *qo'shimcha va affiks, prefiks va oldqo'shimcha, suffiks va ort qo'shimcha, nisbat va daraja, gap va jumla, so'z va leksema, unlilar va vokalizmlar, undoshlar va konsonantizmlar* singari dublet va sinonim (ma'nodosh) lug'aviy birliklar; *jarangli va jarangsiz (undoshlar – **giperonimlarga** nisbatan); til oldi va til orqa (umuman unli va undoshlarga – **giperonimlarga** nisbatan); ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish (mustaqil so'z turkumlari – **giperonimga** nisbatan)* singari giponim lug'aviy birliklar; *ochiq va yopiq (bo'g'in), qattiq va yumshoq (undosh), bir bosh bo'lakli va ikki bosh bo'lakli (gap), to'liq va to'liqsiz (gap)* singari antonim lug'aviy birliklar mavjud.

Terminologik tizimda atamalarning shakldoshligi, ya'ni omonimiyasi alohida xususiyatlari bilan ajralib turadi. Atamalar omonimiyasining bir ko'rinishida umumxalq tiliga mansub oddiy so'zlar bilan biror-bir fan va uning muayyan tarmog'iga xos ayrim tushunchalarning nomi bir shaklga ega bo'ladi: *tugun, band (adabiyotshunoslik); oy, quyosh, yulduz (astronomiya); o'pka, jigar, yurak (fiziologiya va tibbiyot); qo'ltiq, tekislik (geografiya)* va b. Ularning boshqa bir ko'rinishida bir lug'aviy shakl orqali bir necha fanlarga xos tushunchalar nomlanadi.

Masalan, *reaksiya* shaklidagi lug'aviy birliklar ximiya, fiziologiya, tarix, siyosiy iqtisod; *assimilyatsiya* shaklidagi lug'aviy birliklar tilshunoslik, botanika, etnografiya; *yadro* shaklidagi lug'aviy birliklar fizika, botanika, matematika, tilshunoslik fanlari doirasidagi tushunchalar nomi sifatida xizmat qiladi.

Bu lug'aviy birliklar anglatgan tushunchalar va ularning ma'nolari munosabatida hech bir aloqadorlik yo'q. Shularni hisobga

olgan holda, leksikologiyada atama va ular tizimini o'rganuvchi maxsus tarmoq shakllangan. Bu tarmoq atamashunoslik deyiladi.

Shu narsa muhimki, so'z va atama oralig'idagi farq jiddiy emas: atama ham – so'zning vazifaviy ko'rinishlaridan biri. So'z ham, atama ham – tilning nominativ vazifaga xoslangan birligi.

Yuqorida aytilganlardan chiqadigan xulosa shuki, leksikaning qaysi jabhasida bo'lmasin, so'z o'rganiladi. Shuning uchun so'z leksikaning eng muhim va markaziy lisoniy birligidir.

LEKSIKANING SISTEMALILIK XARAKTERI HAQIDA

Til ham, uning har bir sathi ham o'ziga xos tizimdir, sistemadir. Sistema tabiiy va ijtimoiy hodisalarining barchasida mavjud.

Masalan, siz tahsil olayotgan oliygohni olaylik. U o'ziga xos murakkab sistemadir. Bu sistemaning asosiy birligi – talaba va o'qituvchilar. Talabalar ham, o'qituvchilar ham bittadan yoki o'ntadan emas. Ularning, ayniqsa, talabalarning soni bir necha minglab bo'lishi mumkin. Qolaversa, ular “ta'lim oluvchilar” nomi bilan bir umumiy xususiyatga ega. O'qituvchilar ham shunday: millati, ilmiy darajasi, unvoni, yoshi va jinsidagi farqlardan qat'iy nazar, bir umumiy “belgi” – umumiy vazifaga ega: yoshlarga ta'lim berish va ularni tarbiyalash.

“Oliyogoh”ga xos sistemalilikning yana bir tomoni shundaki, u “guruh – kurs – kafedra – fakultet – rektorat” tartibidagi bosqichlardan iborat. Shulardan birisiz “oliygoh”ning bir butunligi tasavvur etilmaydi. Bu o'quv maskanining ishchi jamoasiga kelsak, ularning sistemasiga xos “*talaba – guruh – guruh boshlig'i – guruh rahbari – laborant – bosh laborant – assistent – o'qituvchi – katta o'qituvchi – dotsent – professor – kafedra mudiri – dekan o'rinbosarlari – dekan – rektor o'rinbosarlari (prorektorlar) – rektor*” tartibidagi bosqichlarga duch kelamiz. “Oliyogoh” misolidagi sistemadan shu narsani sezish mumkinki, “oliygoh” bir necha pog'onali ichki sistemalardan tarkib topuvchi yaxlit, bir butun sistema ekan, sistemalar sistemasi ekan.

Chunki har bir kurs, har bir bo‘lim, har bir fakultet shu bir butun “oliygoh” sistemasi ichidagi, uni tashkil etuvchi tobe tagsistemalardir.

Til ham ana shunday sistemadir. Til sistemasida lug‘aviy qatlam o‘ziga xos mavqe va ahamiyatga ega. U tilning boshqa sistemalari bilan chambarchas bog‘liq holatda mustaqil faoliyat ko‘rsatadi.

Leksika boshqa lisoniy hodisalar sistemasidan farq qiladi. U ochiq sistemadir. Chunki lug‘at tarkibi hamma vaqt o‘zgarishda bo‘ladi. Iste‘moli so‘nib xiralashgan lug‘aviy birliklar undan chetlashib, uning o‘rni boshqa lug‘aviy birliklar hisobiga evaz qilina boradi.

Masalan, yaqin vaqtlarda o‘zbek tili lug‘at tarkibida *kommunistik partiya, kommunist, komsomol, partiya byurosi, qayta qurish, kommunizm, raykom, obkom, kolxoz, sovxoz, pioner* singari so‘zlar bo‘lib, tilimizda faol ishlatilar va ular o‘zbek tili leksikasining zamonaviy qatlamida o‘rganilar edi.

Endilikda ularning iste‘moli so‘nib, ularning o‘rni lug‘at tarkibimizga kirib kelayotgan *uzluksiz ta’lim, auditor, lizing, raqobatbardosh, qo‘shma korxonalar, ishbilarmon, sarmoya, provayder, internet, internet tarmog‘i, diler, dizayner, tadbirkorlik, masofaviy o‘qitish, kollej, akademik litsey, bakalavr, magistr* kabi yangi lug‘aviy birliklar hisobiga to‘ldirilib bormoqda.

Leksik (lug‘aviy) sistema til birliklarining har xil munosabatlaridan tashkil topadi. Bu munosabatlarning asosiylariga paradigmatic, sintagmatic va iyerarxiyalik (silsilali) munosabatlar kiradi.

Ana shu munosabatlarning amali va majmuasi tilning, uning har bir sathining bir butunligini, yaxlitligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Paradigmatika (paradigmatik munosabatlar)

Paradigmatik munosabatlar paradigmatic qamrovida bo‘ladi. Paradigmatika deyilganda, tilning u yoki bu sathiga xos birliklarining muayyan umumiy, o‘xshash lisoniy belgi-xususiyatlar asosida

guruhlanishi tushuniladi. Masalan, p, ch, sh, k, t va h.k. nutq tovushlarining hosil bo'lishida shovqinning yetakchi va hal qiluvchilik asosida jarangsiz undoshlar; b, m, n, g, d va h.k. tovushlarning hosil bo'lishida ovoz (un)ning yetakchi va hal qiluvchilik belgisi asosida jarangli undoshlar sifatida guruhlanishi tilning fonetik sathiga xos paradigmatika ko'rinishlaridandir.

Morfologik sath ham o'ziga xos paradigmatic guruhlardan tashkil topadi. Masalan, o'qituvchi, quruvchi, haydovchi, tabib, qassob, me'mor va h.k.lar otlarning shaxs ma'nosini bildiruvchi; temir, qum, tosh, daraxt, shox va b.lar narsa-predmet ma'nosini bildiruvchi guruhlarini hosil qiladi. Yoki *qalam* so'zi – leksemasining *qalam, qalamning, qalamni, qalamga, qalamda, qalamdan kabi* ko'rinishlari har xil shaklga ega bo'lsa-da, ular shu so'z – leksema (*qalam*)ning kelishik kategoriyasiga xos paradigmaticasidir. Bular tilning morfologik sathga xos paradigmatic to'dalari (uyalari) sanaladi.

Sintaktik sathga xos paradigmaticaga kelsak, ular ham sintaksisning har bir sathida mavjud va ularning majmuasidan tilning sintaktik qurilishi tarkib topadi. Masalan, egani hosil qiluvchi paradigmatic guruhga, ma'nosidagi farqlardan qat'iy nazar, bosh kelishigi shaklidagi ot, olmosh va otlashgan so'zlarning barchasi kiradi. Yoki otli gap paradigmatic guruhi (paradigmaticasi)ga kesimi fe'ldan boshqa so'zlar orqali ifodalangan hamma gaplar tegishli bo'ladi.

Lug'aviy sath paradigmatic tizimini tilning ham ifoda, ham mazmun jabhalarida bir xil va faol ko'rish mumkin. So'zlardagi birdan ortiq ma'nolar (polisemiya) va ularning tizimi; birdan ortiq har xil ma'nolarning mushtarak, o'zaro o'xshash (paronimiya) yoki bir xil shakllarda ifodalanishi (omonimiya) lug'aviy sathning ma'no jabhasiga xos paradigmatic guruhlarni hosil qiladi. Masalan, *etak* so'zi "*kiyimning tugash qismi*", "*biror tepalik yoxud tog'ning yer – tekislik bilan tutash qism*"i, "*biror-bir marosim yoki tadbirning yakunlanish*

lahzasi” va h.k. bir qator har xil tushunchalar bilan aloqador ma’ nolarni bildiradi.

Etak so‘zining har bir ma’nosi shu so‘zning alohida-alohida lug‘aviy-mazmuniy varianti (LMV) orqali ifodalanadi. Ana shu lug‘aviy-mazmuniy variantlar *etak* so‘zining til mazmun jabhasiga xos paradigmaticasi, paradigmatic uyasi, guruhi sanaladi.

Lug‘aviy omonimiyada ham paradigmaticaning til mazmun sathiga xos turini ko‘ramiz. Masalan, “*ko‘k*” so‘zi alohida-alohida uch mustaqil shakl – leksemani o‘z ichiga oladi: 1 – *ko‘k*: “*osmon*”, 2 – *ko‘k*: “*rang*”, 3 – *ko‘k*: “*ovqatga xushbo‘y ta‘m beradigan o‘simliklar, ko‘kat*”. Fonetik tarkibi bir xil bu uch shakl – uch leksemada biri boshqasi bilan aloqasi bo‘lmagan uch ma’no ifodalangan. Ana shu uchta ma’noning majmuasi “*ko‘k*” lug‘aviy omonimining paradigmaticasi hisoblanadi.

Lug‘aviy tizim birliklarining til ifoda jabhasiga xos paradigmaticasi sinonimiya, antonimiya hodisalari amalida ko‘zga tashlanadi. Bir-biriga o‘xshash yoki bir xil ma’nolar fonetik qurilishda farq qiluvchi har xil lug‘aviy birliklar vositasida ro‘yobga chiqadi.

Aft, bashara, yuz, bet, chehra, turq, visol so‘zlari inson organizmi bosh qismining old tomoni ma’nosini anglatishi nuqtai nazaridan, umumiylikka ega. Bir umumiy ma’noda tutashuvchi *aft, bashara, yuz, bet, chehra, turq* va *visol* so‘zlari lug‘aviy sath birliklarining ifoda jabhasiga xos paradigmatic guruhidir, paradigmaticasidir.

O‘zaro zid ma’nolarda tutashuvchi *katta* va *kichik, yaxshi* va *yomon, uzoq* va *yaqin, issiq* va *sovuq, qattiq* va *yumshoq* tipidagi bir qator lug‘aviy birliklar ham tilning ifoda jabhasiga xos paradigmatic qator (uya)larni hosil qilgan.

Lug‘aviy sathga xos paradigmaticaning yuqoridagilardan boshqa yana bir qator ko‘rinishlari mavjud. Ular giperonim (giponimlar paradigmasi), paronim, graduonim, funksionim va sh.k. hodisalar doirasida, shu hodisalarning o‘ziga xos lug‘aviy-mazmuniy sistemalilik xususiyatini belgilash uchun xizmat qiladi.

Sintagmatika (sintagmatik munosabatlar)

Sintagmatika – bu nutq oqimida bir lisoniy maqomdagi ikki unurning o‘zaro munosabatidir. Morfema va so‘zlar tarkibida tovush va bo‘g‘inlarning, o‘zak va affikslarning; yasalma – derivatlar tarkibida yasovchi asos va yasovchi vositalarning; matn (kontekst) tarkibida takt, gap bo‘laklari (sodda gaplar sathida) va predikativ qismlarning (qo‘shma gaplar sathida) o‘zaro munosabati sintagmatika va sintagmatik munosabatlardir.

Leksikada, ya‘ni lug‘aviy sathda ham sintagmatikaning o‘ziga xos ko‘rinishi amal qiladi. Ma‘lumki, har qanday sintaktik butunlik, u so‘z birikmasimi yoki gapmi, bundan qat‘iy nazar, so‘zlardan, ularning o‘zaro birikuvidan tashkil topadi. Sintaktik butunliklarning hosil bo‘lishida tovushlar kompleksidan iborat shakliy birliklardan tashqari, shu shakliy birliklar tufayli anglashiluvchi ma‘nolar ham o‘zaro munosabatga kirishadi. Bu jarayonda so‘zlarning, shakliy birliklarning, ma‘no mosligi, mazmuniy bog‘lanishi ham muhim va hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Matn tarkibidagi lug‘aviy birliklar ma‘no jihatdan moslashmasa, bog‘lanmasa, muayyan kommunikativ maqsadni ko‘zda tutgan matn hosil bo‘lmaydi. So‘zlarning matn tarkibida ma‘no jihatdan bog‘lanishi mazmuniy (semantik) valentlik deb ataladi. Semantik (mazmuniy) valentlik zaminida tilning lug‘aviy sath hodisalariga xos sintagmatikasi (sintagmatik munosabatlari) ta‘minlanadi. Belgi-xususiyat ma‘nolariga ega bo‘lgan so‘zlarning ot (bunda sifatga xos ma‘nolar nazarda tutiladi) va fe‘l (bunda ravish va unga vazifadosh so‘zlar ma‘nosi nazarda tutiladi) kabi so‘zlarga tobelanib bog‘lanishida o‘zaro bog‘lanayotgan so‘zlararo mazmuniy moslik mavjud va shu asosda matn vujudga keladi. Leksikadagi *sintagmatika* deyilganda, turli lug‘aviy-grammatik kategoriyalarga mansub so‘zlar ma‘nosidagi ana shunday mantiqiy-lisoniy muvofiqlik tushuniladi. Masalan, “*Oppoq orzularga burkanib, to‘lib, Ezguliklar olib kelar Yangi yil*” (Davlat Yor) matnida *Yangi yil* va *olib kelmoq*,

oppoq va orzular, ezguliklar va olib kelmoq, burkanib va olib kelmoq, to'lib va olib kelmoq soʻzlari shakliy jihatdan ham, mantiqiy-lisoniy jihatdan ham oʻzaro bogʻlangan. Bu soʻzlarning maʼno jihatdan mantiqan muvofiqlashuvi va birikuvli til lugʻaviy sathiga xos sintagmatikaga misol boʻladi.

Iyerarxiyalik munosabat

Iyerarxiyalik munosabat til birliklari hosil boʻlishining bosqichma-bosqichli bogʻlanishiga asoslanadi. Buni pogʻonali, oʻzaro shartlangan munosabat deb ham ataladi. Iyerarxiyalik munosabatlarning mantiqiy asosi ham tashqi olam va uning narsa-hodisalariaro bogʻlanishlardir. Masalan, “zamon” bilan bogʻliq tushunchalarni olaylik: har bir asr 100 yilni oʻz ichiga oladi. Har bir yil toʻrt fasldan, oʻn ikki oydan iborat. Har bir oy 30–31 sutka boʻladi. Sutka tun va kunga, kun va tun soatlarga, soatlar minutlarga, minutlar esa sekundlarga taqsimlanadi. Koʻrinadiki, “asr” deb atalgan tushuncha bir necha bosqich qismlardan tashkil topdi.

Tilning sistemaliligi ham ana shunga oʻxshaydi. Bunda lisoniy sathning quyi bosqich birliklari uning yuqori bosqich birliklarini shakllantirish vazifasini bajaradi. Masalan, fonetika sathini oladigan boʻlsak, tovushlardan boʻgʻinlarning, boʻgʻinlardan soʻz va taktlarning, taktlardan frazalarning hosil boʻlishi iyerarxiyalik munosabatga kiradi.

Lugʻaviy sathda iyerarxiyalik munosabatning yana oʻziga xos koʻrinishi amal qiladi. Oddiy soʻzlardan ularning muayyan mazmunga ega maydonlari vujudga keladi. Mazmuniy maydon zaminida lugʻaviy birliklarning mavzuiy guruhleri, mavzuiy guruhlar yigʻindisidan esa, yirik lugʻaviy-mazmuniy guruhlar paydo boʻladi. Yirik mavzuiy guruhlarning majmuasi, yigʻindisi asosida tilning lugʻat tarkibi, leksikasi shakllanadi. Zero, til leksikasi son-sanoqsiz lugʻaviy-mazmuniy guruhlar uyushmasi va ulardan tarkib topgan bir butunlikdir. Masalan, *quyon* soʻzi xonakilashgan yovvoyi hayvon

ma'nosi bilan (arxisema) *qo'y* yoki *echki* so'zlari bilan kichik bir lug'aviy-mazmuniy maydonda birlashadi. Bu guruh "*go'shti iste'mol qilinadigan*" semasi bilan *qoramol, tuya, yilqi (ot)* so'zlari bilan o'zidan yirikroq boshqa bir lug'aviy-mazmuniy maydonga tobelanadi. Bora-bora bunday guruhlar "*hayvon*" semasiga ega bo'lgan boshqa hayvon nomlari bilan qo'shib, birlashtiruvchi, mushtarak ma'nosi "*hayvon*" (arxisema) bo'lgan katta bir guruhni tashkil qiladi. Lug'aviy birliklarning silsilali tarzda kichik guruhdan yirik guruhlarni hosil qilish jarayonlari va ularning hosila natijalari til leksikasiga xos iyerarxiyali munosabat deyiladi.

LUG'AVIY SEMASIOLOGIYA

Ma'lumki, tilning mazmun jabhasi ham, uning ifoda jabhasi kabi, har bir sathda shu sathga xoslangan ma'noviy birliklardan tashkil topadi. Tilning barcha sathlariga xos ma'noviy birliklar majmuasini, sistemasini semasiologiya o'rganadi. Shu bois semasiologiyaning fonetik, morfem, so'z yasalishi, morfologik va sintaktik sathlarga taalluqli tarmoqlari, shoxobchalari mavjud: *fonetik semasiologiya, morfem semasiologiya, so'z yasalish semasiologiyasi, morfologik semasiologiya va sintaktik semasiologiya* kabi.

Tilning lug'aviy sathga xos mazmun jabhasi lug'aviy semasiologiyada o'rganiladi. Lug'aviy semasiologiyaning asosiy birligi va obykti – bu so'zlar ma'nosidir. Ular so'zning mazmun jabhasiga qarashli asosiy birliklardir. Bu ma'noviy birliklar sememalar deb ataladi. Lug'aviy semasiologiya lug'aviy sememalarni o'rganadi.

SO'Z VA UNING MA'NOSI

So'z ma'nosining semiotikaga aloqasi

Til va uning birliklari semiotik xarakterdagi ijtimoiy hodisalardir. Semiotik hodisalar ishora, ramzlar xarakterida bo'ladi.

Ularni *semiotika* fani o'rganadi. Tilshunoslik ham semiotikaga daxldor va unga yaqin fandır. Uning fonemadan yirik barcha birliklari (morfema, soʻz, frazema, soʻz birikmasi va gap) ramzlik (ishoralik) xarakteriga ega boʻladi. Shu bois tilshunoslik fanining bosh predmeti sanaluvchi tilga ishoralar (ramzlar) tizimi sifatida qaraladi. Bu tizimda ham soʻz markaziy hodisa hisoblanadi. Soʻzning ishora (ramz)lik xususiyati shundaki, uning oʻzaro munosabatdosh va taqozadosh ikki tomoni – ikki jabhasi mavjud: ularning biri ifoda jabhasi boʻlsa, ikkinchisi – mazmun jabhasidir.

Soʻz ifoda jabhasi bilan tasavvur etiladi, eshitiladi. Shu tomoni bilan soʻzlar pertseptiv vazifa bajaradi. Soʻzning tovush va tovushlar birikmasidan tarkib topishi uning ana shu, yaʼni ifoda jabhasidir. Soʻz ifoda jabhasiga nisbatan *leksema* deb, mazmun jabhasiga nisbatan esa, *semema* deb ataladi. Masalan, *uy, inson, ona, daraxt* soʻzlarining ifoda jabhasini shu soʻzlar tarkib topgan tovushlar tashkil qilgan: ular *uy, inson, ona, daraxt leksemalaridir*. Anglatgan maʼnolariga koʻra, ular *uy, inson, ona, daraxt sememalaridir*.

Leksemalarning nutqda voqelangan real koʻrinishiga nisbatan *leks* atamasi ishlatiladi. Masalan, *qalam, qalamning, qalamni qalam* leksemasining nutqda matn talabiga koʻra voqelana oladigan uch *leksidir*.

Ayni oʻrinda *semema* hodisasi ham til mazmun jabhasining eng kichik, elementar birligi sifatida oʻziga xos qurilmadir. Bu qurilmaning birliklari *semalar* deb ataladi, yaʼni *semema* semalar *yigʻindisidir*. Masalan, “*ota*” leksemasining invariant LMVsining sememasi “*inson, kishi*”, “*bevosita qarindosh*”, “*erlik jinsida*”, “*tugʻdiruvchi*”, “*oila boshligʻi*”, “*soʻzlovchidan katta*” va h.k. semalardan tarkib topgan.

Soʻzning ifoda va mazmun jabhalari (*leksema va sememalari majmuasi, yigʻindisi*) birgalikda ular (soʻzlar)ning *ishoralik, ramzlik* maqomini belgilaydi.

Demak, soʻz maʼno tomoni bilan tilning mazmun jabhasiga qarashli boʻladi.

Soʻz shakl tomoni bilan tilning ifoda jabhasida qanday ahamiyat kasb etsa (soʻzlar faqat tovushlar yordamida eshitiladi, yaʼni tasavvur etiladi), u maʼno tomoni bilan tilning mazmun jabhasida ham ana shunday muhim ahamiyat va mavqega ega boʻladi: *til uchun leksema qanday muhim va zarur sanalsa, semema ham shunday muhim va zarurdir*. Zero, til amalini soʻzlarsiz, ularning odatiy (*uzual*) va nutqda kasb etuvchi noodatiy (*konnotativ, okkozional*) maʼnolarisiz tasavvur etish mumkin emas.

Lugʻaviy birliklar *uzual* va *konnotativ (okkozional)* maʼnolariga koʻra, til yoki nutq hodisalari sifatida farqlanadi. Uzual maʼnolar lugʻaviy birliklarning umumtilda rasmiylashgan semantik qiymati boʻlib, shu maʼno asosida soʻzlar til birliklari sanaladi. Soʻzlarning konnotativ (*okkozional*) maʼnolari esa, nutqda individual tarzda vujudga keladi, umumxalq tilida ommaviy tarzda rasmiylashmaydi. Bunday maʼnolarga koʻra, soʻz, yaʼni lugʻaviy birliklar nutq hodisasi sifatida tavsiflanadi.

Soʻzning ifoda (shakliy) jabhasi har xil tovushlardan tarkib topib murakkab boʻlganidek, uning ifoda jabhasi ham murakkab: har xil maʼnolar summasidan iborat boʻladi.

Til birliklari ramziy, ishoraviy xarakter kasb etar ekan, ularning mazmun jabhasi tilshunoslikning semantika (yoki semasiologiya) boʻlimida oʻrganiladi. Semantika (semasiologiya), til sathlariga koʻra, *frazem semantika, morfem semantika, soʻz yasaliş semantikasi, lugʻaviy (leksik) semantika, morfologik semantika, sintaktik semantika, uslubiy semantika* kabi guruhlariga ajraladi.

Soʻz maʼnolari lugʻaviy semantika (semasiologiya)da oʻrganiladi. U oʻziga xos serqirra va murakkab mazmuniy qurilmadir.

Lugʻaviy maʼno va uning xususiyatlari

Soʻz maʼnosining oʻziga xos murakkab va serqirra mazmuniy qurilma ekanligi shundaki, u bir qator ichki unsurlardan tarkib topadi. Soʻzning grammatik, uslubiy va pragmatik maʼnolari ham shu qurilma

tarkibida bo‘ladi. Bu qurilma so‘zning semantik strukturasi deyiladi. So‘z semantik strukturasi markazida lug‘aviy ma‘no turadi.

Lug‘aviy ma‘no vositasida obyektiv borliqning muayyan real yoxud noreal narsa-hodisalari, shu narsa-hodisalarning belgi-xususiyatlari, ularning o‘zaro munosabatlari va boshqalar anglashiladi. Lug‘aviy ma‘no, yuqorida ham aytilganidek, biror-bir denotatsiyaga asoslanadi. Denotatsiyaning asosini denotat tashkil qiladi.

Denotat deyilganda, so‘z ma‘nosining nolisoniy (ekstralingvistik) asosi tushuniladi. Bu asos bizni qurshab turgan borliq narsa-hodisalari va ularning belgi-xususiyatlaridir. Masalan, *chiroq* so‘zining denotati ma‘lum bir kichik hududni yorituvchi predmetdir. Ana shu predmetning ongda *ch, i, r, o, q* fonemalari yordamida tasavvur etilishi “*chiroq*” so‘zi-leksemasining lug‘aviy ma‘nosidir. Bu ma‘no, bizni qurshab turgan borliqning aniq bir narsa-predmeti (denotati) bilan aloqador bo‘lganligi uchun, denotativ ma‘no deb ataladi. *Denotativ ma‘noni referent ma‘no* deb ham yuritiladi. Chunki *denotat* va *referent* o‘zaro dublet atamalardir. Lug‘aviy ma‘nolar yordamida obyektiv borliqning narsa-hodisalari va ularning belgi-xususiyatlari atalgani, nomlangani uchun, ular fanda *nominativ ma‘nolar* sifatida ham rasmiylashgan.

Nominativ ma‘noga ko‘ra, so‘zning tildagi asosiy vazifasi belgilanadi. Bu vazifa – nominativlik, ya‘ni atamalilikdir.

So‘zning nominativ ma‘nolari negizida uning signifikativ ma‘nolari shakllanadi. *Signifikativ ma‘no* nominativ ma‘nolarning yuqori (bosqich)da mavhumlashgan hosilasidir. Signifikativ ma‘noga ko‘ra bizni qurshab turgan obyektiv borliq narsa-hodisalari umumlashgan va mavhumlashgan holda tasavvur etiladi. Signifikativ ma‘no tufayli nominativ ma‘no (to‘g‘rirog‘i, *denotativ ma‘no*) *tushuncha* bilan bog‘lanadi.

So‘zning mazmun strukturasi denotativ ma‘nodan tashqari, *konnotativ ma‘no* ham mavjud bo‘ladi. Konnotativ ma‘no nominativ ma‘noga “eshdosh” ustama ma‘nodir. Konnotativ ma‘no tufayli so‘z emotsional-ekspressiv qiymatga ega bo‘ladi. U emotsional-ekspressiv

bo‘yoqdorlik ham deyiladi. Konnotativ ma’noga ko‘ra so‘zlarning pragmatik-uslubiy vazifasi belgilanadi.

Konnotativ ma’nolar tufayli vujudga keluvchi emotsional-ekspressivlikning ijobiy va salbiy turlari mavjud. Ularni ijobiy bo‘yoqdorlik yoxud salbiy bo‘yoqdorlik deb ham ataladi.

Konnotativ ma’nolarning ifodalanish usul va vositalari ham har xil. Lug‘at tarkibining ayrim qatlam so‘zlari yo salbiy, yo ijobiy xarakterdagi bo‘yoqdorlikka ega bo‘ladi.

Lug‘aviy ma’no va tushuncha munosabati

Tushuncha tafakkur shakli sifatida logik kategoriyalardan biridir. Tushuncha tufayli, uning vositasida, ongda obyektiv borliq narsa-hodisalari va ular munosabatining o‘ta umumlashgan va mavhumlashgan tasavvuri shakllanadi. Ongda shakllangan ana shu tasavvurlar so‘zlar vositasida lisoniy maqomga ega bo‘ladi. Muhimi shundaki, obyektiv borliqda real uchramaydigan, o‘z shakli dennotatlariga ega bo‘lmagan hodisalar ham ongda tushuncha sifatida shakllanaveradi. Ayni o‘rinda obyektiv borliqda real mavjud bo‘lmagan bunday hodisalar ham tilda so‘z orqali lisoniy tusga kiradi. Masalan, *sevgi, muhabbat, yaxshilik, ruhiyat, omad, jin, alvasti, shayton, mehr* singari bir guruh so‘zlar ana shunday tavsifdadir.

Shunisi ham borki, so‘z va tushuncha munosabatida muvofiqlik, mutanosiblik yo‘q. Bir so‘z birdan ortiq tushunchalarni ifodalashi mumkin. Ko‘p ma’noli so‘zlar va ularning amali buning yorqin misolidir. Shuningdek, tilda tushuncha ifodalamaydigan so‘zlar ham kam emas. Olmoshlar, yordamchi so‘zlar tushuncha ifodalash vazifasidan chetda. Shu dalillarning o‘ziyoq so‘z va tushunchaning teng kelmasligi va ularning har xil fanlarga – so‘zning tilshunoslik, tushunchaning mantiqqa mansubligini ko‘rsatadi. Demak, so‘zning signifikativ ma’nolari va ular bilan bog‘liq vazifalaridagina so‘z va tushuncha munosabatida (mutlaq darajada bo‘lmasa-da) muvofiqlik bo‘lishi mumkin. So‘z ma’nolari ham tushuncha kabi mavhum va

umumiydir. Lekin soʻz hamda tushunchaga xos umumiylik va mavhumlik munosabatida ham sezilarli farq mavjud. Soʻz maʼnosidagi mavhumlik va umumiylik bir til va uning jamoasi ongida boʻladi, milliy xarakter kasb etadi. Tushunchaga xos umumiylik va mavhumlik – nomilliy, baynalmilal, yaʼni umumbashariydir.

Xullas, signifikativ maʼnolar tufayli soʻz va tushuncha munosabatida maʼlum bir muvofiqlik boʻlsa-da, u doimiy va mutlaq emas.

Signifikativ maʼno vositasida soʻz ifodasidagi nominativ maʼnolar umumlashadi. Ayni oʻrinda signifikativ maʼno soʻzlarning yana boshqa nominativ maʼnolar kasb etishiga turtki boʻladi, koʻp maʼnolilik uchun zamin hozirlaydi. Masalan, “*talaba*” soʻzi dastlab “*oliy va oʻrta maxsus oʻquv yurtlarida tahsil oluvchi shaxs*” maʼnosi bilan rasmiylashgan boʻlsa, endilikda bu soʻz kasb-hunar kollejlari, akademik litsey, umumtaʼlim maktablari va muayyan maqsadlarni koʻzda tutgan ayrim qisqa kurslarda taʼlim oluvchilarga nisbatan ham ishlatiladi. Demak, “*talaba*” signifikatining doirasida “*tahsil oluvchi shaxs*” semasiga ega yana boshqa lugʻaviy (nominativ, denotativ) maʼnolar ham vujudga keladi. **Talaba** soʻzi kasb etgan har bir maʼno shu soʻzning alohida-alohida lugʻaviy-mazmuniy variantlari (LMV) sifatida ish koʻradi.

Lugʻaviy maʼno va lugʻaviy vazifa munosabati

Signifikativ maʼnolar asosida soʻzning nominativ vazifasiga hamrohlik qiluvchi ustama vazifasi vujudga keladi. Uni soʻzning *signifikativ vazifasi* deyiladi. Zero tilda baʼzan vazifa va maʼno uygʻunlashadi. Bu hol til hodisalari taalluqli boʻlgan lisoniy kategoriyalar iyerarxiyasi (silsilasi)ning yuqori bosqichida koʻzga tashlanadi: signifikativ maʼno lugʻaviy maʼnolar iyerarxiyasida denotativ maʼnolarga nisbatan yuqori bosqichda turadi.

Biroq shunisi ham borki, lugʻaviy sathda maʼno va vazifa tushunchalari hamma vaqt ham teng kelavermaydi. Koʻp hollarda ular

farqlanadi. Lugʻaviy birliklarning koʻp vazifaligi ularning koʻp maʼnoliligi bilan mutanosib emas. Koʻp vazifalilik soʻzning boshqa kategorial guruhlar (soʻz turkumlari) ixtiyoriga oʻta olishi imkoniyatlari bilan bogʻlanadi. Masalan, yaxshi, ozoda, tetik va h.k. soʻzlar sifat turkumiga mansubdir. Ularning sintagmatik koʻlami keng boʻlib, hech bir shakl oʻzgarishsiz ravish oʻrnida ham kela oladi: *yaxshi kitob – yaxshi yashamoq, ozoda kiyim – ozoda kiyinmoq, tetik odam – tetik yurmoq* va b. Bunday jarayonlarda soʻz (lugʻaviy birlik)larga xos koʻp vazifalilik namoyon boʻladi. Lugʻaviy koʻp vazifalilik ot turkumiga xos soʻzlarning sifatlarga xos sintagmatik xarakter kasb etishida ham mavjud. Masalan, *tilla oltin, kumush, gʻisht, temir, yogʻoch* kabi soʻzlarning *tilla tish, oltin davr, kumush qoshiq, gʻisht devor, temir darvoza, yogʻoch koʻprik* singari sintagmatik qurshovlarda kelishi lugʻaviy sathdagi koʻp vazifalilikka kiradi.

Har bir soʻz turkumiga xos kategorial maʼnolar (masalan, ot turkumiga xos soʻzlarning kategorial maʼnosi – predmetlik; feʼlniki – harakat, holat jarayoni; sifatniki – predmetlarning belgi-xususiyati; ravishniki – harakat-holatga xos belgi-xususiyat va b.) til mazmun jabhasining mavhumlashgan yuqori bosqichini tashkil qiladi. Shu jihatdan soʻzlarning oʻz turkumidan boshqa turkum soʻzlari oʻrnida kelishi lugʻaviy sathga xos maʼno va vazifada oʻzaro muvofiqlik va tenglikning paydo boʻlishiga sabab boʻladi.

Lugʻaviy maʼnoning ikki jabhasi

Soʻz maʼnolari oʻzaro qarama-qarshi ikki yoʻnalishda oʻrganiladi. Bu yoʻnalishlar asosida lugʻaviy semantikaning biri boshqasi bilan munosabatdosh ikki aspekti, ikki jabhasi belgilanadi: 1) semasiologik jabha (aspekt); 2) onomasiologik jabha (yoki aspekt).

Soʻz maʼnosi semasiologik jabha nuqtai nazaridan oʻrganilganda, oʻrganish (tahlil) asosi sifatida soʻz-ramz (ishora)ning shakli xizmat qiladi: tahlil shakldan uning mazmuni tomon

yoʻnaltiriladi, yaʼni shakl (fonetik qobiq) orqali maʼno qidiriladi. Soʻz maʼnosi onomasiologik nuqtai nazardan oʻrganilganda, oʻrganish asosi vazifasini, aksincha, ramziy shakl (fonetik qobiq) emas, balki maʼno, mazmun oʻtaydi: tahlil maʼnodan shaklga qarab yoʻnaladi, maʼnodan shu maʼnoga muvofiq shakl qidiriladi. Masalan, *oʻqituvchi* soʻzi va uning lugʻaviy maʼnosini semantikaning keltirilgan ana shu ikki jabhasi asosida oʻrganadigan boʻlsak, quyidagicha natijaga ega boʻlamiz: 1) *oʻqituvchi* – “*oʻquv-tarbiya maskanlarida taʼlim beruvchi shaxs*” (semasiologik jabha); 2) “*keng maʼnodagi murabbiy*”, “*ustoz*”, “*foydali maslahat beruvchi*”, “*ibratli ishlarda namuna boʻluvchi shaxs*”, “*ota-ona*”, “*maktab*” va b. – *oʻqituvchi* (onomasiologik jabha). Boshqacha aytganda, semasiologik jabhada lugʻaviy tahlil *leksemadan* sememalar tomon yoʻnalgan boʻladi; onomasiologik jabhada esa, u *sememadan* leksemalar tomon yoʻnaladi.

Bulardan tashqari, soʻzning mazmun jabhasida uch xil maʼno – uch xil sema boʻladi. Bular soʻz maʼnosining: a) atash semasi; b) ifoda semasi; d) vazifa semasi. Soʻz maʼnosining atash semasi yetakchi semadir. U soʻzning nominativ maʼnosi bilan bogʻlanadi; ifoda semasi esa, soʻz maʼnosining uslubiy boʻyoq bilan aloqador unsurdir. Soʻzning vazifa semasi lugʻaviy birlikning sintagmatik qurshovda ishgaʻol etgan mavqei bilan aloqador boʻladi (masalan, *erkin* soʻzi sintagmatik qurshovda ot yoki feʼl oldidan kelsa, uning yoʻ predmetga, yoʻ harakat-holatga xos vazifa semasi faollashgan, voqelangan boʻladi). Lugʻaviy birliklar maʼnosi bilan bogʻliq bu xususiyatlarning barchasi semantikaning semasiologiya jabhasiga qarashli hodisalardir.

Xullas, lugʻaviy semantikaning semasiologik jabhasida muayyan fonetik shakldan unga muvofiq va munosib maʼnolar qidirilsa, onomasiologik jabhasida, aksincha, maʼlum bir maʼno (mazmun)dan unga muvofiq va munosib fonetik shakl (soʻz)lar qidiriladi. Semasiologik jabhada shakl kam, maʼno koʻp boʻladi; onomasiologik jabhada maʼno kam, uni ifodalovchi shakl koʻp boʻladi.

Lugʻaviy semantikaning bu ikki jabhasi leksikografik tipologiyada ham farqlovchi muhim ahamiyat kasb etadi. Semasiologik jabha va uning moyalari izohli lugʻatlar tuzishda, onomasiologik jabha va uning moyalari esa ideografik va sinonimik lugʻatlar tuzishda qoʻl keladi. Ideografik lugʻatlar odatda soʻzlarning lugʻaviy-mazmuniy maydonlari asosida tuziladi. Shu bois ham onomasiologik jabhada soʻzlarning lugʻaviy-semantik guruhlanishi bilan aloqador lisoniy imkoniyatlar oʻrganiladi.

ONOMASTIKA

Onomastika grekcha soʻzidan olingan, “atash, nomlash san’ati” ma’nosini bildirgan.

Onomastika leksikologiyaning semasiologiyaga oʻxshash boʻlimlaridan biridir. Bu boʻlim onomasiologiya deb ham yuritiladi. Onomastika (onomasiologiya)da leksikaning atoqli otlar tizimi oʻrganiladi. Ma’lumki, atoqli otlar bir necha turlarga boʻlinadi. Masalan, kishi ismlari, familiyalari, laqab va taxalluslari; joy nomlari; jilgʻa, koʻl, daryo, dengiz va okean nomlari; samoviy planetalar va ularning nomlari; har xil tashkilot va idora nomlari va boshqalar atoqli otlar tizimini tashkil qiladi. Shunga koʻra, onomastika ham bir qator ichki guruhlariga ajraladi. Onomastikaning eng yirik boʻlimlari *antroponimika*, *toponimika* va *etnonimika*dir.

Antroponimika – onomastikaning bir boʻlimi. U kishilarga qoʻyiladigan ismlar, ularning familiyalari, laqab va taxalluslarini lisoniy aspektida oʻrganadi.

Antroponimika ism va ularning tizimidan tashqari, ism va ism qoʻyish odatlarini ham oʻrganadi. Ism va ism qoʻyish odati – biror yakka shaxsni oʻzgalardan farqlash, ajratish ehtiyoji tufayli paydo boʻlgan. Ism va ism qoʻyishning qadimiy va zamonaviy odatlari bor. Shaxslarni nomlashning eng qadimiysi ismlarga qoʻyilgan urugʻ va qabilalar nomlaridir. Laqab va taxalluslar esa ma’lum shaxsning

nomini yanada oydinlashtirish uchun xizmat qilgan. Ular keyinchalik, kishilarga qo‘yiladigan ismlardan keyin paydo bo‘lgan.

Ism qo‘yish ehtiyoji va ismlarning paydo bo‘lishi bilan birga, har bir xalqda ularning moddiy hamda ma‘naviy sharoitlariga mos ravishda ism qo‘yish odatlari, rasm-rusumlari, udumlari ham tug‘ilgan. Ismlar qadimgi davrlardan boshlab, urug‘ va qabilalarning, keyinchalik elatlar va xalqlarning turli-tuman udumlari, urf-odatlarini, orzu va istaklarini, ma‘naviy hamda falsafiy, diniy-axloqiy qarashlarini o‘zida ifoda qiladigan omilga aylana borgan. Shunga ko‘ra, har bir tarixiy davrning o‘ziga xos nom berish odatlari, o‘shanga mos ravishda yuzaga kelgan ismlar tizimi bo‘lgan. Chunonchi, ibtidoiy jamoa va urug‘chilik davrlarida berilgan o‘zbek ismlarida mardlik, qahramonlik, abjirlik tushunchalari, ilohiylashtirilgan turli tasavvurlar o‘z ifodasini topgan. *Oyarig‘ (nurli oy), Oyqanot (oy Qanotli), Quchbars, Azak, Ayas, Ali Aya, Elp Er, Chag‘ribek, Chug‘lan, Tangriqul, Bo‘ri, Bo‘riboy* va b. Keyinchalik, masalan, sobiq Sho‘rolar davrining boshlanishida o‘zbek ismlari tizimida *Kommuna, Ernst, Telman, Tamara, Venera, Soyuz* singari yangi davr ruhi bilan bog‘liq nomlar qo‘yila boshladi.

Kishi ismlarining asosini umumxalq lug‘aviy birliklari tashkil qiladi. Ular asosan turdosh otlar, qisman sifat, son va fe‘l so‘z turkumlariga oid bo‘ladi: *Temir(boy), Po‘lat(jon), Tosh(bek), Qilich(boy), Guljon, Otabek, Onaxon, Bobojon, Bekmurod, Boyjon, To‘rajon, Xonbibi, Bibixon, Nozibibi, O‘tkirbek, Turg‘unali, Ulug‘bek, Suqsuroy, Oltmishboy, Yetmishboy, Mingboy, Sevara, Keldibek, Berdiboy, Tursunboy, Quvonbek, To‘xtajon, O‘lmas* va b. Kishi ismiga aylangan bunday so‘zlar umumtilga xos nominativ (denotativ) ma‘nolaridan xoli bo‘ladi. Ularda “odam”, “inson” semasi ustuvor bo‘lib, yakka shaxslarni atash vazifasi rasmiy va ommaviy tusga kiradi. Masalan, “Yig‘ilishda *Guljon* va *O‘tkir* ham qatnashdi” gapida *Guljon* va *O‘tkir* antroponimlari orqali tinglovchida ikki jinsga xos ikki shaxs haqida tasavvur paydo bo‘ladi.

Demak, ism, familiya, laqab, taxallus – bularning barchasi *antroponimlar* deb ataladi. Antroponimlar ikki xil bo‘ladi: a) real antroponimlar; b) noreal antroponimlar. Real antroponimlarga hayot va turmushda real mavjud bo‘lgan shaxslar, muassasalar va narsa-hodisalar bilan bog‘liq nomlar kiradi: *Anvar, Sohibov, Mashhura; Uyg‘un (Rahmatulla Otaqo‘ziyev), Oybek (Muso Toshmuhammad o‘g‘li), Bekmuhammad (Abduvali Begmatov), Ahli Rasul (Abdurasul Mamadaliyev), Avliyoxon Eshon (Avliyoxon Shukrullayev); Guliston davlat universiteti, Ibn Sino mahallasi, Somoniy bozori, Beruniy ko‘chasi; “Sirdaryo haqiqati” (gazeta nomi), “Sharqnoma”(jurnal nomi)* va b.

Noreal antroponimlarga hayot va turmushda real mavjud bo‘lmagan tushunchalarning nomlari kiradi: *Olloh, Parvardigor, Alvasti, Dev, Farishta, Pari* va b.

Antroponimlar individual va guruhiiy bo‘lishi mumkin. Alohida shaxslarning ismi, laqabi, taxallusi individual antroponimlar sanalsa, bir oila a‘zolari, qarindosh-urug‘larning umumiy familiyalari; bir guruh yoki tabaqaga qarashli shaxslarga xos atoqli otlar guruhiiy antroponimlarga kiradi.

Antroponimlarning bir turi badiiy-uslubiiy xarakter kasb etadi. Bunday antroponimlar badiiy asarlarda atayin ishlatiladi, uslubiiy-lisoniiy vosita sifatida emotsional-ekspressiv bo‘yoqqa ega bo‘ladi. Ular yordamida asar qahramoniga ijobiiy yoki salbiiy xislat yuklanadi. Masalan, Tog‘ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” (Toshkent, 1994) asarida bunday antroponimlarni ko‘p uchratamiz. Asarda muallimlar bola tilidan ular ta‘lim beradigan fan nomlari bilan ataladi: ***Fizika*** (*fizika fani o‘qituvchisi*), ***Kimyo*** (*ximiya fani o‘qituvchisi*), ***Adabiiyot*** (*adabiiyot fani o‘qituvchisi*), ***Jug‘rofiya*** (*geografiya fani o‘qituvchisi*) kabi. Asardan keltirilgan “*Ovozlaridan tanib olaman: birovi Jug‘rofiya bo‘ladi, birovi Adabiiyot bo‘ladi*” matnida bu holatni sezish mumkin.

Toponimika ham onomastikaning yirik bo‘limlaridan biridir. Toponimika geografik nomlarni o‘rganadi. Geografik nomlar

deganda, joy nomlari anglashiladi. Demak, toponimika onomastikaning joy nomlari bilan bog‘liq atoqli otlar tizimini o‘rganuvchi tarmog‘idir.

Joylar so‘z va so‘z shakllari yordamida nomga ega bo‘ladi. Shuning uchun toponimlar, ya‘ni joy nomlari tilshunoslik fanining o‘rganish obyektiga kiradi. Antoroponimikada bo‘lganidek, toponimikada ham u o‘rganadigan obyekt, xarakteriga ko‘ra, turli xildir. Negaki, “joy” atamasi ko‘p ma‘noli lug‘aviy birlik, u aholi yashaydigan obyektlarga nisbatan ham, aholi yashamaydigan obyektlarga nisbatan ham qo‘llanaveradi.

Leksikologiyaning joy nomlari tizimini o‘rganuvchi tarmog‘i toponimika deb atalar ekan, bu tarmoq lug‘aviy birliklari (toponimlar, joy nomlari) bir necha xususiyatlari asosida tasnif qilinadi. Tasnif asosi sifatida ularning lug‘aviy-mazmuniy, struktur-tipologik va xronologik jihatlari tanlanadi.

Toponimlar lug‘aviy-mazmuniy (leksik-semantik) jihatdan quyidagi turlarga bo‘linadi: urug‘, xalq yoki millat nomi bilan ataluvchi *etnotoponimlar* (*Mang‘it, Qipchoq, Arab, Tojik, O‘zbek va b.*); kishi ismi, nasabi, taxallusi yoki laqabi bilan ataluvchi *antrotoponimlar* (*Jabbor Rasulov, G‘afurov, Oxunboboyev, Sharof Rashidov*); hayvon, qush, parranda yoki biror-bir jonivor nomi bilan ataluvchi *zootoponimlar* (*Qulonli, Cho‘rtonli, Tuyatepa, Sichqon, Baliqchi va b.*); o‘simliklar nomi bilan ataluvchi *biotoponimlar* (*Qamishli, Ko‘kquroq, Terak, Tol, Yakkatut, Jiydali, O‘rikzor, Yantoq va b.*).

Struktur-tipologik jihatdan toponimlar uch xil bo‘ladi: 1) tub so‘z modelidagi toponimlar (*Bo‘z, Jiyda, Nov, Yantoq, Terak va b.*); 2) yasama so‘z modelidagi toponimlar (*Tuyachi, Xaltaqishloq, Yangiobod, Cho‘yanchi, Bolg‘ali, Uyali, Takali, Jarbuloq va b.*); 3) so‘z birikmasi modelidagi toponimlar (*Yangi qishloq, O‘zbek qishloq, O‘tgan soy, Qirq quduq, Qator buloq va b.*).

Toponimlar, yirik geografik obyektlardan tortib, mayda obyektlargacha bo‘lgan joy nomlari tizimini o‘z ichiga oladi. Shu

xususiyat asosida, ya'ni nom qo'yilgan obyektning hajmi va mavqeiga ko'ra, toponimlar yana ikki guruhga bo'linadi: 1) *makrotoponimlar*; 2) *mikrotoponimlar*.

Makrotoponimlar (makro grekcha, "katta" ma'nosini bildiradi) o'lka, mamlakat, yirik shahar va qishloqlar; okean, dengiz, daryo va ko'llar; baland tog' va qirlar nomini o'z ichiga oladi: *Ovrupo, Osiyo, Amerika; O'zbekiston, Tojikiston, Rossiya, Turkiya; Farg'ona vodiysi, Uzoq Sharq, Kavkaz, Boltiqbo'yi; Hind okeani, Boltiq dengizi, Azov dengizi, Amudaryo, Sirdaryo, Balxash ko'li, Zarafshon daryosi; Toshkent, Dushanbe, Boku, Dehli, Karachi, Xujand, Konibodom, Isfara; Dehmoy, Taboshar, Qistako'z, Mahram, Isfisor* va boshqalar.

Mikrotoponimlar (mikro grekcha "kichik" degani) makrotoponimlar doirasida qaraluvchi kichik obyektlar nomini, masalan, guzar, mahalla, kvartal, ko'cha; jar, tepalik, qir, buloq, quduq, jilg'a, ariq singarilarning nomlari tizimini o'z ichiga oladi va shularni o'rganadi. Masalan, *Panjshanbe, Chorshanbe* (mahalla nomlari); *Juma, Somon, Ko'nchi* (bozor nomlari); *1-mikrorayon, 3-mikrorayon, Chumchuqorol* (kvartal nomlari); *Eshak jar* (ariq nomi), *Farg'ona kanali* (kanal nomi) va b.

Bulardan tashqari, nomlangan obyektning geografik turiga ko'ra, toponimlar **oykonimlar** (oykos grekcha "uy, turar-joy" ma'nosida: *posyolka, qishloq, guzar, ko'chalarning nomi kiradi; polisonimlar* (grekcha polis "shahar" ma'nosida: *Dushanbe, Andijon, Xiva, Qo'rg'ontepa, Istarvshan* va b.); **gidronimlar** (gidro grekcha "suv" ma'nosida: *Sirdaryo, Amudaryo, Chirchiq* va b.); **oronimlar** (oronim grekcha oros, ya'ni "tog'" demakdir: *Hisor tog'i, Mo'g'ul tog'i, Qurama tizma tog'lari* va b.); **agrotonimlarga** (agros grekcha "dala" ma'nosida: *Quroqzor, Sariqamish, Qo'shtol, Yakkaterak, Yakkatut* va b.).

Har bir davrda, o'sha davrning iqtisodiy va siyosiy tuzumi taqozasiga ko'ra, joy nomlari o'zgarib, yangilanib turadi. Masalan, sobiq Sho'rolar davrida Tojikiston va O'zbekiston hududida "Sotsializm", "Kommunizm", "Partsiyezd", "Lenin", "Frunze",

“Voroshilov”, “22 yillik”, “Komsomolobod”, “Leninobod”, “Stalinobod”, “Kalininobod” singari bir qancha o’sha davr uchun yangi toponimlar paydo qilingan edi. Mustaqillik davriga kelib, shu nomlar bilan atalgan hudud yo ularning qadimiy nomlari bilan almashtirildi (masalan, Leninobod o’rniga Xujand; Stalinobod o’rniga Dushanbe; O’ratepa o’rniga Istaravshan; Kirov o’rniga Beshariq va b.), yoki ular mutlaqo boshqa yangi nom bilan ataldi (masalan, Proletarsk emas, Jabbor Rasulov; “Moskva” kolxozi emas, Bobo Turdiboyev; Komsomol emas, Dehqonobod va b.).

Toponimika bilan bog‘liq yana bir qiziq jarayon mavjud: dunyo xaritasida shunday nomlar zikr etilganki, ularning lug‘aviy ma’nolari ajablanarli. Masalan, Angliyada o‘zbekcha tarjimasi “Rahming kelsin”, “So‘qir kuyovlar”, “Qurbaqalar”, “Zo‘r muhabbat”, “Ko‘rinmay qoldi”, “Ichuvchining tavbasi” so‘z birikmalariga tenglashuvchi toponimlar mavjud. Italiyadagi “It g‘ori”, Amerikadagi “Ajal vodiysi”, Erondagi “Dashti noumid”, O‘rta Osiyodagi “Borsa kelmas”, “Ho darvesh”, “Labbay, tog‘a” (Namanganda), “Charchamang” (Shahrisabzda), “Jonchiqar” (Zarafshonda), “Cho‘ntakqishloq” (Andijonda), “Ishtonsoldi” (Farg‘onada), “Bo‘g‘ozterak”, “Qor ko‘mdi” shular jumlasidan. Bu nomlar o‘ziga xos ekstralingvistik asoslarga ega bo‘lishi kerak, albatta.

Etnonimika. Leksikologiyaning bu tarmog‘ida til jamoasining katta-yu kichik etnik tabaqalari nomlari o‘rganiladi. Bunday guruhlariga to‘p, tira, shox, avlod, qavm, jamoa, toifa, urug‘, qabila, elat, xalq, millatlar kiradi. Zero etnonim(ika) grekcha “ethnos” so‘zidan olingan bo‘lib, “xalq” degan ma’noni bildiradi. Til jamoasining katta-yu kichik bu guruhlarining nomi *etnonim*, ularning majmuasi, ya’ni tizimi esa, *etnonimiya* deyiladi. Leksikologiyaning etnonimlar va ular tizimini o‘rganuvchi tarmog‘iga nisbatan **etnonimika** atamasi ishlatiladi.

Etnonimlar tarix taqozasi bilan vujudga kelgan bo‘lib, informatsiya tashiydi, ma’lum bir “ichki forma”ga asoslangan ma’noga ega bo‘ladi. Shuning uchun etnonimlarni o‘rganishning

ahamiyati katta. Masalan, *ar (er)*, *man (men)* etnonimlari dastlab “*odam*”, “*inson*”, “*o‘zimizning kishi*” ma’nolarini bildirgan. Bu lisoniy unsur *tatar, arlat, ag‘ar, majar, mishar, avar, bulg‘or* kabi xalq va qabila nomlari tarkibida saqlangan.

Ma’lum bo‘lishicha, “*er//ar*” unsuri *ariy (oriy)lar*, eron, osetinlarning bir qabilasi nomi bo‘lmish *iron* so‘zlarining tarkibida ham mavjud. “*Odam*”, “*inson*” ma’nosidagi *man* unsuri (hind-yevropa tillarida “*odam*” ma’nosini bildirgan) *turkman, qaraman, arman, aqman, sarman, kuman* so‘zlari tarkibida ham uchraydiki, bular millat va xalq nomlaridir.

Etnonimlar eng qadim davrlar mahsuli bo‘lganligi uchun, ularning kelib chiqishini, etimologiyasini aniqlash nihoyatda qiyin. Masalan, “*o‘zbek*” so‘zining kelib chiqishi haqidagi fikrlar bir xil emas. Ko‘pchilik olimlar bu so‘zni Oltin O‘rda xoni O‘zbekxon (1312 – 1340) nomi bilan bog‘laydilar. Uni “*o‘zi o‘ziga bek*” iborasidan kelib chiqqan degan fikrlar ham yo‘q emas.

Xullas, bu ikki fikrda ham “*o‘zbek*” etnonimining kelib chiqishi uchun mushtarak va to‘g‘ri ilmiy asos yo‘q. Shuningdek, barcha o‘zbek urug‘larining nomlari (*Avshar, Arg‘in, Asaka, Axtachi, Bag‘anali, Barlos, Boyovut, Dug‘lat // Duvlat, Irg‘anoqli, Ko‘rpa // Ko‘rpali // Ko‘rpa-soy, Kereyt, Marqa, Nayman, Ochamayli, Solin, So‘loqli, Tobin, Tortuvli, Uyaz, Chinoz, O‘tarchi, Qalmoq, Qarapchi, Qiyot, Qovchin, Qurqozon* va b.) ham jiddiy ilmiy etimologik tahlilga muhtoj.

Etnonimika o‘zbek leksikologiyasining mustaqil tarmog‘i sifatida ilmiy jihatdan hali to‘liq shakllanmagan.

Xulosa shuki, **onomastika**ning ichki turlari, ya’ni tarmoqlari *antroponimika, toponimika* va *etnonimika* bilan cheklanmaydi. Bu murakkab sohaning yetarli darajada o‘rganilmay, rasmiylashmagan tarmoqlari yana ko‘p.

LUG‘AVIY SATHNI TIZIM (SISTEMA) TARZIDA XARAKTERLOVCHI LUG‘AVIY-MAZMUNIY QURILMALAR

Til lug‘at tarkibi, ya’ni leksikasining o‘ziga xos murakkab sistema ekanligi yuqorida ham eslatilgan edi. Sistema tushunchasining tavsifi shundayki, u o‘zaro ma’lum bir jihatlari bilan umumiylikka ega bo‘lgan, biri boshqasini taqoza etuvchi tarkibiy unsurlardan tashkil topadi.

Bunday tarkibiy unsurlar, hosil qilgan guruhining hajmi keng yoxud tor bo‘lishi mumkin. Ana shu xususiyat asosida lug‘at tarkibi (leksika)ni tashkil qiluvchi lug‘aviy-mazmuniy qurilmalarning uch turi ajratiladi: a) lug‘aviy-mazmuniy mikroqurilmalar; b) lug‘aviy-mazmuniy medioqurilmalar; d) lug‘aviy-mazmuniy makroqurilmalar.

Medioqurilma lug‘aviy-mazmuniy tizimda oraliq zonani tashkil etuvchi vazifaviy-mazmuniy (funktional-semantik) guruhdir. Medioqurilmaning unga zamin hozirlovchi manbai – bu lug‘aviy-mazmuniy mikroqurilmalardir. Lug‘aviy-mazmuniy mikroqurilmani leksik (lug‘aviy) ko‘p ma’nodlilik va uning paradigmatic qatorlari tashkil qiladi.

Lug‘aviy-mazmuniy makroqurilma va ularning tizimi lug‘aviy birliklarning mavzuiy guruhlari, lug‘aviy-mazmuniy maydonlar va ularning paradigmatic qatorlari majmuasidan tarkib topadi.

Lug‘aviy-mazmuniy medioqurilma esa, so‘zlarning shakldoshlik, ohangdoshlik va ma’nodoshligi munosabatlari asosida hosil bo‘luvchi leksik birliklar va ularning tizimidan yuqori pog‘onada turadi. Bu guruhlar, o‘z navbatida, lug‘aviy-mazmuniy makroqurilmalarga nisbatan quyi bosqichdir.

Lug‘aviy-mazmuniy mikro-, medio- va makroqurilmalarning jami, ularning bir butun uyushmasi til lug‘at tarkibining, leksikaning, o‘ziga xos yaxlit tizimini hosil qiladi. Shu tizim tufayli bizni qurshab turgan borliq ham bir butun va yaxlit tarzda in’ikos etiladi.

Lug‘aviy ko‘p ma‘nolilik va uning o‘ziga xos mikroqurilma ekanligi

So‘zni, lug‘aviy birlikni, lug‘aviy ma‘nolarsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Lug‘aviy ma‘noga ega ekanligi bilan so‘z lisoniy qadrga ega. Lug‘aviy ma‘nolar bo‘lmasa, so‘z haqida gap ham bo‘lishi mumkin emas. Darsligingizning oldingi sahifalarida ham aytilganidek, lug‘aviy ma‘no – so‘zning mazmun jabhasiga xos tushuncha. So‘z vositasida nomlangan narsa-hodisalar va ularning belgi-xususiyatlari lug‘aviy ma‘no tufayli anglashiladi. Demak, lug‘aviy ma‘no so‘zning nimanidir anglatishidir. Masalan, “*kitob*” so‘zi orqali “*nima haqdadir ma‘lumot bitilgan va shu ma‘lumotni o‘qish orqali xabardor qilishga xizmat qiluvchi predmet*” anglashiladi. Anglashilgan ana shu *predmet* (*narsa*) “*kitob*” so‘zining lug‘aviy ma‘nosidir.

So‘zlar, ya‘ni lug‘aviy birliklarning semantik (mazmuniy) jabhasi bir va birdan ortiq lug‘aviy ma‘nolardan tashkil topishi mumkin. So‘z mazmun qurilishida lug‘aviy ma‘no bitta bo‘lsa, u bir ma‘noli yoki monosemantik, bittadan ko‘p bo‘lsa, ko‘p ma‘noli yoki polisemantik lug‘aviy birlik (so‘z) deb ataladi. Lug‘aviy ma‘nolar o‘zaro munosabatdosh bo‘ladi. So‘z anglatgan ma‘nolar, ularning boshqa so‘z va ularning ma‘nolari munosabati asosida leksikaning ifoda va mazmun jabhalarida turlicha “qurilma”lar vujudga keladi. Bulardan biri lug‘aviy-mazmuniy mikroqurilma (leksik-semantik mikroqurilma) deb ataladi.

Lug‘aviy sath birliklarining ifoda va mazmun jabhasiga xos mikroqurilmasi lug‘aviy ko‘p ma‘nolilik (leksik polisemiya) orqali vujudga keladi. Mikroqurilma atamasi ham ikki tushunchaga nisbatan ishlatiladi: a) ko‘p ma‘nolilikning o‘zi; b) ko‘p ma‘nolilikning voqelanish jarayonlari. Shuning uchun ham mikroqurilma deyilganda, polisemantik leksema nominativ ma‘nolarining o‘zaro munosabati, ularning avtonom tarzda alohida-alohida va birgalikda qo‘llanishi tushuniladi.

Lugʻaviy koʻp maʼnolilik soʻz hayotining dinamik xarakteri tufayli sodir boʻladi. Soʻz hayotining dinamik xarakteri deyilganda, uning (soʻzning) turli xil sotsial sharoitlarda, turlicha maqsadlarda qoʻllanilishi va ularning nolisoniy imkoniyatlari tushuniladi. Bunday lisoniy vaziyat soʻzlardagi bosh va nominativ maʼnolarning koʻchma maʼnolar ham kasb etishi imkoniyati (jarayoni) bilan bogʻlanadi. Soʻzlarning oʻz (nominativ) maʼnolaridan tashqari, koʻchma maʼnolarda ham qoʻllana olish imkoniyati koʻp maʼnolilikka yoʻl ochadi: koʻp maʼnolilik zaminida koʻchma maʼnolar turadi.

Koʻp maʼnolilik tufayli lugʻaviy sathga xos shakl va mazmun nomutanosibligi (asimmetriyasi)ning paradigmatic jabhasi vujudga keladi. Koʻp maʼnolilik paradigmaticasi va uning tizimi (paradigmatic qator, paradigmatic uya) soʻz semantik qamrovidagi bir necha mustaqil maʼnolar (sememalar)dan tarkib topadi. Paradigmatic qatorni tashkil etgan maʼnolarning har biri shu soʻzning nominativ maʼnolari xarakterini kasb etadi va ular leksemaning alohida-alohida lugʻaviy-mazmuniy varianti (LMV) sifatida amal qiladi. Leksemaning bu lugʻaviy-mazmuniy variantlari oʻzaro muayyan bir umumlashtiruvchi sema (integral)ga koʻra yaqinlikka, mushtaraklikka ega boʻladi. Shu bilan bir qatorda, polisemantik leksemaning har bir lugʻaviy-mazmuniy varianti boshqasidan ularning oʻzigagina tegishli boʻlgan differensial (farqlovchi) semasiga koʻra ajralib turadi. Masalan, polisemantik “bosh” leksemasining muayyan denotatsiyaga asoslangan nominativ maʼnosi – bu “*inson yoki hayvon organizmining gavadan yuqori qismi*”dir. Bosh leksemasining ana shu maʼnosi zaminida uning bir qator lugʻaviy-mazmuniy variantlari vujudga kelgan: 1) yoʻlning *boshi*; 2) togʻning *boshi*; 3) tashvishning *boshi*; 4) gʻalabaning *boshi*; 5) janjalning *boshi*; 6) ariqning *boshi*; 7) maʼruzaning *boshi*; 8) *mashgʻulotning boshi*; 9) *bosh* mutaxassis; 10) *bosh* muharrir; 11) toʻy *boshi*; 12) yurt *boshi* va h.k. **Bosh** leksemasining nolisoniy nisbati asosiga koʻra, bu miqdor yana davom etishi mumkin. Shu miqdorning oʻziyoq “*bosh*” polisemantik leksemasining oʻn ikki lugʻaviy-mazmuniy variantda

voqelanganligiga ishoradir. Bu lug‘aviy-mazmuniy variantlarning har biri “*bosh*” polisemantik leksemasining alohida-alohida lisoniy qiymat kasb etuvchi sememalaridir: *o‘n ikki lug‘aviy-mazmuniy variant – o‘n ikki semema*.

Demak, lug‘aviy ko‘p ma‘nolilikda polisemantik leksema (so‘z)ning mazmun qurilishida birdan ortiq lug‘aviy-mazmuniy variant (LMV) bo‘ladi. LMVlar biri boshqasidan so‘z ma‘nosining nimagadir nisbatlanishi, nimanidir bildirishi jihatidan farq qiladi, biroq ular shakl jihatdan ham, talaffuz jihatdan ham farq qilmaydi. Lug‘aviy-mazmuniy variantlarga xos bu xususiyat ularning lug‘aviy omonimiyadan farqlanishiga monelik qilmaydi, albatta. Chunki lug‘aviy-mazmuniy variantlar, miqdori qancha bo‘lishidan qat’iy nazar, bir so‘zdir va shu so‘zning mazmun qurilishi bilan bog‘liq xususiyatidir (shuning uchun ko‘p ma‘nolilikka nisbatan *mikroqurilma* atamasi ishlatiladi). Omonimlarda esa, ma‘no va so‘z (leksema) miqdoran teng keladi. Omonimiya uyasini tashkil etgan har bir lug‘aviy birlik (so‘z, leksema) o‘z doirasida bir qancha LMVlardan tarkib topgan bo‘lishi mumkin (bu haqda darslikning “Lug‘aviy omonimiya” bahsida so‘z yuritiladi).

LMVlarning ko‘pligi, birdan ortiqligi, faqat polisemantik (ko‘p ma‘noli) leksemalardagina bo‘ladi. Bir ma‘noli leksemalar bir LMVga teng keladi – ular da shakl va mazmun muvofiqligi (mutanosibli) mavjud. Bunday xususiyat termin (atama)larga xosdir. Termin (atama)larda odatda va ko‘pincha bir leksema (so‘z) bir LMVga teng keladi. Masalan, *radio, televizor, samolyot; fonema, bo‘g‘in; janr, ballada, kino, telefon, matn, ocherk, sintaksis* va b.

LMVlar ham ifoda va mazmun jabhalariga ega bo‘lgan ishora, ramzlardir. Bundan seziladiki, lug‘aviy ko‘p ma‘nolilikda bir polisemantik leksema doirasida umumlashtiruvchi (integral), ya‘ni mushtarak semaga ega bo‘lgan birdan ortiq ishora, ramzlar tutashadi. Demak, *polisemantik leksema* semantik jihatdan o‘zaro bog‘liqlikdagi lug‘aviy-mazmuniy variantlar (*LMVlar*) *guruhidir*. Ayni ana shu xususiyat lug‘aviy ko‘p ma‘nolilikning – polisemantik leksemalarning

– til lugʻaviy tizimi (sistemi)ga xos mikroqurilma ekanligini belgilovchi bosh omildir.

Polisemantik leksemalar mustaqil soʻz turkumlaridan ot, sifat va feʼl doirasida koʻp uchraydi. Masalan, “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da “yoʻqotmoq” feʼlining quyidagi maʼnolari qayd etilgan: 1. *Yoʻq qilmoq.* 2. *Muayyan narsaga monelik qiladigan toʻsiqni olib tashlash, barham berish (turmushimizda bir qadar isloh yuzaga chiqsin, bemaʼni ishlarni yoʻqotaylik. Oybek).* 3. *Ixtiyorsiz holda tegishli narsasini yoʻq qilmoq, nazar-eʼtibordan qochirmoq (Koʻr hassasini bir marta yoʻqotadi. Maqol).* 4. *Ajralmoq, mahrum boʻlmoq, ayrilmoq, judo boʻlmoq.* 5. *Kuchdan qolmoq, yoʻqqa chiqmoq* va b. Demak, bu oʻrinda “yoʻqotmoq” polisemantik leksemasining olti lugʻaviy-mazmuniy varianti (LMV) va ularning maʼnolari qayd etilgan.

Bulardan tashqari, “yoʻqolmoq” soʻzi ishtirokida *aqlini yoʻqotmoq, esini yoʻqotmoq, hushini yoʻqotmoq, gapini yoʻqotmoq, oʻzini yoʻqotmoq* singari frazeologik iboralar ham hosil boʻlganki, ular bu soʻzning koʻchma maʼnolariga asoslangan.

Lugʻaviy koʻp maʼnolilik lugʻaviy koʻp vazifalilikka ham oʻxshaydi. Biroq ular oʻzaro farqli ikki xil tushuncha, ikki xil boshqa-boshqa hodisalardir. Koʻp maʼnolilik – soʻzning obyektiv olamdagi rang-barang narsalarni anglatish boyligi, imkoniyati. Masalan, “bet” soʻzi kishi yuzini, qogʻoz sahifasini, koʻcha chetini, oqar suv yuza sathini, inson izzatini va hokazolarni oʻrni bilan anglatadi. Bu, albatta, u tarkibida kelgan gap bilan bogʻliq. Shu soʻz imkoniyatlariga koʻra turli gaplar uchun saylanadi va u turli soʻzlar bilan aloqaga kirishadi.

Soʻzning, lugʻaviy birlikning, koʻp vazifaliligi esa, tamoman boshqa narsa. Bunda lugʻaviy birlik (soʻz) maʼlum turkumga xos boʻlib, qoʻllanishida boshqa turkum vazifasini ham hech qanday tashqi (tovush) oʻzgarishsiz bajaraverishidir. Bu hodisa turkiy tillarda, xususan, oʻzbek tilida koʻp tarqalgan. Masalan, *oltin* soʻzi oʻzbek tilida ot turkumiga mansub: *Hamid ...bir qoʻlidan ikkinchi qoʻliga oltinlarni sanab tushira berdi* (A.Qodiriy). Bu soʻz “Oltin

piyolada bollar ichilar” (“Yodgor” dostonidan) gapida otga (piyolada) bog‘lanib, sifat vazifasida kelgan. Keyingi gapda ishlatilgan “*oltin*” so‘zi, oldingi misoldagidek narsa-buyumning o‘zini emas, balki boshqa narsa-buyumning materialiga aloqador belgi-xususiyatini bildirgan.

O‘zbek tilida otlarning sifat vazifasida kelishi faol lisoniy jarayondir. Aslida ot turkumiga kiruvchi *nilufar, kumush, yov, gunoh, loy, temir, tosh, g‘isht, taxta, yog‘och, uy, o‘g‘il, qiz, xotin, kampir, hokim* va hokazo lug‘aviy birliklar sifat vazifasida kelib, ko‘p vazifalilik xususiyatiga ega bo‘ladi.

Demak, misollar tabiatidan ma‘lum bo‘ladiki, lug‘aviy birliklarning ko‘p vazifaliligi ularning ko‘p ma‘noliligidan farq qiladi: ko‘p ma‘nolilik so‘zlarning atash semalari va ularning sintagmatik qurshovda turlicha voqelanishi bilan bog‘lansa, ko‘p vazifalilik ularning vazifa semalari va ularning sintagmatik qurshovda voqelanishi bilan aloqador bo‘ladi.

Lug‘aviy birliklarning ko‘p vazifaliligi faqat ot turkumiga qarashli lug‘aviy birliklar bilan cheklanmaydi. Sifat, son, olmosh turkumlariga qarashli lug‘aviy birliklarda ham bu xususiyat mavjud. Masalan, “*To‘yning qizig‘i shunda-da, – jahl bilan qichqirdi Yo‘lchi*” (Oybek) gapida asli sifat turkumiga mansub “*qiziq*” so‘zi ot vazifasida qo‘llangan.

“*Talabalardan beshtagina keldi*” gapida esa, son turkumiga qarashli “*besh*” so‘zi ravish vazifasida kelgan. “Mashinaga undan besh qop ortildi” gapida ot turkumiga xos “*qop*” so‘zi ravish vazifasini bajargan.

Xullas, lug‘aviy ko‘p ma‘nolilik – leksika sathining eng kichik sistemasi, sistemalar ichidagi sistemasi – tagtizimidir. U lug‘aviy-mazmuniy ierarxiyaning eng quyi pog‘onasidagi boshlovchi mikrotizimdir.

Lug‘aviy ko‘p ma’nodlilikka yo‘l ochuvchi lisoniy va nolisoniy omillar

Lug‘aviy ko‘p ma’nodlilik eng avvalo so‘zning nominativ ma’nolaridagi siljish tufayli vujudga keladi. So‘zning mazmun qurilishida, dastlabki nominativ ma’nodan tashqari, yana boshqa unga muqobil nominativ ma’nolar uchun ham o‘rin paydo bo‘ladi: bir fonetik qurilishdagi lug‘aviy shakl birdan ortiq nominativ ma’nolar anglatish imkoniyatiga ega bo‘ladi. So‘zning shakli va ma’nosi munosabatidagi muvofiqlik barham topadi. Bu jarayonda lug‘aviy sathga xos nomutanosiblik (asimmetriya) vujudga keladi. Bir nominativ ma’no ifodasi uchun rasmiylashgan lug‘aviy birlik (so‘z, leksema) zimmasiga birdan ortiq nominativ ma’no ifodalash vazifasi yuklanadi. Shunday qilib, ko‘p ma’nodlilik, ya’ni polisemiya va ko‘p ma’noli so‘z, polisemantik leksema vujudga keladi.

So‘z (leksema)ning dastlabki (asosiy, bosh) nominativ ma’nosining vujudga kelishida turli xil nolisoniy imkoniyatlar asos bo‘lgani kabi, uning yangidan paydo bo‘luvchi nominativ ma’nolari uchun ham turli xil nolisoniy imkoniyatlar turtki bo‘ladi. Bunday nolisoniy omil va imkoniyatlarga quyidagilar kiradi:

1. Har xil narsa-predmetlararo yoki ularning ayrim jihatlarida ko‘zga tashlanuvchi mushtarak va o‘xshash xususiyatlar.

2. Har xil narsa va predmetlarning makon va zamonga ko‘ra umumiyliigi, o‘zaro bog‘liqligi.

3. Har xil narsa va predmetlar, voqea va hodisalar bajaradigan vazifadagi mushtaraklik.

1. Har xil narsa-predmetlar yoki ularning ayrim xususiyatlarida ko‘zga tashlanuvchi o‘xshashlik asosida vujudga kelgan ko‘p ma’nodlilikni *metafora* yo‘li bilan vujudga kelgan ko‘p ma’nodlilik (yoki polisemiya) deyiladi. Boshqacha aytganda, bir narsa-predmet yoki uning ayrim jihatlarida ana shunday xususiyatlarga ega bo‘lgan boshqa bir narsa-predmet yoki uning ayrim jihatlarida nomi bilan ataladi. Masalan, “bosh” so‘zining dastlabki nominativ ma’nosi

“tananing yuqori qismi, inson yoki hayvon organizmining boshlanish a’zosi”dir. Nimadagi boshlanish qismi bo’lsa, o’sha qism, u konkret yoki mavhum tushunchalar anglatishidan qat’iy nazar, “*bosh*” so’zi bilan atalaveradi: dalaning boshi, yo’lning boshi, tadbirning boshi, dehqonchilikning boshi, hosilning boshi va b. Ma’lum bo’ladiki, tana a’zolarini nomlagan so’zlar ko’p ma’nodir va ular metafora yo’li bilan vujudga keladi. Metafora yo’li bilan vujudga kelgan ko’p ma’nodilik sifat va fe’llarda ham ancha faol. Chunonchi, bo’sh (o’rin) – bo’sh (odam), jonli (jonli tabiat – jonli suhbat) kabilarda sifat turkumiga mansub bo’sh va jonli so’zlari metafora yo’li bilan vujudga kelgan ko’p ma’nodilik bo’lsa, taxlamoq (o’tinni taxlamoq – gapni taxlamoq), cho’kmoq (yerning, imoratning cho’kishi – odamning keksayganda cho’kishi) kabilar fe’l turkumiga mansub so’zlarning metafora yo’li bilan paydo bo’lgan ko’p ma’nodiligidir. **Metafora** yo’li bilan paydo bo’lgan ko’p ma’nodilikda lug’aviy-mazmuniy variantlarning ma’no qurilishida ham narsa-predmetlar, ularning belgi-xususiyatlari o’xshashlik semasi ustuvor bo’ladi.

Demak, so’zlarda metafora yo’li bilan ko’chma ma’no hosil bo’lishi ikki obyekt orasidagi o’xshashlikka asoslanadi. Bunda inson hodisa yoki biror obyektga subyektiv belgi, xususiyat ilova qilish, taqish uchun shunday belgi va xususiyatga ega obyektga qiyoslanib, unda ko’chma ma’no hosil qilinadi.

Metafora yo’li bilan so’z polisemantik xususiyat kasb etar ekan, shu bilan bir qatorda, so’z mazmun strukturasi ekspressiv-uslubiy jilo (ottenka), ekspressiv-emotsional bo’yoq deb ataluvchi semantik unsur ham paydo bo’ladi. Xalqimizda yosh bolalarni *qo’zichog’im*, *toychoq’im*, *bo’talog’im* deb atash odati bor. Masalan, S.Zunnunova hikoyalarining biridan olingan “*Bormisan, qo’zichog’im*, – Yunusjon ko’ziga bobosi har qachongiday quvnoq, har doimgiday mayin ko’rinib ketdi” jumlasida *qo’zichoq* so’zi orqali bola (aniqrog’i, “*yosh bola*”) nomlanib, uning ma’nosi ifoda etilgan. Bunda *qo’zichoq*ning go’zalligi, jajjiligi yosh bolaga qiyos qilingan. Keltirilgan bu misolda metaforaning ma’no ko’chishiga sabab bo’luvchi dastlabki bosqichi

mavjud. Bunday bosqich jonli nutqqa va badiiy asarlar tiliga xosdir. Metaforaning bunday ko‘rinishi ko‘pincha nutqiy xarakterga ega bo‘ladi. Takror-takror ishlatilib, sayqal topgach, ular til sathiga ham ko‘chadi va bunday ma’nolar lug‘atlarda ham beriladigan bo‘ladi. Masalan, til sathiga o‘tish bosqichidagi va “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da ham qayd etilgan “kuz” so‘zining metafora yo‘li bilan hosil bo‘lgan ko‘chma ma’nosiga nazar tashlaylik: 1. Yoz bilan qish o‘rtasidagi fasl: kech kuz, kuzga yaqin. “Shu orada yasharkan Bir badavlat – boy xo‘roz, Rohat umr ko‘rarkan Kuzu qishu bahor.” (Z.Diyor). Deraza oldidagi tol novdasidagi yaproqlar kuz shamoliga bardosh berolmay, uzilib yerga tushardi (S.Karomatov). 2. Davrning, masalan, kishi hayotining, umrining oxirgi damlari. “Axir, yoshimiz ketayapti, umr bahorimiz o‘tib, kuzimiz yaqinlashib kelyapti, Hayotxon!” (M.Ismoiliy). Bu o‘rinlarda *qo‘zichoq* va *kuz* polisemantik leksemalari ma’no qurilishida mushtarak umumiy sema asosida tutashuvchi ikkitadan LMV (lug‘aviy-mazmuniy variant)larni o‘z ichiga olgan.

Ma’noning metafora yo‘li bilan ko‘chishi o‘zlashma so‘zlarda ham bo‘ladi. Masalan, rus tilidan o‘zlashgan “piston”, “garmoshka”, “artist” so‘zlari va ular anglatgan dastlabki va so‘nggi ma’nolar misolida bu hol ko‘zga tashlanadi. E’tibor beraylik. “Piston” so‘zi “miltiq o‘qi” ma’nosi bilan o‘zbek tiliga o‘zlashgan. U miltiq o‘qining zaryadini yondirish uchun xizmat qiladi. Uning shakli chaqiladigan modda to‘ldirilgan metall tangacha holatida bo‘ladi. Xuddi shunga o‘xshash metall tangacha ham bo‘lib, u “tugmacha” vazifasini o‘taydi. Ular shaklda o‘xshash bo‘lgani uchun, keyingi metall tangacha ham piston deb ataladi. Bu o‘rinda “*tangacha shaklidagi tugmacha*” **piston** so‘zi kasb etgan yangi nominativ ma’nodir.

“Garmoshka” musiqa asbobi ma’nosida rus tilidan o‘zlashgan so‘zdir. Uning korpusi burma-burma holda taxlangan matodan tuzilgan bo‘ladi. Xuddi shunga o‘xshash ayrim mato va narsalarga taxlov tushib qolsa, shu ko‘rinish ham “garmoshka” so‘zi bilan ataladigan bo‘ldi: “garmoshka” so‘zida metafora yo‘li bilan yangi

ma'no vujudga keldi. Endi "artist" so'zi va unda paydo bo'lgan yangi ma'noga e'tibor beraylik. Bu so'z rus tilidan o'zbek tiliga "badiiy asarni omma uchun ijro etib berish kasbiga ega shaxs" ma'nosi bilan o'zlashgan. Bu kasb egasining asosiy "hunari" taqlid qilish yo'li bilan obrazga kirish va obraz yaratishdir. Firibgar va lo'ttivozlarda ham shu xarakter mavjud bo'ladi. Jamiyatdagi salbiy kayfiyat uyg'otuvchi bunday shaxslar ham, xarakter o'xshashligi asosida, "artist" deb ataladi: ha, "artist" so'zida ham metafora yo'li bilan yangi nominativ ma'no paydo bo'ldi.

2. Har xil narsa-predmet va hodisalarning makon va zamonga ko'ra umumiyliigi, o'zaro bog'liqligi asosida vujudga keluvchi ko'p ma'nolilik ma'no ko'chishining *metonimiya* deb ataluvchi ko'rinishiga asoslanadi. Ma'no ko'chishining bu jarayonida yangi ma'no uchun qiyoslanayotgan narsa va hodisalarning makon va zamon umumiyliigi, mushtarakligi sabab bo'ladi. Masalan, "ko'knor" ko'p ma'noli so'z (leksema) sifatida ikki LMVga ajraladi. Uning birinchi LMVsi "*ko'saksimon, hosili ichida mayda ko'kish urug'i bor, tanasida sut shira yetishadigan bir yillik va ko'p yillik o'simlik*" ma'nosi bilan dastlabki, bosh nominativ ma'noda bo'lsa, shu ma'no zaminida uning "*shu o'simlikning hosildan ivitilib tayyorlanadigan, kayf beradigan ichkilik*" tarzidagi ikkinchi hosila ma'nosi paydo bo'lgan. "Ko'knor" so'zining bu ma'nosini anglatish uning ikkinchi LMVsi zimmasiga tushgan. Yana muhimi shundaki, jonli nutqda, xalq tilida, "ko'knor" so'zining so'nggi – ikkinchi ma'nosi zaminida uning "*ko'knor iste'mol qilishga odatlangan shaxs*" ("*ko'knori*") ma'nosidagi uchinchi LMVsi ham vujudga kelgan. Shunga o'xshash xususiyat polisemantik "choy" leksemasi va uning "ekib o'stiriladigan "o'simlik" (1-LMV), "*shu o'simlikdan tayyorlanadigan ichimlik*" (2-LMV); polisemantik "g'o'za" leksemasining "ekib o'stiriladigan madaniy o'simlik" (1-LMV) va "*shu o'simlikning pishmagan ko'ragi*" (2-LMV) singari misollarda ham mavjud.

"**Kishan**" so'zi ma'no ko'chishi yo'li bilan kasb etgan ko'p ma'nolilik ham metonimiya yo'li bilan hosil bo'lgan. Bu polisemantik

leksema uch LMVdan iborat. Uning birinchisida bu leksemaning dastlabki nominativ ma'nosi ifodalanadi va u "*otning ikki oyog'iga solinadigan bo'g'ov, zanjir*" ma'nosini bildirgan. Keyingi ikkinchi LMVsining ma'nosi – *oyoq, qo'l, bo'yinga solib, qulflab qo'yiladigan, temir halqalardan ishlangan maxsus moslama*" (Boyagi erkak mahbuslarning qo'llaridagi kishanlarni yechdi (M.Ismoilij) ma'nosini ifodalash uchun xizmat qilsa, keyingi, uchinchi LMVsining ma'nosi – "*umuman, erkin harakatga yo'l qo'ymaydigan narsa, to'siq, g'ov*" (U vaqtda tushunmaslik oyog'imga kishan bo'lgan ekan (S.Ahmad) ma'nosi uchun rasmiylashgan.

Metonimiya yo'li bilan vujudga keluvchi ko'p ma'nolilikning nolisoniy asosi turli xil bo'ladi. Chunonchi, muayyan makon, o'rin, joyning nomi shu makon, o'rin, joyda mavjud bo'lgan biror-bir narsa, predmetning ma'nosini ifodalashi mumkin. Masalan, "*Tomosha zo'r bo'lganidan, zal oyoqqa turdi*", "*U safar jomodonini taxladi*", "*Bu voqea sodir bo'lganda, shahar qattiq uyquda edi*" gaplarida "*zal*" nomi bilan undagi son-sanoqsiz "kishilar", "jomadon" nomi bilan uning ichiga joylangan kiyim-kechak va boshqa narsalar, "*shahar*" nomi bilan shu shaharda istiqomat qiluvchi aholi anglashilayotir. "*Fakultetga kirib ulgurmasimdan ortimdan Zamira yetib keldi*" gapida *fakultet* so'zi o'zining dastlabki nominativ ma'nosida emas, balki shu fakultet joylashgan bino ma'nosida qo'llanganligini sezish qiyin emas. Yoki talabalarning sinov va imtihonlarda o'qigan fanlari bo'yicha olgan bilimlari "uch", "to'rt", "besh" kabi baholanadi. Ular nutqida ishlatilgan bunday sonlar raqam ma'nosini emas, balki olgan bilimlarining o'lchovi, bahosi ma'nolarini anglatadi. Bu o'rinda ham metonimiya orqali ma'no ko'chishi sodir bo'lgan. Bunday misollar son-sanoqsiz. Bundan seziladiki, metonimiya usuli ham ko'chma ma'nolilik zamirida lug'aviy ko'p ma'nolilikning paydo bo'lishida ancha faol imkoniyatlardan biridir.

3. Ko'chma ma'no va ko'p ma'nolilik *sinekdoxa* usuli yordamida ham vujudga keladi. Sinekdoxa usuli vositasida vujudga keluvchi ko'p ma'nolilik asosida butun va uning qismi nomlari

munosabati amal qiladi: baʼzan butunning nomi shu butunlikka daxldor qismning maʼnosini anglatish uchun xizmat qilsa, baʼzan qismning nomi yordamida butunning maʼnosi anglashiladi. Masalan, barmoq yoki panja semantik jihatdan “qoʻl” leksemasiga tobe boʻladi. Baʼzi hollarda “qoʻl” nomi bilan “barmoq” yoki “panja” maʼnolari ham anglashilaveradi. Bu oʻrinda butunning nomi orqali shu butunlikka daxldor qismning maʼnosi ifodalanadi (“qoʻl” – barmoq yoki panja). “Bosh” polisemantik leksemasining denotatsiyaga asoslangan nominativ maʼnosi, yuqorida ham aytilganidek, “gavdaning yuqori, boshlanish qismi”dir. Shu nuqtai nazardan, bu nomda qism maʼnosi ifodalanishi lozim edi. Biroq “*Xoʻjaligimizda mayda mollar oʻn bosh*” deyilganda, bu leksema (bosh) – qism nomi, lekin u butunning maʼnosini bildirayotir: bu oʻrinda qism nomi bilan shu qism mavjud boʻlgan butun maʼnosi anglashilgan. “Bosh” polisemantik leksemasining boshqa koʻchma maʼnolari ham bor. U tafakkur, shuur maʼnolarida ham qoʻllanadi. Maʼlumki, ong, tafakkur, shuur miyaning vazifaviy mahsuli. U miyaning qismi. “Bu bolaning boshi yaxshi ishlaydi” gapida “bosh” leksemasi ana shu maʼnoni anglatadi. “Bosh” soʻzi ong, tafakkur, shuur maʼnolarida qoʻllanganda, koʻp maʼnolilikni vujudga keltiruvchi metonimiya va sinekdoxa usullari biri boshqasi bilan sinxron tarzda qoʻshilib ketadi: “bosh” va uning mahsuli (ong, aql) makon umumiylikiga ega boʻlishi nuqtai nazaridan, bu koʻchish metonimiyaga daxldor boʻladi. “Bosh” soʻzi organizmning aʼzosi, aql, ong, shuur uning vazifa mahsuli sifatidagi qismi boʻlishi nuqtai nazaridan, “bosh”ning aql, tafakkur maʼnosida ishlatilishida sinekdoxaning amali bordek.

Sinekdoxa usuli bilan yangi maʼnolarning hosil boʻlishida boʻlak nomi bilan butun maʼnosini ifodalash faolroqdir. Masalan, mevali daraxtlar koʻp boʻladi. Eng avvalo ularning hosili – mevalari nomga ega boʻlgan. Keyin esa mevaning nomi bilan shu mevani yetishtiruvchi daraxt maʼnosi ham anglashiladigan boʻlgan. Jiyda mevasi va uning daraxtini oladigan boʻlsak, nom avvalo mevaga

(jiyda) berilgan. Keyin shu nom ostida shu mevani yetishtiruvchi daraxti ham atalgan.

Sinekdoxa usuli yordamida yangi ma'no hosil bo'lishi o'zbek tiliga chetdan o'zlashgan so'zlar hayotida ham uchraydi. Masalan, o'zbek tiliga rus tilidan "limon" nomi bilan avval meva o'zlashgan. Keyinchalik shu mevani yetishtiradigan daraxti ham bu nom bilan ataladigan bo'ldi. Chunki o'zbeklar dastlab limon mevasini ko'rishmagan va bilishmagan. Limon yetishtiradigan daraxt – buta Markaziy Osiyoda oldin o'stirilmagan. Uning daraxti keltirilib, o'stirilib, mahalliyashtirilgach, u ham "limon" deyila boshlangan. Bunga o'xshash holatlar "pomidor", "bodring", "qulupnay", "mandarin" va h.k. so'zlar va ular anglatgan dastlabki va so'nggi ma'nolar uchun ham xosdir.

Ko'p ma'nolilikni vujudga keltiruvchi sinekdoxa usulining ham bir qator ko'rinishlari mavjud. Ular alohida o'rganishga muhtoj.

4. Ustama, yangi nominativ ma'nolar narsa-predmetlar bajaradigan vazifa o'xshashligi asosida ham hosil bo'ladi. Yangi ma'no hosil bo'lishining bu usulini **vazifadoshlik** (yoki **funksiyadoshlik**) deb yuritiladi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida *ilgak, tugma, o'q, qalam, qanot, ulov, chiroq* singari bir qator so'zlar vazifadoshlik yo'li bilan yangi nominativ ma'nolar kasb etgan. Ularning ayrimlariga alohida to'xtalamiz.

Ilgak so'zi "O'zbek tilining izohli lug'ati"da besh lug'aviy-mazmuniy variantni o'z ichiga olgan polisemantik leksema tarzida berilgan. Bu so'zning dastlabki nominativ (denotativ) ma'nosi "*ilib, osib qo'yish, ilib berkitib qo'yish uchun xizmat qiladigan, bir uchi qayrilgan metall moslama, ilmoq*" (1 – LMV) bo'lgan (U eshikning ilgagini soldi). Keyinchalik bu so'z "*ilib olish, ilib ko'tarish, ilib tortish va boshqalar uchun xizmat qiladigan narsa, moslama*" (Ko'tarma kranning to'rtala ilgagini qotib qolgan alebastrning to'rt chekkasiga ilib qo'yishdi. S.Ahmad) – 2 – LMV; "*biror narsani, masalan, kiyimni ilib, osib qo'yish uchun xizmat qiladigan narsa*" – 3

– *LMV* (Xosiyat xola burchakdagi ilgakdan oppoq xalatini oldi. S.Ahmad) kabi ma'nolar ham kasb etganki, shu ma'nolar anglatgan narsa-predmetlar vazifasi jihatdan o'xshashdir. Bulardan tashqari, "ilgak" so'zi majoziy ma'nolarda ham ishlatiladi. Chunonchi, "*biror narsaga shama, ishora tarzidagi so'z, ilmoq*" – 4 – *LMV* (Bola ... tergovchi *ilgak* tashlayapti, deb ishonmadi. S.Yunusov); "*g'arazli maqsaddagi gap, so'z, hatto harakat va b.*" (Abdubilol *ilgak* topib majlisni buzishni o'yladi. S.Yunusov).

Tugma leksemasining vazifadoshlik asosida hosil bo'lgan ma'nosi xususida shuni aytish mumkinki, bu so'z dastlab "*ko'ylakning yelka va ikki qismini bir-biriga tutashtirish uchun tikilgan ip*" ma'nosida paydo bo'lgan. Keyinchalik shu vazifani metall, qimmatbaho tosh, suyak va plastmassadan yasalgan maxsus qismlar bajargan. Tikuvchilik kasbi sohasiga tegishli ana shu "predmet" ham "tugma" nomi bilan ataladigan bo'ldi. Natijada bu so'zning yana boshqa tushuncha ifodasi uchun xoslangan yangi nominativ ma'nosi vujudga keldi.

"Chiroq" so'zi hosil qilgan yangi ma'nolar ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bu so'z dastlab "*tagdoniga yonilg'i quyib, maxsus yasalgan shisha yordamida yorug'lik taratadigan predmet, narsa*" ma'nosi bilan paydo bo'lgan. Keyinchalik "*elektr quvvati vositasida yorug'lik taratadigan moslama*"ga nisbatan ham chiroq so'zi ishlatiladigan bo'ldi. "*Chiroq*" so'zining nominativ xarakterdagi ma'nosi ko'paydi, u polisemantik leksemaga aylandi.

"*Ulov*" so'zi va unda paydo bo'lgan yangi ma'nolar masalasi yana ham xarakterli. Bu so'z dastlab *ot, eshak, tuya, ho'kiz* singari ish hayvonlari va ularning naqliyot vositasi sifatida ishlatilishiga nisbatan qo'llangan. "*Ulov*" deganda o'shalar tushunilgan. Keyinchalik fan va texnikaning rivojlanishi tufayli, ularning vazifasi *velosiped, mototsikl, avtobus* va har xil yengil mashinalar, hatto poyezd va samolyotlar zimmasiga yuklandi. Endilikda "*ulov*" so'zining ma'nosi kengayib, polisemantiklikdan *lug'aviy-mazmuniy maydon* darajasiga yetgan.

Ayni ana shu lisoniy xususiyatlar *qanot, in, o‘q, qalam* va h.k. so‘zlar hosil qilgan keyingi ma’nolar uchun ham xosdir.

5. Ko‘p ma’nolilikning vujudga kelishida so‘z ma’no doirasining kengayishi va torayishi ham muhim rol o‘ynaydi. So‘z ma’nosining kengayishi deganda, uning semantik strukturasi oldin mavjud bo‘lmagan ayrim semalarning paydo bo‘lishi tushuniladi. Masalan, “*o‘q*”, “*ishchi*”, “*saroy*”, “*talaba*”, “*rais*” va bir qator so‘zlarning ma’nosida ana shunday jarayon, ya’ni kengayish paydo bo‘lgan. Shulardan “*o‘q*” so‘zi ma’nosidagi kengayish va uning xususiyatiga e’tibor beraylik. “*O‘q*” so‘zi dastlab “*kamondan otiladigan, jarohatlash uchun uchqurlangan predmet*” ma’nosida paydo bo‘lgan. Keyinchalik miltiq, avtomat, zambarak va b. urush qurollaridan otilib, dushmanni jarohatlash va yo‘q qilish vazifasini bajarish uchun mo‘ljallangan “*patron*”, “*snaryad*” kabi ma’nolarni ham anglatib boshladi, shu tarzda “*o‘q*” so‘zining ma’no doirasi kengaydi.

So‘z ma’nolarining kengayishi konkret ma’noli so‘zlarning mavhum ma’noli lug‘aviy birliklarga aylanishi yo‘li bilan ham vujudga keladi. Masalan, “*otlanmoq*” so‘zi dastlab, “*otga minib, jo‘nash*” ma’nosida paydo bo‘lgan. Bu uning konkret harakat bilan bog‘liq ma’nosidir. Hozirgi vaqtda bu so‘z “*biror joyga borish uchun hozirlanish*” ma’nosini ham kasb etib, uning ma’no qamrovi kengaygan. “*Otlanmoq*” so‘zining keyingi bu ma’nosi uning dastlabki konkret ma’nosi zaminida vujudga kelgan mavhum ma’nodir.

Masalan, “*qurol*” dastlab “*jangda dushmanga zarba berish, uni yo‘q qilish*” ma’nosida ishlatilgan, keyinchalik bu so‘zning ma’no hajmi kengayib, *qalam, daftar, kitob, chizg‘ich, sumka* singari alohida-alohida predmetlar va ularning jamini bildiruvchi ma’noga ham ega bo‘ldi. Bunday xususiyatni “*o‘choq*” so‘zi ma’nosi hajmining kengayishida ham ko‘rish mumkin. Bu so‘z dastlab “*qozon osiladigan moslama*” ma’nosi bilan paydo bo‘lgan, uy-ro‘zg‘or ishlariga tegishli konkret tushunchani atagan.

“*O‘choq*” turkiy tillardan rus tiliga o‘zlashib, mavhum tushunchalar ma’nosini anglatish xususiyatini ham kasb etgan. Bu

soʻzning mavhum tushunchalarga nisbatlangan maʼnosi oʻzbek tiliga rus tilidan oʻtgan. Endilikda “oʻchoq” soʻzi “ilm oʻchogʻi”, “madaniyat oʻchogʻi”, “tarbiya oʻchoqlari” kabi birikmalar tarkibida mavhum maʼnolarga ham ega boʻlib, maʼno hajmi kengaygan. Yoki “kurash” soʻzini va uning maʼnosini olaylik. Bu soʻzning maʼnosi dastlab milliy sportning bir turini anglatgan, ikki polvonning maydonda bellashuvi maʼnosida paydo boʻlgan va ana shu maʼno bilan u rasmiylashgan. Endilikda bu soʻz maʼnosining hajmi kengaygan. U mavhum maʼnolar ham kasb etgan: *mafkuraviy kurash, haqiqat uchun kurash, tinchlik uchun kurash, adolat uchun kurash* va h.k.

Soʻz maʼno hajmining kengayishi oʻzlashgan soʻzlar hayotida ham uchraydi. Masalan, *mavj* soʻzi oʻzbek tiliga arab tilidan oʻzlashgan. U aslida “*toʻlqin*” maʼnosida paydo boʻlgan. Keyinchalik u “*suv yuzida shabadadan hosil boʻladigan jimir-jimir harakat, koʻrinish*”, “*umuman tovlanish, jilva*” maʼnolarini ham kasb etgan.

Bunday lisoniy xususiyat, yaʼni soʻz maʼno hajmining kengayishi, rus tilidan oʻzlashgan soʻzlarda ham uchraydi. Chunonchi, “Jiguli” rus tilidan joy nomi bilan oʻzlashgan toponimdir. Yengil avtomashinalar ishlab chiqaradigan zavod Rossiyaning shu hududida joylashganligi uchun, uning mahsuloti ham “*Jiguli*” deya ataladi. Yoki “Moskvich” deyilganda, Moskva shahrida yashovchi fuqaro maʼnosi anglashilgan. Bu yerda joylashgan zavoddan chiqadigan avtomobillar ham “Moskvich” nomi bilan atalib, mazkur soʻzning maʼno doirasida kengayish vujudga kelgan. Bu xil misollar tilda anchagina.

Konkret narsa-hodisalarni bildiruvchi soʻzlar maʼno qamrovida mavhum tushunchalar maʼnosini bildiruvchi uzvlarning paydo boʻlishi sababli ham soʻz semantik hajmida kengayish sodir boʻladi. Masalan, arab tilidan oʻzlashgan *ayyom, mavj, barq, bob* singari soʻzlar maʼnosidagi kengayish ana shunday xarakterda.

Atoqli otlarning boshqa atoqli otlarga yoki turdosh otlarga aylanishi jarayoni ham soʻz maʼno hajmining kengayishiga daxldor imkoniyat sanaladi.

6. Koʻp maʼnolilik lugʻaviy maʼno hajmining *torayishi* hisobiga ham vujudga keladi. Masalan, “*osh*” soʻzi dastlab taomning barcha turlariga nisbatan ishlatilgan: uning maʼno hajmi keng boʻlgan. Bora-bora bu soʻz taom turlaridan biriga, yaʼni “*palov*”ga nisbatan qoʻllana boshlagan va keyinchalik shu maʼno uning odatdagi maʼnosiga aylangan: “osh” soʻzining maʼno hajmida torayish vujudga kelgan.

Maʼno hajmining torayishi “qurol”, “yarogʻ” soʻzlarida ham mavjud.

Maʼno hajmining torayishi arab tilidan oʻzlashib, tilimizga singishib ketgan “manzil” soʻzida ham mavjud. Bu soʻz dastlab “*umuman maskan, turar-joy*”, “*safarda, yoʻlda toʻxtab oʻtadigan, qoʻnib turiladigan yoki yetib borish moʻljallangan joy*”, “*istiqomat maskani*” singari bir qator maʼnolarda ishlatilgan. Endilikda u rus tilidan oʻzlashgan “adres” soʻzi maʼnosida rasmiylashib borayotir, natijada “manzil” soʻzining maʼno hajmi ham toraygan.

Soʻz maʼnolarining hajm jihatidan torayishi rus tilidan oʻzlashgan ayrim soʻzlarda ham uchraydi. Masalan, “mashina” naqliyot vositasi sifatida harakatlanuvchi koʻplab predmetlarga nisbatan qoʻllanuvchi maʼno doirasi (hajmi) keng boʻlgan. Oʻzbek tilida bu soʻz odatda *avtomobil* maʼnosida, yaʼni tor maʼnoda qoʻllanadi. Maʼno hajmining bu xil torayishi *truba, trubka* soʻzlarining ishlatilishida ham koʻzga tashlanadi.

Soʻz maʼno hajmining torayishi turdosh otlarning atoqli otlarga aylanishi jarayonlarida ham sodir boʻladi. Masalan, koʻp maʼnolilik xususiyatiga ega boʻlgan *gul, poʻlat, goʻzal, botir, oʻlmas* singari bir qator soʻzlar kishilarga nom sifatida ham qoʻyiladi: Gul(ijon), Poʻlat, Goʻzal, Botir(bek), Oʻlmas(xon) va b. Turdosh otlar atoqli otlarga aylanganda, ularning maʼno hajmi torayishidan tashqari, ularga xos nominativ (denotativ) maʼnolar ham barham topadi.

Metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik, ma'no hajmining kengayishi va torayishi usullari ko'p ma'nolilikning nolisoniy yo'llar bilan hosil bo'lishiga kiradi. Ko'p ma'nolilik lisoniy imkoniyatlar vositasida ham vujudga keladi. Bunday imkoniyat konversiya va mazmuniy (semantik) kalka zaminida vujudga keladi.

7. Konversiya so'zlarning bir turkumdan boshqa turkumga o'tish jarayoni bo'lib, unda so'z mazmun qamrovida ikki lug'aviy-grammatik kategoriya (so'z turkumlari)ga xos ma'nolar paydo bo'ladi. Bunday lisoniy imkoniyatning asosida ellipsis hodisasi turadi. Ellipsis hodisasiga ko'ra, nutqda, uning biror-bir matniy parchasida, "aniqlovchi / aniqlanmish" mikroqurilmasidan aniqlovchi mavqeidagi so'z tushib qoladi. Uning ma'nosi shu aniqlovchi tobelangan aniqlanmishga ustama tarzda qo'shiladi. Natijada aniqlanmish vazifasidagi so'zning ma'no jabhasida ham aniqlovchining, ham aniqlanmishning ma'nosi sintezlashadi, qorishadi. Masalan, *chol*, *ayol*, *o'g'il*, *qiz* va h.k. so'zlar semantikasidan sifat va otga xos ma'nolarning anglashilishida ana shu xususiyat mavjud. Ularda "yosh" va "jins" ma'nolari "shaxs" ma'nosi bilan qo'shilgan: *chol odam*, *ayol kishi*, *o'g'il farzand*, *qiz farzand* va b. Bunday xususiyat taom mazmuniy maydoniga tegishli *ugra*, *mastava*, *qovurma*, *qatlama* va h.k. so'zlar ma'nosida ham kuzatiladi: *ugra (osh)*, *mastava (ovqat)*, *qovurma (sho'rva)*, *qatlama (non)* va b.

Mazmuniy (ma'noviy, semantik) kalka – lug'aviy kalkaning aksi. Lug'aviy kalkada boshqa tildan leksema (shakl) o'zlashadi. Mazmuniy kalkada esa, aksincha, shakl (leksema) emas, balki ma'no (semema) o'zlashadi. O'zlashgan ma'no o'z tildagi lug'aviy shakl vositasida ifodalanadi. Masalan, o'zbek tilida "yurmoq" so'zi "konkret harakat", "oldga qarab siljish" ma'nolarini anglatgan. Bular shu so'zning rasmiylashib ommalashgan real ma'nolari hisoblangan. Keyinchalik rus tilining ta'sirida o'zbekcha "yurmoq" so'zi ruscha "xodit" so'zi anglatgan "sevishmoq", qiz va yigitning "oila qurishdan oldin bir-birini intim yo'llar bilan sinamoq" singari ma'nolar ham kasb etdi. "Yurmoq" so'zi kasb etgan keyingi ma'no rus tilidan

o‘zlashdi. O‘zlashgan ma’no o‘zbek tilining o‘z lug‘aviy birligi orqali ifodalandi. Bu semantik kalka uchun xarakterli misol bo‘ladi. Masalan, *Bizning o‘g‘il qo‘shnimizning qizi bilan yurarmish.*

So‘z mazmun qurilishi bilan bog‘liq bunday imkoniyatlarning barchasi so‘z semantik strukturasiida yangi ma’nolarning hosil bo‘lishiga sabab bo‘luvchi muhim omillardir.

So‘z ma’no qurilishidan ayrim unsur va qismlarning barham topishi holatlari ham mavjudki, bular ham so‘z mazmun qurilishidagi o‘zgarishlarga sabab bo‘ladi. Masalan, hozirgi davrda faol iste’molda bo‘lgan *domla, arbob, vazir, bayroq, saroy* so‘zlarining mazmun doirasidan uzoq o‘tmishga daxldor ma’nolar barham topgan va unutilgan.

So‘zlar, nominativ (denotativ) ma’nolardan tashqari, *konnotativ* ma’nolarga ham ega bo‘ladi. Bunday ma’nolar nutqda hosil bo‘ladi. Leksik qo‘llash orqali vujudga keladi. Masalan, E.Vohidov ijodidan olingan quyidagi parchada **“qalam”** so‘zi leksik so‘z qo‘llash natijasida konnotativ ma’noga ega bo‘lgan:

Temur tig‘i yetmagan joyni

Qalam bilan oldi Alisher.

Bu matnda “qalam” ijod ma’nosida qo‘llangan, “ijod” orqali esa “tinchlik” mazmuni ifodalangan. Qalam so‘zining bu she’riy parchada hosil qilgan *“tinchlik, xotirjamlik va osoyishtalik mahsuli bo‘lmish ijod”* ma’nosi konnotativ ma’nodir. Konnotativ ma’nolar *so‘z ma’nosining bo‘yog‘i* tushunchasi bilan aloqador bo‘lib, so‘zning keyingi bosqich ustama nominativ ma’nolaridir.

So‘z ma’nosining bo‘yog‘i

So‘z ma’nosining *bo‘yog‘i* ham so‘zning ma’nosi jabhasiga qarashli lisoniy xususiyatlardan biridir. So‘z ma’nosi vositasida hosil bo‘luvchi bu “hissa” subyektiv xarakterga ega bo‘ladi. Subyektiv deganda, shaxsning so‘z orqali shu so‘z ifoda etgan narsa, predmet va uning biror-bir jihatiga bildirilgan ijobiy yoki salbiy munosabati

tushuniladi. Bu “munosabat” soʻzning lugʻaviy maʼnosi zaminida vujudga keladi va u ham, lugʻaviy maʼnodan tashqari, boshqa signifikativ, grammatik va uslubiy maʼnolar kabi shu soʻzning semantik qurilmasiga daxldor boʻladi. Soʻzlovchi soʻz orqali shu soʻz anglatgan narsa-predmet yoki uning biror jihati iliq, ijobiy munosabatda boʻlsa, hosil qilingan maʼno jilosini (ottenkasini) ijobiy baho deb ataladi. Aksincha, soʻzlovchining unga munosabati “sovuq” yoki “yoqimsiz” boʻlsa, hosil boʻlgan maʼno jilosi (ottenkasi) salbiy boʻladi. Shunga koʻra, soʻz maʼnolari tufayli hosil boʻluvchi bunday “jilo” va “hissa”larni *ijobiy boʻyoq* va *salbiy boʻyoq* sifatida farqlanadi. Bu maʼnolar soʻzlovchi shaxsning, subyektning, muayyan bir maqsadini koʻzda tutganligi uchun, ularni “*subyektiv maʼno*” ham deyiladi. Masalan, yangi turmush qurib, boshqa oilaning aʼzosiga aylangan xotin-qizlar “kelin” nomini oladilar. “*Kelin*” soʻzida (nomida) soʻzlovchining shu soʻz atagan shaxsga nisbatan munosabati “moʻtadil”. Bu soʻzni shu shaklda qoʻllashda soʻzlovchining odatdagi, rasmiy munosabati ifodalanadi, xolos. Bordi-yu, shu soʻz “*kelinchak*”, “*kelinposhsho*” shakllarida muomalaga kirsa, unda “*kelin*” soʻzining nominativ lugʻaviy maʼnosiga “nimadir” tirkalgan boʻladi. Bu “nimadir” esa, shu soʻz maʼnosida unga ustama tarzda vujudga kelgan subyektiv maʼnodir. “*Kelinchak*”, “*kelinposhsho*” shakllari orqali “kelin” maʼnosiga “kichraytish”, “erkalash”, “oʻta hurmat”, “yuqori baholash” singari qoʻshimcha maʼnoviy jilolar yuklangan.

Subyektiv maʼno, xarakteriga koʻra, ikki xil boʻladi: ijobiy va salbiy. Subyektiv baho ijobiy boʻlganda, shaxsning (subyektning) soʻz anglatgan obyektga munosabati “iliq”, “yoqimli”, yaʼni ijobiy boʻladi. *Chehra, jilmaymoq, azamat, sanam, goʻzal, doʻndiq, oʻktam, lohar* va h.k.

Subyektiv baho salbiy boʻlganda, shaxsning (subyektning) soʻz anglatgan obyektga munosabati “sovuq”, “yoqimsiz”, yaʼni manfiy boʻladi. *Bashara, badburush, badqovoq, lapashang, battol, jahannam, ivirsimoq, gʻimirlamoq, gʻajishmoq* singari soʻzlarda ana shunday xususiyat mavjuddir. Bundan tashqari, tinglovchi-shaxsga hayvon

nomlari vositasida (*it, eshak, mol, to'ng'iz, cho'chqa, chayon, ilon va h.k.*) murojaat qilinganda ham, salbiy subyektiv baho ifodalanadi.

Subyektiv baho bo'yog'i (ma'nosi) tilning mazmun jabhasiga xos *semantik unsurdir*. Demak, shunday bo'lar ekan, uning til ifoda jabhasiga xos material, ya'ni ifoda tomoni ham bo'lishi kerak. Subyektiv baho, garchand so'zning lug'aviy (nominativ) ma'nosiga singishgan bo'lsa-da, o'ziga xos ifodalanish usullariga ega. Ular har xildir. Bu usullar markerli va markersiz xarakter kasb etadi. Bordi-yu, subyektiv ma'no so'zning odatiy shakllari orqali ifodalansa, u markersiz bo'ladi. Bunday xususiyat subyektiv ma'noning lug'aviy usulda ifodalanishi deb ham yuritiladi. Masalan, *tamanno, chehra, dudoq, do'ndiq, daho, alomat, lobar, azamat, o'ktam, dilbar; badburush, latta, battol; kemirmoq, g'ajimoq* va h.k. so'zlar *ma'nosiga* xos subyektiv baho lug'aviy yo'l bilan, markersiz, ifodalangan. Tildagi ma'lum guruh so'zlar subyektiv ma'no ifodalash uchun xoslangan bo'ladi.

Ayrim hollarda *so'z* biror-bir matn tarkibida ko'chma ma'nolarda qo'llanadi va subyektiv baho ifodalaydi. Bu ham mazkur ma'noning markersiz ko'rinishi sanaladi. Masalan, "*Bilmaysizmi, pul ham bolalaydi?*" (Oybek) gapida "*bolalamoq*" so'zi "*ko'paymoq*" ma'nosida qo'llangan. So'z tarkibida shu ustama ma'noga xoslangan biror-bir shakliy unsur yo'q. "*Bundan ko'ra go'ng titganing yaxshi emasmi, keksa tovuq*" (Oybek) gapida *tovuq* so'zi, o'zining odatdagi tovush tarkibi bilan, boshqa hech qanday *shakliy unsursiz* salbiy xarakterdagi subyektiv bo'yoqqa ega bo'lgan.

Subyektiv baho ko'p hollarda so'zlarni ko'chma ma'noda qo'llash orqali hosil qilinadi. Bunday hollarda ham subyektiv baho zimmasidagi emotsional-ekspressivlik markersiz, ya'ni shakliy ko'rsatkichlarsiz ifodalanadi (bu haqda so'ngroq so'z yuritiladi).

Subyektiv bahoning markerli usulda ifodalanishi ham o'ziga xos ko'rinishlarga ega. Unda so'z tarkibida shu ma'noni ro'yobga chiqaruvchi biror-bir shakliy unsur (vosita) bo'ladi. Ularning asosiy ko'rinishlari quyidagilardan iborat:

1. Soʻzning maʼlum bir qismi takrorlanadi, qoʻshaloq soʻzga aylanadi: moda-poda, patir-satir, qora-qura, ola-kula, yapaloq-sapaloq, sariq-suriq, qip-qizil, kap-katta, oppoq va b.

2. Soʻz tarkibiga erkalash, kuchaytirish, kichraytish va h.k. maʼnolarini roʻyobga chiqaruvchi qoʻshimchalar qoʻshiladi: *bolagina, asalgina, kattacha, qizlarxon, xotinvoy, xotincha, kelinchak* va b. Masalan, Sh.Rashidov asaridan olingan “*Yoʻq, yoʻq, qadrdon xotincham, bu fikringdan hech narsa chiqmaydi*” gapida xotin soʻziga -cha affiksini qoʻshish orqali shaxsni mensimaslik, kamsitish subyektiv baho yuzaga chiqqan. “*Roʻparamda bir yigitcha kulib turardi*” gapida esa, -cha qoʻshimchasi yigit soʻziga qoʻshilib, kichraytish maʼnosidagi ijobiy subyektiv boʻyoqni hosil qilgan.

3. Soʻz tarkibidagi tovushlardan birini takrorlash orqali: *uchiga emas, uChChiga, juda emas, jUUda, katta emas, kAAtta* va b.

4. Ayrim yordamchi soʻzlarni mustaqil maʼnoli soʻzlarning oldi yoki ketidan keltirish yoʻli bilan: qadar – *boʻyra qadar (Bir chetda devor tagida bir boʻyra qadar joyda gul oʻsib yotadi); juda, eng, oʻta, gʻoyat, bagʻoyat, qadar – nihoyat, nihoyatda* va b. (*Olimjon qadrdon yerlarni ancha oylar koʻrmay, oʻta sogʻingan edi. Shuhrat*) va sh.k. Birinchi gapda *qadar* yordamchi soʻzi mustaqil maʼnodagi boʻyra soʻzi ketidan kelib, subyektiv boʻyoq ifodalagan boʻlsa, keyingi gapda *oʻta* yordamchisi mustaqil maʼnoli *sogʻinmoq* soʻzi oldidan kelib oʻshanday maʼnoni roʻyobga chiqargan.

5. Soʻzlarning toʻliq shaklda takrorlanishi ham subyektiv boʻyoq ifodalashda faol usullardan biri. Masalan, “*U seni juda-juda sevar edi*” gapida *juda* soʻzining takrorlanishi orqali “*sevish*” jarayoni bilan bogʻliq hissiyot, ichki tuygʻu kuchaytirilgan. Shu gap “*U seni juda va juda sevar edi*” shaklida berilganda, emotsional-ekspressivlik yanada yuqori darajada ifodalanib, *sevish* hissiyotining meʼyordan ortiq darajasi anglashiladi. Keyingi gapda shu hissiy tuygʻuning yuqori darajasini ifodalash “*va*” bogʻlovchisi zimmasiga tushgan. Demak, soʻzlarning bogʻlovchisiz va bogʻlovchilar yordamida takrorlanishi ham subyektiv baho ifodalashda muhim rol oʻynar ekan.

Keltirilgan misollar xarakteridan shu narsa ma'lum bo'layotirki, so'z ma'nosining subyektiv bo'yog'i ko'chma ma'nolar hosil bo'lishining metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik kabi usullari yordamida vujudga keladi. Shu bois ko'p ma'nolilikni va so'zning subyektiv baho bo'yog'ini o'zaro munosabatdosh hodisalar sifatida qarashga to'g'ri keladi.

So'zlarda metafora yo'li bilan ko'chma ma'no hosil bo'lishi ikki obyekt orasidagi o'xshashlikka asoslanadi. Masalan, "Suyunchi, opoq dada,— Yunusjonning ko'zlari *charaqladi*. Y.Sulaymon)" gapidagi *charaqlamoq* so'zidagi ko'chma ma'no metafora yo'li bilan hosil bo'lgan.

Chunki *charaqlamoq* aslida konkret narsa-predmetlarning yorug'lik ta'siriga uchrashi natijasida hosil bo'luvchi jarayondir. Keltirilgan gapda shu jarayon ko'z orqali ta'sirlanish holatiga o'xshatilgan.

Metonimiya (narsa va hodisalarning makon va zamon umumiyliги asosida ko'chma ma'nolarning paydo bo'lishi) yo'li bilan ko'chma ma'no va subyektiv bo'yoqning hosil bo'lishi *maraz* so'zi misolida quyidagi gapda o'z ifodasini topgan. "*Bu maraz to'rt yildan beri meni ...qulog'imga shivillaydi... A.Qahhor*)".

Bu gapda odam organizmida paydo bo'luvchi nuqs – yara nomi bilan shaxs atalgan, salbiy subyektiv ma'no ifodalangan. "*Burunboy mening o'rinbosarim*" (S.Ahmad) gapidagi *burun* so'zi orqali ham shaxs nomlangan. Subyektiv bo'yoq ma'no ko'chishining sinekdoxa (*butunning nomi bilan qism, qismning nomi bilan butun ma'nosining ifodalanishi*) usuli vositasida hosil qilingan.

Subyektiv bo'yoq "erga bermoq" ma'nosida "uzatmoq", "tug'moq" ma'nosida "bo'shanmoq" so'zlarining ishlatilishi kabi evfimistik qo'llashlar orqali ham hosil qilinadi: Gulnorani, yosh bo'lishiga qaramay, mahallasidagi xonadonlardan biriga *uzatishdi* (V.Qodiriy). Qizlarining sog'-salomat *bo'shangani* yosh ota-onani cheksiz quvontirdi (V.Qodiriy).

Subyektiv bahoga ega bo'lish, uni ifodalash orqali lug'aviy birliklar pragmatik-uslubiy vazifa bajaradi. Emotsional-ekspressivlik, ya'ni so'z bo'yog'i, lug'aviy ma'nolarga tirkaluvchi ustama ma'no bo'lgani kabi, pragmatik-uslubiy vazifa ham so'zlarning asosiy (nominativ) vazifasiga yuklanuvchi ustama vazifadir.

LUG'AVIY-MAZMUNY MEDIOQURILMALAR

Lug'aviy-mazmuniy medioqurilma va unga qarashli hodisalarning lug'aviy-mazmuniy mikroqurilma va ularga qarashli hodisalardan farqi shundaki, lug'aviy-mazmuniy mikroqurilmada lisoniy munosabatlar so'zlararo emas, balki bir so'zning ma'nolariaro ish ko'radi: bir lug'aviy shakl o'zaro lisoniy bog'lanishdagi birdan ortiq mustaqil ma'noga ega bo'ladi. Shu bois qurilma lug'aviy birliklarning mazmun jabhasiga taalluqli eng kichik, eng mayda tizim xarakterini kasb etadi.

Lug'aviy-mazmuniy medioqurilmalar uch guruhga ajraladi: a) shakldosh so'zlar guruhi; b) ohangdosh so'zlar guruhi; d) ma'nodosh so'zlar guruhi. Bu guruhlarning har biri o'z doirasida yana boshqa ichki tagguruhlardan tarkib topadi.

Shakldosh so'zlar guruhi (Lug'aviy omonimiya)

Lug'aviy omonimiya shakldoshlikning til leksikasiga xos alohida ko'rinishidir. Shu sababli ham lug'aviy sathda shakldoshlik munosabatiga kirishuvchi va shu munosabatni hosil qiluvchi lug'aviy birliklar (so'z, leksema)ni *lug'aviy* yoki *leksik omonimlar* deyiladi.

Lug'aviy omonimiyada mustaqil nominativ ma'noli birdan ortiq so'zlarning tovush tarkibi, talaffuzi va yozilishi bir xil bo'ladi. Bunday lug'aviy birliklarning denotativ asosini ham har xil narsa-predmetlar va ularning turlicha munosabatlari tashkil qiladi. Boshqacha ta'bir bilan aytganda, lug'aviy omonimiyada ma'nolar (sememalar) miqdori bilan so'zlar (leksemalar) miqdori teng bo'ladi:

lugʻaviy birliklarning ifoda jabhasi bilan ularning mazmun jabhasi oʻzaro muvofiq va mutanosib boʻladi. Bu holatni shakliy va mazmuniy mutanosiblik (simmetriya) deb ataladi. Birdan ortiq nominativ maʼnolarni ifodalash uchun xizmat qiladigan bir xil shakldagi soʻzlarni *omoleksemalar* deyiladi. Masalan, “koʻk” omoleksemasi tovush tarkibi, talaffuzi va yozilishi ayni bir xil uch lugʻaviy birlikni bildiradi: 1 – koʻk: “osmon” maʼnosida; 2 – koʻk: “rang” maʼnosida; 3 – koʻk: “zelen”, “koʻkat” maʼnosida.

Omoleksemalar turli yoʻllar bilan vujudga keladi. Ular quyidagicha:

1. Talaffuzda qisman farq qiluvchi har xil soʻzlar tovush qurilishi va talaffuzi jihatdan oʻxshash, bir xil shaklga kelib qoladi. Masalan, “ichki organlardan biri” maʼnosidagi *oʻt* soʻzi bilan “oʻsimlik maʼnosi”dagi *oʻt* soʻzining omonimligi ana shu yoʻl bilan hosil boʻlgan.

2. Polisemantik leksemalar maʼnolari orasidagi yaqinlik, oʻxshashlikning barham topishi natijasida vujudga keladi. Bunga “barmoqlarning uchinchisi”ni koʻrsatuvchi “uch” va “narsa-predmetning oʻtkirlangan qismi” maʼnosidagi “uch” soʻzlarining omonimligi misol boʻladi.

3. Boshqa tillardan tovush qurilishi oʻxshash, bir xil soʻzlarning oʻzlashishi natijasida. Masalan, tojik-fors tillaridan oʻzlashgan bogʻ (“maydon” maʼnosida) soʻzi bilan oʻzbek tilida “oʻram” maʼnosini bildiruvchi bogʻ soʻzlari omonimligi ana shu asosda hosil boʻlgan.

Omograflar ham lugʻaviy-mazmuniy medioqurilmalarning shakldosh soʻzlar guruhiga mansub hodisalardir. Omograf soʻzlarga tovush tarkibi va talaffuzi oʻzaro farq qilib, faqat yozilishi bir xil boʻlgan soʻzlar guruhi kiradi: tom (“*binoning ustki qismi*”) – tom (“*asarning jildi*”: toʻm), tol (“*mevasiz mahalliy daraxt turi*”) – tol (“qurilish materiallaridan *birining nomi*: toʻl) va b. *Tom – tom, tol – tol* omograflari paradigmasining keyingi, ikkinchi, aʼzolari oʻzbek tiliga rus tilidan oʻzlashgan.

Ohangdosh soʻzlar guruhi

Ohangdosh soʻzlardan tashkil topuvchi lugʻaviy-mazmuniy medioqurilma ham ikki guruhga ajraladi: 1) omofonlar; 2) paronimlar.

Omofonlar. Ohangdosh soʻzlarning bir turi omofonlar deb ataladi. Omofonlar tovush tarkibi, yozilishi har xil lugʻaviy birliklardan tashkil topadi. Yozma shakli va tovush tuzilishi jihatidan farq boʻlsa-da, ularning talaffuzi bir xil boʻladi. *Yod – yot, sud – sut, mard – mart, bob – bop* tipidagi juftliklarni tashkil etuvchi lugʻaviy birliklar ana shunday xarakterga ega boʻlganligi uchun, ular omofonlar deyiladi.

Paronimlar. Paronimlar tovush tuzilishida, tovushlarining joylashish tartibida qisman oʻxshashlikka ega boʻlgan har xil lugʻaviy birliklardir. Paronimlar talaffuzda qisman farq qiladi. Ularga *teri – tire, shtab – shitob, sogʻlik – sovliq, tanbur – tambur, rux – ruh, sanoat – sanʼat, urush – urish, qurchoq – quchoq, oxir – axir – oxur, diplomat – diplomant, asr – asir, sheʼr – sher* tipidagi qatorlarni hosil qiluvchi lugʻaviy birliklar kiradi. Talaffuzi oʻxshash lugʻaviy birliklar guruhi paronimik uya yoki paronimik qator deyiladi.

Oʻzbek tilida paronimik qatorlar asosan ikki (*azm – azim, darz – dars, aliment – element* va b.), kam hollarda esa, uch lugʻaviy birlikdan iborat boʻladi (*kuvrak – koʻrak – kurak, oʻtkazmoq – oʻtqazmoq – oʻtqizmoq, etmak – etmoq – yetmak, devon – divan – devon* va b.).

Paronimlar tarixiy-etimologik jihatdan turli xil boʻladi: 1) oʻzbekcha va oʻzbekcha soʻzlar paronimiyasi: *yonilgʻi – yoqilgʻi, egarlamoq – egallamoq, burish – burush, qoʻy – quy, uy – oʻy, urish – urush, tuzum – toʻzim, ellik – enli* va b.); 2) oʻzbekcha soʻz va oʻzlashgan soʻz paronimiyasi: *dala – dalla, moy – may, soliq – solih* va b.; 3) oʻzlashgan soʻz va oʻzlashgan soʻz paronimiyasi: *surat – surʼat, tafsil – tafsir, taʼrif – taraf, tip – tif, ferma – firma* va b.

Paronimlar jonli va badiiy nutqda uslubiy boʻyoq kasb etib, emotsional-ekspressiv vositaga aylanadi. Bunday uslubiy vaziyat

paronim ma'nosini tushunmaslikdan kelib chiqadi. Quyida berilgan gapda Shopur (asar qahramoni) va shofyor (haydovchi) so'zlari ma'nosini tushunmaslik natijasida vujudga kelgan uslubiy vaziyat mavjud: *Afandi yaqin bir oshnasi bilan "Farhod va Shirin"ga tushishgan ekan. Bir vaqt Farhod o'z do'stiga "Ey, Shopur!" deya murojaat qiladi. Shunda Afandining do'sti: – Mulla Nasriddin, Farhodning shofyori ham bormi? – deb so'rab qolibdi. ("Mushtum"dan).*

Paronimlar, yuzaki qaraganda, dubletlarga o'xshaydi (shuvoq – suvoq, arava – aroba, kaptar – kabutar va b.). Ularning o'zaro farqi shundaki, paronimlar har xil denotativ (nominativ) ma'noli lug'aviy birliklardir; dubletlar esa, denotativ (nominativ) ma'noda farq qilmaydigan ayni bir lug'aviy birlikning tovush tarkibida farq qiluvchi ikki xil shaklidir.

Ma'nodosh so'zlar guruhi

Ma'nodosh so'zlar guruhidan tashkil topuvchi lug'aviy-mazmuniy medioqurilmalar va ularni hosil qiluvchi vazifaviy-mazmuniy birliklar lisoniy jihatdan lug'aviy-mazmuniy medioqurilmalarning yuqorida keltirilgan oldingi tur va ko'rinishlaridan bir muncha murakkabdir.

Bu guruh dastlab *zid ma'noli* va *zid bo'lmagan ma'noli lug'aviy birliklar* kabi ikki guruhga ajraladi. *Zid ma'noli* guruhni an'anaviy talqin va nomlanishdagi *antonimlar* tashkil qiladi. Keyinchalik uning yoniga *konversiya* (lug'aviy konversiya) hodisasi ham qo'shildi.

Fan tilida ularning har ikkisi birgalikda *oppozitivlar* deb ham atalmoqda.

Oppozitivlarning konversiya turiga *olmoq – bermoq, sotuvchi – oluvchi (xaridor), o'quvchi – o'qituvchi* tipidagi juftliklar kiritilmoqda.

ZID MA'NOLI SO'ZLAR GURUHI

Antonimlar

Antonimlar ma'nolari o'zaro zid lug'aviy birliklardir. Nominativ (lug'aviy) ma'nolari o'zaro zid leksemalardan tashkil topgan lug'aviy-mazmuniy medioqurilmalar ham til lug'at tarkibida faol uchrovchi guruhlardan biri hisoblanadi. Antonim lug'aviy birliklar munosabatidan tarkib topgan paradigmalarda fonetik qurilishi, yozilishi, talaffuzi har xil, bir-biriga hech ham o'xshamagan lisoniy birliklar ishtirok etadi: *katta – kichik, issiq – sovuq, keng – tor, achchiq – shirin, qattiq – yumshoq; turdi – yotdi, ketdi – keldi, chiqdi – tushdi* va h.k.

Antonim lug'aviy birliklar munosabati *antonimiya* deb yuritiladi. Antonimiya munosabati ikki lug'aviy birlik orasida bo'ladi. Ularning biri boshqasiga nisbatan antonim sanaladi. Ularning juftidan hosil bo'lgan uyani, qatorni *antonimiya paradigmasi* deyiladi. Masalan, yaxshi va yomon; och va to'q; keldi va ketdi; oldi va berdi so'zlari o'zaro zid ma'noga ega. Zid ma'noli shu so'zlardan tashkil topgan qatorlar (och-to'q, yaxshi-yomon, keldi-ketdi, oldi-berdi va h.k.) antonimiya paradigmalari sanaladi.

Antonimlik va antonimiya munosabati asosan bir lug'aviy-grammatik turkumga xos so'zlar munosabatidan vujudga keladi. Belgi-xususiyat ma'nosiga ega so'zlarda bu xususiyat ancha faoldir. Shu bois antonimlik sifat va ravish turkumiga xos lug'aviy birliklar munosabatida ko'proq uchraydi. Bu hol sifat va ravishlardan boshqa turkum so'zlari antonimiya munosabatidan uzoq degan xulosaga olib bormaydi. Antonimlik va antonimiya munosabati ot, fe'l, olmosh turkumiga qarashli so'zlar munosabatida ham mavjud. Biroq ular sifat va ravishlardagiga nisbatan nofaolroq.

Ot turkumiga xos antonimlik odatda uning belgi ma'nosini bildiruvchi guruhlarida ko'zga tashlanadi: tinchlik va urush, mehr va nafrat, dag'allik (to'nglik) va muloyimlik va sh.k.

Lugʻaviy birliklariaro antonimiya munosabati mavjud boʻlmaydigan soʻz turkumlari ham yoʻq emas. Masalan, son, olmosh, modal soʻzlar soʻz turkumlarining ana shunday guruhlaridir. Ularda antonimlik munosabati boʻlmaydi. *Orqa va old, ost va ust, ich(kari) va tash(qari)* singari zid maʼnoli koʻmakchilarga kelsak, ular aslida ot turkumiga xos lugʻaviy birliklar sanaladi.

Lugʻaviy birliklarning antonimiya munosabati ular anglatgan zid maʼnolar asosida belgilanadi. Shu bois aka va uka, opa va singil, amaki va togʻa, amma va xola singari soʻzlarni, ular anglatgan maʼnoga koʻra, antonimlar deyish qiyin. Kuchsiz ziddiyat asosida hosil boʻluvchi bunday paradigmatic qatorlarda ularni hosil qiluvchi muqobil birliklarning semantik strukturasiidagi ayrim semalarda, jins va qarindoshlikning xarakteriga koʻra, ayrim farqlar koʻzga tashlanadi, xolos. Ular lugʻaviy-mazmuniy medioqurilmalarning boshqa alohida turiga qarashli vazifaviy-mazmuniy hodisalardir (bu haqda “ekvonimlar” bahsida fikr yuritamiz). Antonimiya va uning munosabati lugʻaviy birliklar maʼnosining mantiqiy-lisoniy inkoriga asoslanishi kerak. Yuqorida keltirilgan juftliklarni hosil qilgan lugʻaviy birliklar maʼnosida bunday inkor yoʻq.

Tilning grammatik jabhasiga xos inkor asosida tutashuvchi lugʻaviy birliklarni ham antonimlar deb, ularning munosabatini esa antonimiya deb boʻlmaydi. Masalan, *aytdi va aytmadi, keldi va kelmadi, oʻqidi va oʻqimadi, yozdi va yozgani yoʻq* singari juftliklarni tashkil etuvchi lugʻaviy birliklar ana shunday xarakterda. Ular bir soʻz (leksema)ning feʼlning boʻlishli va boʻlishsiz kategoriyasiga qarashli ikki formasidir, xolos. Feʼlning boʻlishli va boʻlishsiz kategoriyasiga xos lugʻaviy shakllari maʼnosida mantiqiy-mazmuniy inkor mavjud boʻlmaydi.

Demak, leksik antonimiya muayyan mantiqiy va lisoniy shart-sharoitlar asosida vujudga keluvchi lugʻaviy-mazmuniy medioqurilmadir. Bu shart-sharoitlar quyidagilar bilan belgilanadi:

- 1) ikkita har xil mustaqil soʻz boʻlishi kerak;

2) ularning lugʻaviy – nominativ maʼnolari biri boshqasini inkor etishi shart;

3) inkor mantiqiy-mazmuniy va yangi denotativ asosni atash xususiyatiga ega boʻlishi lozim;

4) antonimik muqobillarning lugʻaviy maʼnolari muayyan assotsiatsiyaga asoslanishi va biri boshqasini mantiqan zidlash orqali taqozo etishi shart va b.

Masalan, *dono* va *ahmoq*, *ming* va *bir*, *yiqilmoq* va *turmoq* soʻzlarini oʻzaro antonimlar deyish toʻgʻri emas. *Dono* soʻzi uchun *nodon*, *ahmoq* soʻzi uchun *aqlli* antonim boʻlishi mumkin. *Turmoq* soʻziga kelsak, bu soʻz *yotmoq* soʻzi bilan antonim boʻlishi mumkin. Xuddi shu kabi antonim boʻla olmaslik *ana* va *mana*, *shu* va *oʻsha*, *u* va *bu* soʻzlari munosabatiga ham xos.

Antonimlarni lisoniy guruhlashda, tasnif etishda ularning bir necha jihatlari hisobga olinadi. Xususan: 1) tub yoki yasamalilik xususiyati; 2) qaysi turkumga mansubligi va b.

Tub yoxud yasamaligiga koʻra antonimlar ikki xil boʻladi: a) tub antonimlar (bunda antonimik juftlikni hosil qilgan muqobil lugʻaviy birliklar tub soʻzlar xarakterida boʻladi: keng – tor, kun – tun, botir – qoʻrqqoq, azob – rohat va b.); b) yasama antonimlar (bular oʻzakdosh antonimlar deb ham ataladi, chunki ular bir oʻzak morfemaga zid maʼnoli har xil yasovchi affikslar qoʻshish orqali hosil qilinadi): aqlli – aqlsiz, ishli – beish//ishsiz, pulsiz – puldor, suvli – suvsiz va b.

Soʻz turkumlariga munosabatiga koʻra, lugʻaviy antonimlar quyidagicha boʻladi: a) sifat antonimlar: *yosh* – *qari*, *ahil* – *noahil*, *katta* – *kichik*, *sodda* – *ayyor*, *chiroyli* – *xunuk* va b.; b) ravish antonimlar: *tez* – *sekin*, *avval* – *keyin*, *arang* – *bemalol*, *koʻp* – *oz*, *atayin* – *bilmasdan* va h.k.; d) ot antonimlar: *qarindosh* – *begona*, *hayot* – *oʻlim*, *nur* – *zulmat*, *zulm* – *erk*, *moʻlchilik* – *yoʻqchilik* va b.; e) feʼl antonimlar: *bormoq* – *qaytmoq*, *ogʻirlashmoq* – *yengillashmoq*, *tugʻilmoq* – *oʻlmoq*, *yoʻqotmoq* – *topmoq* va b.

Soʻzlar maʼnosining zidligiga asoslangan antonimiya lugʻaviy birliklarning *graduonomiya* (*darajalanish*) deb ataluvchi lugʻaviy-

mazmuniy medioqurilmalari uchun zamin hozirlaydi. Antonimik xarakterda o‘zaro vazifaviy-ma’noviy munosabatlarga kirishuvchi lug‘aviy birliklar ko‘p ma’nolilik va sinonimiya xarakteridagi lug‘aviy-mazmuniy paradigmalari tizimida ham ularning muqobil a’zolari sifatida ishtirok etaveradi. Masalan, *chiroyli va xunuk* lug‘aviy birliklari ishtirokida hosil bo‘lgan antonimiya paradigmasining har bir a’zosi (*chiroyli* ham, *xunuk* ham) o‘ziga ma’nodosh boshqa lug‘aviy birliklar bilan sinonimik munosabatlarga kirishadi: *chiroyli – go‘zal – zebo – ko‘rkam – suluv – xunuk – ko‘rimsiz – yulduzsiz va b.*

Ba’zan zid ma’noli ikki so‘z o‘zaro birikib, nutqning ifoda vositalaridan birini hosil qiladi. Bu hodisa *oksyumoron* deb ataladi. Tilimizda, kam bo‘lsa-da, uchrab turadigan *tirik murda, ozod qullar, xom pishgan* tipidagi so‘z birikmalari, *o‘tkir-o‘tmas, katta-kichik, uzoq-yaqin* tipidagi juft so‘zlar nutqda oksyumoron hodisasini yuzaga chiqaruvchi tasviriy vosita vazifasini bajaradi.

Enantiosemiya

Antonimiyaga yondosh hodisalardan yana biri *enantiosemiya* deb ataladi. Enantiosemiyada zid ma’noli ayni bir lug‘aviy birlikning semantik qurilishida bir-biriga qarama-qarshi ikki ma’no vujudga keladi. Masalan, “*yomon*” so‘zi “*yaxshi*” so‘zining zid ma’noli muqobili, ya’ni antonimidir. Lekin jonli nutqda shu so‘z “*yaxshi*” so‘zining ma’nosini kuchaytirish, uni ko‘tarinki urg‘u bilan bo‘rttirish kabi ijobiy bo‘yoq kasb etadi, enantiosemik birlik maqomini qo‘lga kiritadi: *Qo‘lingizdagi kitobni o‘qiganman. U yomon qiziqarli yozilgan, ha, yomonam o‘qimishli-da.*

“Bebaho” so‘zining ichki ma’nosida ham o‘zaro qarama-qarshi semalar mavjud: ularning biri “baho” ma’nosi anglatgan belgi-xususiyatni inkor etsa, ikkinchisi bu undan anglashilgan belgi-xususiyatning ortiq darajada mavjudligini bildiradi. Masalan,

“*Boshlig‘imiz bebaho odam-da*” gapida ajratib ko‘rsatilgan so‘z *enantiosemik* xarakter kasb etgan.

Enantiosemiya hodisasi fe‘l turkumiga qarashli ayrim lug‘aviy birliklarda ham mavjud. Masalan, “*qaramoq*” fe‘lini olaylik. Bu fe‘l leksema “*ko‘zdan biror-bir obyektga yo‘naltirilgan harakat, holat*” ma‘nolarini bildiradi. Biroq “*ko‘zingga qarab yur*” iborasi tarkibida esa, aksincha, uning rasmiylashgan lug‘aviy ma‘nosiga zid mazmunga ega bo‘lgan. Xuddi shunga o‘xshash lisoniy xususiyat “*chiqmoq*”, “*yonmoq*” fe‘llariga ham xos. “*Yonmoq*” fe‘li “*yorug‘lik tarqatish holati*” ma‘nosiga ega. Ayrim holatlarda u “*yorug‘likning so‘nishi*” ma‘nosini ham ifodalab, zid ma‘noli sememaga ham aylanadi – enantiosemik lug‘aviy birlik xarakterini kasb etadi. Masalan, “*To‘dalangan qog‘ozlarning barchasi yonib ketdi*” va “*Qo‘li vklyuchatelga tegar-tegmas, lampochka yonib ketdi*” gaplarida bu so‘z zid ma‘nolari bilan ishtirok etgan. Endi “*chiqmoq*” fe‘lidagi bu xususiyatga e‘tibor beraylik. Bu so‘z “*boshlamoq*” va “*tugatmoq*” ma‘nolarini o‘zida mujassam etganligi bilan enantiosemik xususiyatga ega: *Ukam kecha ishga chiqdi* – *Ukam kecha ishdan chiqdi*.

Enantiosemik xususiyat “*oyoq‘ingni qo‘lingga ol*” iborasi tarkibida ham mavjud. Bu oyoq so‘zining aks ma‘nosi orqali hosil bo‘lgan. Inson, shaxs odatda oyoqlar va ularning “vazifasi” tufayli “harakat”da bo‘ladi. O‘ylab ko‘ring: oyoqlar “*qo‘lga olingach*”, qanday harakat bo‘lishi mumkin? Aksincha, “*oyoqlar qo‘lga olinsa*” iborasi orqali “*inson, shaxs harakatining intensiv tarzda tezlashishi*” ma‘nosi anglashiladi.

Enantiosemik lug‘aviy birliklarning paradigmatic qatorini ularning ma‘no qamrovidagi o‘zaro zid munosabatdagi ikki birlik tashkil qiladi. Ularning har ikkisi ham enantiosemik lug‘aviy birlikning mazmun jabhasiga xos bo‘ladi.

Enantiosemiya hodisasi va uning amali lug‘aviy birliklarning sof nutqiy-pragmatik jabhasiga xos lisoniy imkoniyatdir. Enantiosemiya hodisasi va unga tegishli jarayonlar, yuqorida ham aytilganidek, “leksik (so‘z) qo‘llash” deb ataluvchi lisoniy tushunchaga qarashli

bo‘ladi. Shu bois enantiosemiya jarayoni bilan bog‘liq lug‘aviy-nominativ ma’nomalar lug‘atlarda qayd etilmaydi. Ashyoviy dalillardan ma’lum bo‘ladiki, bu jarayon va uning amali tufayli til frazeologik tizimi yangi lisoniy birliklar evaziga boyiydi. Ya’ni frazeologik birliklarning ayrim qismi so‘zlarning enantiosemik xususiyatlar kasb etishi natijasida shakllanadi.

ZID MA’NOLI BO‘LMAGAN LEKSIK BIRLIKLAR VA ULARNING LUG‘AVIY-MAZMUNIIY MEDIOQURILMALARI

So‘zlararo lisoniy munosabatlarning zid ma’noli bo‘lmagan guruhi shakl va ma’no nomutanosibligiga asoslanadi. Ularda shakliy birliklar ma’noviy birliklarga nisbatan ko‘p bo‘ladi. Mazkur guruh ham, lug‘aviy-mazmuniiy medioqurilmalarni hosil qiluvchi leksemalarning denotatsiyasi munosabatiga ko‘ra, ikki ichki tagguruhga bo‘linadi: a) denotativ asosi umumiy bo‘lgan lug‘aviy birliklar va ularning guruhi; b) denotativ asosi har xil, ya’ni farq qiluvchi lug‘aviy birliklar va ularning guruhi.

Denotativ asosi umumiy bo‘lgan lug‘aviy birliklar guruhi ham uch ichki tagguruhga ajraladi: 1) sinonimlar; 2) dubletlar; 3) graduonimlar. Sinonimlar ham, dubletlar ham, graduonimlar ham zid ma’noli bo‘lmagan leksik birliklarning denotativ asosi bir xil yoki o‘zaro yaqin turiga kiradi.

Sinonimlar

Sinonim va sinonimiya lug‘aviy-mazmuniiy medioqurilmalarning shunday ko‘rinishiki, ularda tovush qurilishida tubdan farq qiluvchi ikki yoki undan ortiq lug‘aviy birliklar (leksemalar) bir umumiy ma’no doirasida birlashadi. Shu bois ham an’anaviy tilshunoslikda sinonimlarga “shakli har xil, ma’nosi bir xil so‘zlar” degan ta’rif beriladi va bu ta’rif umumta’lim maktablari darsliklarida ham hech o‘zgarishsiz uchraydi.

Darhaqiqat, bir sinonimiya paradigmasida (qatorida, uyasida) tutashuvchi lugʻaviy birliklar bir umumiy denotatsiyaga ega boʻladi. Masalan, *uy – bino – kulba, koʻcha – yoʻl, koʻk – osmon – fazo, bosh – kalla* paradigmatic qatorlariga eʼtibor bersak, birinchi sinonimik qatorni tashkil qilgan lugʻaviy birliklar “yashash makoni” maʼnosidagi bir umumiy denotatsiyaga asoslangan. Keyingi sinonimik qatorni hosil qilgan lugʻaviy birliklar esa, “yer yuzini tepadan qoplovchi planeta” maʼnosini va shu maʼnoning nolisoniy obyektini (denotatsiyasini) atagan. Koʻcha va yoʻl, bosh va kalla lugʻaviy birliklari munosabatidan tashkil topgan sinonimiya qatorida ham shularga oʻxshash xususiyat mavjud: sinonimik muqobillar “kishilar va har xil naqliyot vositalari harakat qiladigan obyekt” maʼnosi bilan bir umumiy denotatsiya atamasi sifatida xizmat qiladi. Bosh va kalla soʻzlarining “inson va hayvon tanasining yuqori qismi” maʼnosini anglatishi va shu maʼnoning nolisoniy asosini hamma bir xil tushunadi.

Sinonimiya paradigmasida tutashuvchi lugʻaviy birliklar odatda bir soʻz turkumiga qarashli boʻladi.

Sinonimik muqobillar bir umumiy maʼno qamrovida mushtarak semantik qiymatga ega boʻlsa-da, ular lugʻaviy maʼnoning darajasi, uslubiy boʻyogʻi, nutq uslublariga munosabati kabi xususiyatlariga koʻra bir-biridan farq qiladi.

Leksik sinonimiyaga asoslangan lugʻaviy-mazmuniy medioqurilmalarda maʼnodosh muqobillarning isteʼmolida asosan uch jihat nazarda tutiladi: 1) maʼno jihati; 2) uslubiy boʻyogʻi; 3) nutqda ishlatilishi.

1. Maʼno jihatidan farqlanganda, sinonimik lugʻaviy birliklarning mazmun qurilishida, ayrim semalar va ularning amaliga koʻra, farq boʻladi. Bunday sinonimlarni ideografik (*idea* grekcha boʻlib, tushuncha, tasavvur degan maʼnoda) sinonimlar deyiladi. Ideografik sinonimiyada sinonimiya paradigmasi (qatori, uyasi)ni hosil qiluvchi maʼnodosh muqobillar bir tushunchani anglatadi: *yanglish va xato, notoʻgʻri; kerak va lozim* kabi. Keltirilgan bu soʻzlar

bir umumiy tushuncha doirasida ma'no jihatdan qisman farq qiladi. Masalan, o'qish kerak va o'qish lozim birikmalarining keyingisida "harakatning bajarilishiga bo'lgan talab" oldingisidagiga nisbatan ancha qat'iy. Bu "qat'iylik"ni "O'z vaqtida o'qish kerakina emas, balki lozim ham" gapida qo'llangan shu so'zlar anglatayotgan ma'no farqidan sezish qiyin emas.

2. Ma'nodosh muqobillar ma'no jilosi, ma'no bo'yog'iga ko'ra ham farq qiladi. Bunday xarakterdagi sinonimlarni uslubiy (stilistik) sinonimlar deyiladi. Uslubiy sinonimlardan tashkil topuvchi paradigmatic qatorlarda uslubiy bo'yog'i jihatidan betaraf (neytral) va betaraf bo'lmagan leksik birliklar ishtirok etadi. Ma'nodosh muqobillar uslubiy bo'yoqqa ega bo'lganda, bu bo'yoq yo ijobiy, yo salbiy xarakterda bo'lishi mumkin. Masalan, *yuz*, *bet*, *aft*, *bashara*, *chehra* medioqurilmasida *yuz* so'zi betaraf (neytral) bo'yoqli muqobil sanaladi, qolganlari esa, betaraf bo'lmagan muqobillardir. Betaraf bo'yoqqa ega bo'lgan (betaraf bo'yoqli) ma'nodosh muqobillarni quyidagi tagguruhlarga ajratish mumkin: a) ijobiy bo'yoqli: *chehra* (*jilmaymoq*, *tabassum qilmoq* so'zlaridagi kabi); b) salbiy bo'yoqli: *aft*, *bashara*, *turq* (*irjaymoq*, *tirjaymoq*, *ishshaymoq* so'zlaridagi kabi). Nutqiy jarayonda so'zlar tanlanganda, ular ma'nosidagi betaraf va betaraf bo'lmagan bo'yoqqa alohida e'tibor beriladi. Aks holda, nutqiy g'alizlik paydo bo'ladi.

Ayrim hollarda bir sinonimik qatordagi muqobil lug'aviy birliklar, ba'zi farqlar bilan, nutqning bir uslubiga tegishli bo'lib chiqishi ham mumkin. Masalan, *nur*, *shu'la*, *ziyo*, *yog'du* lug'aviy birliklaridan tashkil topgan sinonimik qatorda *shu'la va yog'du* adabiy nutqning kitobiy uslubiga xos, *ziyo* esa eskirgan so'z bo'lib, u ham kitobiy uslubda ishlatiladi; *nur* so'zining iste'moli ularning hammasinikiga nisbatan faoldir. Bu so'z ham odatda adabiy-kitobiy uslubga qarashli.

3. Ma'nodosh muqobillar nutq uslubiga ko'ra, u nutqning qaysi vazifaviy uslubiga qarashliligiga ko'ra ham farqlanadi. Bunday farqlanish asosida lug'aviy sinonimlarning nutqiy sinonimlar deb

nomlanuvchi guruhi ajratiladi. Masalan, *chiroyli*, *go‘zal*, *ko‘hlik*, *suluv*, *zebo* so‘zlarning nutqda ishlatilishi bir xil emas. Bunda *chiroyli* so‘zi nutqning barcha vazifaviy uslublarida bir xil lisoniy qiymat bilan ishlatilaveradi, u nutqiy betaraf ma‘nodosh muqobildir. *Ko‘hlik* ma‘nodosh muqobili so‘zlashuv nutqi uchun rasmiylashgan bo‘lsa, *go‘zal*, *zebo*, *barno* singari ma‘nodosh muqobillar badiiy nutq uchun xoslanganligi bilan xarakterlidir.

Har qanday ma‘nodosh qatorida (paradigmada) shu qatorni tashkil qilgan muqobil birliklar uchun ularning barcha lisoniy xususiyat va imkoniyatlarini o‘zida mujassamlashtirgan muqobil birlik bo‘ladi. Uni dominanta deyiladi. Sinonimik qatorning bunday vazifa va imkoniyatga ega bo‘lgan muqobil birligi: a) lug‘aviy ma‘noda boshqa muqobillar uchun umumiy bo‘ladi; b) uslubiy bo‘yog‘i betaraf bo‘ladi; d) nutqning barcha vazifaviy ko‘rinishlari uchun mushtarak bo‘ladi. Masalan, *yuz*, *bet*, *aft*, *bashara*, *chehra* sinonimik qatorida “*yuz*” so‘zi ana shu uch xususiyatni o‘zida mujassamlashtirgan dominantadir.

Bir sinonimik qatorni tashkil etgan lug‘aviy birliklar so‘z qo‘llash jihatidan ham farqlanishi zarur. *Qariya*, *keksa*, *mo‘ysafid*, *oqsoqol* so‘zlari bir sinonimik qatorni tashkil qiladi. Ulardan *mo‘ysafid*, *oqsoqol*, *keksa* muqobil birliklar insonlarga nisbatan ishlatiladi (*oqsoqol kishi*, *mo‘ysafid odam*, *keksa kishi*), *qari* so‘zi esa salbiy bo‘yoqqa ega, u hayvonlarga nisbatan ham qo‘llanadi (*qari sigir*, *qari ot*, *qari mushuk* va b.).

Dubletlar

Leksik birliklar lug‘aviy ma‘noning darajasi, uslubiy bo‘yog‘i, nutqning barcha vazifaviy uslublarida bir xil qiymat kasb etsa, ular mutlaq ma‘nodoshlar sifatida alohida ajraladi. Masalan, *shakl* va *forma*, *g‘oya* va *ideya*, *talaba* va *student*, *mavzu* va *tema*, *universitet* va *dorilfunun*, *jumhuriyat* va *respublika*, *tuman (nohiya)* va *rayon*, *viloyat* va *oblast*, *injener* va *muhandis* va h.k. Sinonimlarning bu turi

dubletlar ham deb ataladi. Mutlaq ma'nodosh muqobillarni birlashtiruvchi bunday sinonimik qator odatda ikki a'zodan tashkil topadi.

Til taraqqiyoti uchun ma'nodoshlikning bu turi muhim emas. Demak, mutlaq ma'nodoshlik semantik va vazifaviy ko'lamda farq qilmaydigan bir xil, mushtarak lug'aviy birliklardan iborat bo'ladi. Mutlaq ma'nodoshlik paradigmasida birlashuvchi muqobil a'zodan biri nutqda faol ishlatilib, boshqasining iste'moliga monelik qiladi, uni cheklaydi. Iste'moli cheklanib, inkor etilgan lug'aviy birlik til leksikasining nofaol qatlamidan joy oladi. Natijada, davrlar o'tishi bilan, bunday lug'aviy birliklardan tarkib topgan paradigmatic qator unutilib, barham topadi. Hozirgi vaqtda *rayon, oblast, injener, vrach, territoriya, adres* va b. bir qator lug'aviy birliklar *tuman (nohiya), viloyat, muhandis, tabib, hudud, manzil* va h.k. lug'aviy birliklar iste'molining faollashuvi tazyiqida til lug'at tarkibidan chetlashgan. Shuningdek, bu lug'aviy birliklar ishtirokida hosil bo'lgan *rayon – tuman, oblast – viloyat, injener – muhandis, vrach – tabib, territoriya – hudud, adres – manzil* singari vazifaviy-mazmuniy mikrogruphlari (ya'ni paradigmalar) ham lug'aviy-mazmuniy medioqurilmalar tizimidan uzoqlashgan.

Mutlaq sinonimiya qatoridagi qaysi a'zoning iste'moli ommaviy tus olib, rasmiylashishi va boshqasining passivlashib, unutilishi til egasi qarashli bo'lgan jamiyatning ijtimoiy-siyosiy tuzumi va uning mafkurasi bilan bog'lanadi. Masalan, sho'rolar davrida o'zbek tilida *oblast, rayon, student, ideya, tema, injener, territoriya, adres* va sh.k. boshqa lug'aviy birliklar faol ishlatilgan, ularning *viloyat, tuman, talaba, g'oya, mavzu, muhandis, hudud, manzil* singari muqobillari iste'moli cheklangan edi. Endilikda esa, aksincha, *viloyat, tuman, talaba, g'oya, mavzu, muhandis, hudud, manzil* singari muqobillar iste'moli faollashib va ommalashib, ularning sho'rolar davrida faol bo'lgan muqobillari iste'moliga chek qo'yilayotir. Demak, mutlaq ma'nodoshlik va uning paradigmasi tilning o'tkinchi hodisalariga kiradi.

Yuqorida aytilganlardan ma'lum bo'ladiki, sinonim va dublet xarakteridagi leksik birliklar lug'aviy tizimning lug'aviy-mazmuniy medioqurilmalari tavsifidagi ko'rinishlardan biri sanaladi. Bunday xususiyatga ega bo'lgan leksik birliklarning ifoda va mazmun jabhalarida muvofiqlik, mutanosiblik bo'lmaydi. Ular shakl va mazmun nomutanosibligining (asimmetriyasining) paradigmatic deb ataluvchi turiga tegishli bo'ladi. Bunday hodisalarda shakl va mazmun nomutanosibligi shakliy birliklar miqdorining ma'naviy birliklar miqdoriga nisbatan ko'pligiga asoslanadi.

Tabu

Tabu Polineziyaning tongo tilidan olingan, man etmoq, taqiqlamoq ma'nolarini bildirgan. Bu atama aslida etnografik xarakterda paydo bo'lgan. Uning nolisoniy ildizlari nihoyatda qadimiy. Ibtidoiy ongning shakllanishi, yaxshilik va yomonlik tushunchalarining paydo bo'lishi, borliqning ilohiylashtirilishi, ruh tushunchasining paydo bo'lishi va ko'chib yurishi, hayvonlarga sig'inish kabi urf-odatlar borib taqaladi. Ibtidoiy davrda odamxo'rlik, odamni qurbonlik qilish, yurak qonini ichish, qizlarni tiriklay ko'mish, keksalarni kimsasiz cho'lga eltib tashlash, o'lgach, etini quzg'unlarga yedirish, odam sotish va sotib olish kabi bo'lmag'ur odatlar urf sanalgan. Ana shu noinsoniy holatlar bilan bog'liq bo'lgan va ularni ifodalovchi lisoniy vositalar, asosan, so'zlar bo'lib, ularni nutqda qo'llash noqulay va vahimali vaziyat paydo qilgan. Bu noqulay va vahimali vaziyatni ro'yobga chiqaruvchi lug'aviy birliklarni ishlatish man etilgan. Tabu deb ishlatilishi man etilgan ana shu so'z va iboralarga nisbatan aytiladi.

Tabu, obykti xarakteriga ko'ra, ikki guruhga ajraladi: 1) etnografik tabu; 2) lingvistik tabu. Etnografik tabu ijtimoiy (sotsial) tabu ham deyiladi. Bunda ma'lum sabablarga ko'ra man etilgan ijtimoiy harakat, voqelik yoki odat tushuniladi. Lingvistik tabuda man etilgan ijtimoiy harakat, voqelik yoki predmet emas, balki uning nomi

man etiladi. Biroq etnografik va lingvistik tabular biri boshqasini taqozo etuvchi, biri boshqasiga asos bo‘luvchi o‘zaro bog‘liq ijtimoiy-lisoniy hodisalardir. Masalan, islomda cho‘chqa go‘shti yeyish, spirtli ichimliklar ichish odatlarining man etilishi etnografik tabu hisoblansa, shu jarayonlar nomlari ishlatilishining man etilishi lingvistik tabu sanaladi. Shu sababli *cho‘chqa*, *aroq* so‘zlarini ishlatish noqulay bo‘lgan. Ular o‘rnida *kiyik*, *oq qo‘y*; *ichimlik*, *shisha*, *dori*, *mo‘ysafid* (bular endi tabu emas, balki evfemizmlardir, bular haqida navbatdagi mavzuga qarang) so‘z va iboralari ishlatiladi.

Lingvistik tabu zaminida xalqlar tarixi, urf-odati, rasm-rusumi, axloq-odobi, xulq-atvori, ruhiy-psixologik, ma‘naviy-ma‘rifiy e‘tiqodi, bir so‘z bilan aytganda, dunyoqarashi mujassamlashgan. Lingvistik tabu va u bilan bog‘liq jarayonlar tilshunoslikning etnolingvistika tarmog‘ida o‘rganiladi. Tabu evfemizmgga yo‘l ochadigan, tilda so‘zlarning ko‘chma, okkozional ma‘nolar kasb etishiga sabab bo‘ladigan lisoniy imkoniyat, lisoniy bosqichdir.

Evfemizmlar

Evfemizmlar sinonimiyaga yaqin vazifaviy-mazmuniy hodisalardir. Evfemizmlar so‘z qo‘llash orqali amalga oshiriladi. So‘z qo‘llash va uning jarayoniga nisbatan leksik qo‘llash atamasi ham ishlatiladi.

Leksik qo‘llash umumtil hodisasi emas. U tilning rasmiy birliklari kabi ommalashmagan. Shu bois so‘z qo‘llash individual xarakter kasb etadi. So‘z qo‘llashning turlari ko‘p. Shulardan biri evfemistik qo‘llashdir. Ayrim ishlatilishi noqulay yoki tinglovchiga salbiy ta‘sir qilishi mumkin bo‘lgan so‘z yoxud iboralar nutqda ularning ma‘nosini beruvchi, lekin tinglovchiga “og‘ir botmaydigan” boshqa leksik muqobillar evaziga almashtiriladi. Masalan, umri tugagan insonga nisbatan “o‘ldi” deyish tinglovchiga yoqimli eshitilmaydi. Shu so‘z ma‘nosini tinglovchiga “muloyim” yetkazish uchun, “u dunyoga ketdi”, “Olloh marhamatiga oldi”, “narigi dunyo

safariga jo‘nadi” va h.k. iboralar vositasida yetkaziladi. Eshitilishi noqulay va yoqimsiz so‘zlar o‘rnida qo‘llanuvchi ijobiy bo‘yoqli bunday muqobillar *evfemizmlar* deb ataladi.

Noqulayligi va yoqimsizligi uchun ishlatilishi man etilgan (taqiqlangan) so‘z yoki iboralarga nisbatan *tabu* atamasi qo‘llaniladi. Demak, evfemizm va evfemistik qo‘llash tabu hodisasi tufayli vujudga keladi. Inson organizmi a‘zolaridan ayrimlarini, u qanday nomlangan bo‘lsa, shu shakl va maqomda ishlatish odob etikasi nuqtai nazaridan man etilgan. Masalan, ayollar tanasining farzandlarini sut bilan oziqlantiruvchi a‘zosiga nisbatan “ko‘krak” (tabu etilgani: *emchak*) so‘zi ishlatiladi. Ularning belidan past va oyoq qismi uchun xoslangan kiyimiga nisbatan shu kiyimning tilda rasmiy tus olib ommalashgan nomi (ishton)ni ishlatish noqulay, shuning uchun ayollar kiyimining bu nomi “lozim” deb nomlangan. Shuningdek, tana organizmi a‘zolaridan ayrimlarining o‘z nomi bilan ishlatilishi nihoyatda noqulay. Ular nutqda tilda butunlay boshqa ma’nolar anglatuvchi “old”i, “orqa”si singari so‘zlar yordamida nomlanadi. Nutqiy jarayonda bu so‘zlarning nima va qanday ma’noda ishlatilganligi tinglovchi tomonidan oson va tushunarli anglashilaveradi.

Demak, mutlaqo boshqa ma’nodagi so‘zlarning evfemistik maqsadda yana boshqa ko‘chma ma’nolarda ishlatilishi leksik qo‘llash bilan bog‘liq lisoniy imkoniyat va jarayondir. Evfemistik qo‘llash tufayli ham tilda lug‘aviy-mazmuniy tagtizimlar hosil bo‘ladi va bunday tagtizimlar leksik birliklarning lug‘aviy-mazmuniy medioqurilmalariga qarashli bo‘ladi.

Evfemistik medioqurilmalarning paradigmasini tabu etilgan so‘z bilan evfemizm tashkil qiladi. Masalan, *emchak* – *ko‘krak*, *o‘ldi* – *vafot etdi* // *narigi dunyoga ketdi* // *ko‘zi yumildi* // *borsa kelmas yo‘lga otlandi*, *chayon* – *eshak*, *it* – *vafodor*, *xotin* // *er* – *umr yo‘ldoshi* // *yostiqdosh*, *qari* // *keksa* – *yoshi ulug‘* va b. Misollarimizning ayrimlaridan ma’lum bo‘ladiki, evfemizmlarda ham ma’nodoshlik faol lug‘aviy-mazmuniy imkoniyatlardan biridir.

Graduonimlar

Graduonimlar *darajalanish* deb ham ataladi. Masalan, *chiroyli – suluv – ko‘rkam – zebo, qizg‘ish – qizil – qirmizi* qatorlarida shu qatorlarni hosil qilgan so‘zlar ma’nosida belgi-xususiyatning “ortiq – mu’tadil – kamligi” darajasi mavjud. Shu xususiyatga ko‘ra mazkur paradigmatic qatorlarda birlashuvchi lug‘aviy birliklar graduonimlar, ularning munosabati esa, graduonimik munosabat deb yuritiladi. Masalan, *chaqaloq – bola – o‘spirin – yigit – chol; mudramoq – mizg‘imoq – uxlamoq – dong qotmoq* va b.

Graduonimlar ma’nodoshlikka, xususan, sinonimiyaga o‘xshash hodisalardir. Biroq sinonimiya va graduonimiya biri boshqasidan farqlanadi. Bu farqlar asosan ularning quyidagi belgilariga ko‘ra vujudga keladi. Birinchidan, sinonimiyada ular qatorini tashkil etgan lug‘aviy birliklar atash (nomlash) semalariga nisbatan bir xil bo‘ladi; ular ma’nosidan bir turdagi narsa-buyum, belgi-xususiyat, harakat-holat anglashiladi. Darajalanish (graduonimiya) qatorini tashkil etuvchi lug‘aviy birliklar orqali ular ma’nosining ma’lum bir semalari turli darajadagi farqni bildiradi. Masalan, *ninni – buvak – chaqaloq – go‘dak* qatorida “yoshning miqdori” semasi darajalangan. Ma’nodoshlik (sinonimiya) qatorini hosil qiluvchi lug‘aviy birliklar biri boshqasidan, darajalanish qatori uchun xos bo‘lmagan, atash semasiga ko‘ra farqlanadi (masalan, *odam – inson – kishi; ketmoq – jo‘namoq; osmon – ko‘k – fazo – samo – falak; hamma – barcha – bari* kabi). **Darajalanish** (graduonomiya) tilning barcha sath hodisalarida mavjud. Lug‘aviy sath birliklariga xos darajalanishning denotativ va konnotativ ma’nolarga xos ikki turi mavjud. Masalan, *yelvizak – shabada – shamol – bo‘ron – dovul – to‘fon; yomg‘ir – qor – do‘l; pastlik – yuza – do‘nglik – do‘mba – tepalik – dovon – adir – tog‘* va h.k. darajalanish qatorida graduonomiyaning denotativ ma’nolarga xos ko‘rinishi mavjud. *Inson – shaxs – odam – kimsa; bor – jo‘na – yo‘qol – daf bo‘l – gum bo‘l – qorangni o‘chir; ayyor – mug‘ambir – quv – dog‘uli – makkor – nobop—bo‘lmag‘ur – yomon –*

yaramas – *rasvo* va sh.k. darajalanish qatorida graduonomiyaning konnotativ ma’nolarga xos turi mavjud. Graduonomiya va uning munosabati lug‘aviy sathda ancha faol. Uni barcha so‘z turkumlariga xos lug‘aviy birliklar amalida ko‘rish mumkin. Yuqorida keltirilgan qatorlarda graduonomiyaning ot, sifat va fe’l turkumiga xos lug‘aviy birliklari qatnashgan. *Shu – bu – u; endi – hozir – boya; taq-taq – tiq-tiq – to‘q-to‘q; eh – uh – ah – vah* kabi qatorlar graduonomiyaning olmosh, ravish, taqlid so‘z va undovlar tizimidagi amaliga misol bo‘ladi.

LEKSIK BIRLIKLARNING DENOTATIV ASOSDA FARQ QILUVCHI LUG‘AVIY-MAZMUNY MEDIOQURILMALARI

Ma’lum bo‘ldiki, leksik birliklar lug‘aviy-mazmuniy medioqurilmalarining muayyan bir guruhida vazifaviy-mazmuniy mikroguruhlarni tashkil etuvchi lug‘aviy birliklar zid (antonimlar, konversivlar) va zid bo‘lmagan ma’nolarga ega bo‘lar ekan. A’zolari zid bo‘lmagan ma’nolarda tutashuvchi lug‘aviy-mazmuniy qurilmalarning bir tagguruhini denotativ asosda farq qilmovchi sinonim va dublet xarakteridagi hodisalar va ularning tizimi tashkil qilishi ham yuqoridagi ma’lumotlardan bizga aniq bo‘ldi. Lug‘aviy-mazmuniy medioqurilmalarning boshqa bir tagguruhida ularni tashkil etuvchi muqobil leksik birliklarning denotativ asosi har xil bo‘ladi.

Lug‘aviy-mazmuniy medioqurilmalarning bu tagguruhiga quyidagilar kiradi: a) giponimlar; b) ekvonimlar; d) partonimlar; e) graduonimlar va b. Giponim, ekvonim, partonim va graduonimlardan tashkil topuvchi lug‘aviy-mazmuniy medioqurilmalar sinonim va dublet, antonim va konversivlardan tashkil topuvchi lug‘aviy-mazmuniy medioqurilmalar bilan o‘xshash.

Bu o‘xshashlik sinonim va dubletlardan tarkib topgan tagguruhning ham, giponim, ekvonim, partonim va graduonimlardan tarkib topgan tagguruhning ham o‘ziga xos vazifaviy-mazmuniy medioqurilmalar ekanligi bilan belgilanadi. Bu xususiyatni aniqroq

bilish va to'g'ri tasavvur etish uchun ularning har biriga alohida-alohida to'xtab o'tish lozim bo'ladi.

Giponimlar

Giponimlar ma'no jihatdan boshqa lug'aviy birliklarga tobe so'zlardir. Ular ma'lum jinsga qarashli turlarning nomlarini bildiradi. Giponimlarni ma'no jihatdan tobelantirgan lug'aviy birlik *giperonim* deyiladi. Demak, giperonim jins tushunchasi bilan aloqador, jins tushunchasini bildirgan predmetning nomini ifodalaydi. Shuning uchun giperonimning ma'no doirasi keng bo'lib, uning ko'lamiga giponim anglatgan ma'no ham kiradi. Ma'no ko'lami keng so'z bilan ma'nosi unga tobe so'z o'rtasidagi munosabatni (lisoniy aloqani) *gipero-giponimiya munosabati* yoki aloqasi deyiladi. Masalan, o'zbek tiliga rus tilidan o'zlashgan "*mebel*" lug'aviy birligi "*uy jihozi anjomlari*" umumiy ma'nosiga ega. *Stol, stul, shkaf, divan, krovat* va h.k. lug'aviy birliklarining har biri "*uy jihozi anjomlari*"ga tegishli predmet, narsalar ma'nosini anglatadi. Bu so'zlarning har biri o'z denotatsiyasiga ega.

Ular biri boshqasidan shakli va bajargan vazifasiga ko'ra farq qiladi: stulni ko'rgan kishi uni hech vaqt "*stol*" deb atamaydi. Lekin "Mebel qani?" degan so'roqqa tinglovchi uy-ro'zg'or buyumlaridan ko'ziga ko'ringanini aytib, unga to'g'ri javob qaytara oladi. Ko'zga ko'ringan narsa *shkaf yoki divan, krovat yoki stol* bo'lishi mumkin. Seziladiki, "*mebel*" so'zi ma'nosining ko'lami keng bo'lib, *stol, stul, shkaf, divan, krovat* va h.k. so'zlarning har biri ma'no jihatdan shu – ***mebel*** so'zining ma'nosiga qarashli, ya'ni unga tobedir. Ana shu lisoniy munosabatdoshlikda "*mebel*" – ***giperonim, stol, stul, shkaf, divan, krovat*** – ***giponimlardir***. Yoki *ot, eshak, qoramol, qo'y, echki, tuya* va h.k. lug'aviy birliklarning har biri uy hayvonlarining alohida-alohida turlarini bildiradi, bu shu lug'aviy birliklarning ma'nosidir. Mana shu lug'aviy birliklarning har biri ma'no jihatdan "hayvon" (aniqrog'i, "uy hayvoni") leksemasi anglatgan ma'no doirasida unga

tobe semantik birliklardir. Bu ma'noviy bog'lanishga ko'ra "hayvon" giperonim hisoblansa, *ot, eshak, qoramol, qo'y, echki, tuya* so'zlari "hayvon" so'zining (giperonimining) *giponimlaridir*. Yuqorida keltirilgan misolimizda *stol, stul, shkaf, divan, krovat*; keyin keltirilgan misolimizda *ot, eshak, qoramol, qo'y, echki, tuya* so'zlari munosabatidan giponimiya paradigmasi hosil bo'ladi. Bu so'zlarning biri boshqasiga nisbatan giponimdosha lug'aviy birliklar deb yuritiladi.

Giperonim va giponim xarakteridagi lug'aviy birliklar aloqasidan jins va tur munosabati ifodalanadi. Jins ma'nosi giperonim xarakteridagi lug'aviy birliklar tufayli, tur ma'nosi giponimlar xarakteridagi lug'aviy birliklar tufayli anglashiladi. Demak, giponimni giperonimsiz, o'z navbatida, giperonimni giponimsiz tasavvur etish mumkin emas: tur ma'nosini tashuvchi giponim lug'aviy birliklar bo'lmas ekan, jins ma'nosini tashuvchi giperonim lug'aviy birligi ham bo'lmaydi.

Giperonim – bu lug'aviy birliklarning gipo-giperonimik qatoridagi jins ma'nosini ifodalovchi dominantadir. Yana shunisi ham borki, giponimlar muayyan narsa-predmetning denotatsiyasi sifatida konkret ma'nolarga ega bo'ladi.

Giperonimlar ma'nosi esa, umumiy va mavhum xarakter kasb etadi. Masalan, *sigir, buqa, ho'kiz, buzoq* so'zlari ma'nosi orqali "qoramol"ning jins va yoshga ko'ra farqlanuvchi muayyan turlari ko'z oldimizga keladi; "mol" yoki "qoramol" deyilganda esa, *sigir, buqa, ho'kiz, buzoq* kabi aniq turlarni umumlashtiruvchi umuman yirik uy hayvoni ma'nosi tasavvur etiladi.

Ekvonimlar

Ekvonimlar til lug'aviy sathida giponimlar bilan munosabatdosha, ularga o'xshash ma'noviy-vazifaviy birliklardir. Ekvonim hukmidagi har bir lug'aviy birlik shu maqomdagi boshqa lug'aviy birlikdan in'ikos etgan denotatiga ko'ra farq qiladi. Masalan, "qo'y" leksemasining ma'no doirasi *qo'chqor, sovliq, qo'zi, chori*, kabi

soʻzlar maʼnosini ham oʻz ichiga oladi. Yoki “qoramol” soʻzining maʼno doirasida *sigir, novvos, hoʻkiz, buqa, tana, gʻunojin, buzoq* soʻzlari anglatgan maʼnolar ham mavjud. *Qoʻchqor, sovliq, qoʻzi, chori; sigir, novvos, hoʻkiz, buqa, tana, gʻunojin* va *buzoq* soʻzlari **ekvonimlardir**. Ekvonimlar muayyan sharoitlarda giponimlar bilan bir lisoniy bosqichda oʻzaro birlashadi: giponim ayni oʻrinda ekvonim vazifasini ham bajaradi. Masalan, keltirilgan misollarimizning *qoʻchqor, sovliq, qoʻzi, chori* kabi guruhi “**qoʻy**” soʻzi (gironimi)ning giponimlaridan; *sigir, novvos, hoʻkiz, buqa, tana, gʻunojin, buzoq* kabi guruhi “*qoramol*” soʻzi (giperonimi)ning giponimlaridan hosil boʻlgan. “*Qoʻy*” va “*qoramol*” giperonimlariga maʼno jihatdan tobelangan ana shu barcha lugʻaviy birliklar ayni oʻrinda ekvonimlar hamdir. Ekvonimlarning giponimlarga oʻxshashligi, ularning ayrim maʼno bosqichlarida giponimlar bilan toʻqnashuvi bu ikki lugʻaviy-mazmuniy hodisa orasidagi farq yoʻq degan hukmga olib bormasligi kerak, albatta: giponim va ekvonim oʻzaro farqlanuvchi lugʻaviy-mazmuniy kategoriyalardir. Ularning oʻzaro farqi shundaki, giponim vazifasidagi soʻzning maʼnosi ekvonim vazifasidagi soʻznikiga nisbatan keng boʻladi. Giponim vazifasidagi soʻz ayrim maʼno bosqichida giperonim ham boʻlib kela oladi. Bunday xususiyat ekvonim xarakteridagi lugʻaviy birliklarda mavjud emas. Masalan, *echki, qoramol* leksemalari hayvon (*uy hayvoni*) lugʻaviy birligiga nisbatan giponimlardir. Ular maʼno jihatdan hayvon leksemasiga tobelanadi. Bu bosqichda ularni ekvonimlar deb boʻlmaydi. Biroq ularning har birining maʼnosi boshqa bir necha lugʻaviy birliklar vositasida toʻldiriladi. Bu bosqichda *echki, qoramol* leksemalari giperonim xarakterini kasb etadi. *Echki* leksemasining maʼnosi *sovliq, taka, uloq* soʻzlarining; *qoramol* leksemasining maʼnosi *sigir, hoʻkiz, novvos, buqa, tana, gʻunojin, buzoq* soʻzlarining maʼnolari bilan toʻldiriladi: *sovliq, taka, uloq echki* leksemasiga; *sigir, hoʻkiz, novvos, buqa, tana, gʻunojin, buzoq qoramol* leksemasiga qarashli **ekvonimlar**dir. Bundan shu narsa seziladiki, ekvonimlar lugʻaviy birliklar maʼno qamrovi

iyerarxiasining soʻnggi bosqich lugʻaviy-mazmuniy birliklaridir. Giponimlar esa bu iyerarxiyaning oraliq bosqichida amal qila oluvchi lugʻaviy-mazmuniy birliklar sanaladi.

Partonimlar

Partonimlar ham lugʻaviy mazmuniy medioqurilmalar tizimida oʻziga xos xususiyatlari bilan ajralib turuvchi koʻrinishlardan biridir. Partonimik munosabatlar lugʻaviy birliklarning butun va qism maʼnosini anglatishi zaminida vujudga keladi. Partonimik munosabatlar tufayli obyektiv borliqdagi butun va uning qismlari munosabati inʼikos etiladi va lisoniy jabhaga koʻchiriladi. Masalan, *odam* tabiatning jonli tavsifdagi bir butun mavjudoti. Uning bir butunligini shu “mavjudot”ni tashkil qilgan uzviy qismlar munosabati belgilaydi. “*Odam*” butunligini tashkil qilgan qismlar hammamizga maʼlum. Ularga *bosh, tana, qoʻl, oyoq* soʻz (leksema)lari atagan qismlar kiradi. Demak, “*odam*” butunligini tashkil etgan ana shu qismlar nomi (*bosh, tana, qoʻl, oyoq*) **partonimlardir**. Butun ichiga kirgan boʻlak nomi *meronim* deb ham ataladi. Butun nomi esa, *butunnom* (yoki *xolonim*) deyiladi. Masalan, “*uy*” soʻzi (leksemasi) butunnom (xolonim) sifatida *fundament, devor, pol, tom, eshik, deraza* kabi qism nomlarini (*meronimlarni*) oʻz ichiga oladi. Demak, partonimik munosabatlar *xolonim* (*butunnom*) va *meronim* (*qismnom*)lar aloqasidan tashkil topadi.

Maʼlumki, borliq narsa-hodisalarining bir butunligi ularni tashkil qiluvchi uzviy qismlarning oʻzaro bogʻliqligiga asoslanadi. Tilda narsa-predmetlarning butunlik (narsa-predmetlar) holati ham, uning qismlari ham alohida-alohida lugʻaviy birliklar vositasida nomlanadi va maʼnoga ega boʻladi. Masalan, daraxt soʻzi atagan tushunchani – predmetni olsak, uning bir butunligi *ildiz, poya, tana, shox, shabba, butoq, kurtak, barg* kabi qismlardan tarkib topganligidadir. Daraxt qismlarini atagan soʻzlar – lugʻaviy birliklar daraxt soʻziga nisbatan partonimlar hisoblanadi. Daraxt va uning qismlari bir necha

partonimik qatorlarni tashkil qiladi: *daraxt* va *ildiz*, *daraxt* va *poya*, *daraxt* va *tana*, *daraxt* va *shox*, *daraxt* va *shabba*, *daraxt* va *butoq*, *daraxt* va *kurtak*, *daraxt* va *barg* va sh.k. Lugʻaviy birliklararo partonimik munosabatlar bevosita va bilvosita amalga oshadi. Masalan, *ildiz* va *poya*, *shox* va *butoq*, *kurtak* va *barg* lugʻaviy birliklaridan iborat qatorlar partonimik munosabatlarning bevosita turiga kiradi. *Ildiz* va *barg*, *ildiz* va *shox*, *shox* va *tana* singari qatorlarda esa lugʻaviy birliklararo partonimik munosabatlarning bilvosita turi mavjuddir. Demak, partonimik munosabatlar deganda, lugʻaviy birliklarning butun va boʻlak maʼnosini ifodalashi va ularning shu asosda bogʻlanishi, lugʻaviy-mazmuniy paradigma hosil qilishi tushuniladi.

Partonimik munosabatlar va ularning bir tushuncha doirasidagi lugʻaviy-mazmuniy birliklarida ham iyerarxiyali (pogʻonali, silsilali) tuzilish qonuniyati amal qiladi. Masalan, qoʻl, oyoq maʼnolarini bildirgan lugʻaviy birliklar “odam” soʻziga nisbatan partonimlardir. Tirnoq, panja, barmoq maʼnolarini bildiruvchi lugʻaviy birliklar esa, qoʻl va oyoq soʻzlariga nisbatan partonimlardir.

Seziladiki, qoʻl va oyoq soʻzlarida ham qism, ham butun maʼnosi mavjud. Ular maʼlum bir tushuncha (“odam”) doirasida oraliq zonani tashkil etuvchi qismlar nomi sifatida ularning maʼnosini ifodalaydi. Ayni shu hol partonimiya hodisasining ham leksik tizimga xos “tizim ichidagi tizim”, lugʻaviy-mazmuniy tagtizim ekanligini belgilaydi.

Funksionimlar

Soʻzlarning denotativ asosda farq qiluvchi lugʻaviy-mazmuniy medioqurilmalari tizimiga funksionimlar ham kiradi. Funksionimlar guruhini, ularning paradigmatic qatorlarini shunday soʻzlar tashkil qiladiki, ularning maʼnolaridan anglashilgan narsa-predmetlar va ularning belgi-xususiyatlari munosabatida vazifa oʻxshashligi boʻladi. Masalan, *stul*, *taburetk*a, *kreslo*, *divan* va h.k. lugʻaviy birliklar anglatgan narsa-predmetlar, denotatlar, bir umumiy vazifaga ega:

shaxslarning o'tirishi uchun mo'ljallangan moslama shu narsa-predmetlarning asosiy vazifasidir. Yoki *kamon, miltiq, to'pponcha, avtomat* lug'aviy birliklarini olaylik. Shu so'zlar anglatgan ma'nolardan anglashilgan narsa-predmetlar hayvon yoki insonni jarohatlash, nobud qilish maqsadini ko'zda tutgan umumiy vazifaga ko'ra birlashadi.

Lug'aviy birliklar ma'nosidan anglashilgan narsa-predmetlarning vazifa o'xshashligi *pichoq, xanjar, qilich; sham, mash'al, chiroq, lampochka* singari lug'aviy birliklarga ham xos. Demak, *stul, taburetk, kreslo, divan; kamon, miltiq, to'pponcha, avtomat; pichoq, xanjar, qilich; sham, mash'al, chiroq, lampochka* so'zlari atagan denotatlarining vazifa umumiylikiga ko'ra, alohida-alohida lug'aviy-mazmuniy mikrotizimlarni, ya'ni paradigmalarni hosil qilgan.

Shuning uchun alohida-alohida mikroguruh (mikrotizim)larda birlashuvchi bunday lug'aviy birliklarni *funksionimlar*, ularning munosabatlarini esa, *funksionimiya*, yoki *funksionimik munosabatlar* deyiladi. Funksionimlar va ularning paradigmatic qurshovlarini ma'no ko'chishi va ko'p ma'nolilikning funksionimiya (vazifadoshlik, vazifadoshlik munosabati) ko'rinishidan farqlamoq kerak. Ular har xil lug'aviy-mazmuniy hodisalardir.

Ma'no ko'chishi bilan bog'liq vazifadoshlik (funksiyadoshlik) lug'aviy ko'p ma'nolilik (lug'aviy polisemiya) doirasida bo'ladi, bir so'z atrofida birlashuvchi lug'aviy-mazmuniy variantlar (LMVlar) anglatgan denotatlarda vazifa jihatdan umumiylik bo'ladi. Funksionimlarda esa, ikki yoki undan ortiq lug'aviy birlik (so'z) atagan denotatlar bajaradigan vazifa umumiylik nazarda tutiladi. Masalan, *ruchka* va *qalam* so'zlari lisoniy jihatdan funksionimlardir, chunki bu ikki so'z atagan denotatning har biri ham yozuv quolidir, ya'ni yozish uchun xizmat qiladi.

Demak, ma'no ko'chishiga aloqador funksionimiyada so'z, ya'ni lug'aviy birlik bitta bo'ladi. Lisoniy munosabat bir so'zning har xil nominativ ma'nolari va ularning aloqasiga asoslanadi. Ularning

paradigmasi sememalardan, sememalar munosabatidan hosil bo‘ladi. Lug‘aviy birliklarning ifoda va mazmun jabhalarida nomutanosiblik (asimmetriya) amal qiladi (*qanot, o‘q* polisemantik leksemalariga xos lisoniy xususiyatlarni eslang).

Lug‘aviy-mazmuniy mikrotizimlarning funksionimlar deb ataluvchi hodisasida unday emas. Bular da lisoniy munosabatlar bir necha so‘zlar – leksemalar ma’nolaridagi “*vazifa*” semasining integral (o‘xshashlik) xususiyatiga asoslanadi. Funksionimiya paradigmasini hosil qiluvchi har bir so‘zda ham leksemalik, ham sememalik xususiyati mavjud bo‘ladi.

Lug‘aviy birliklarning ifoda va mazmun jabhalarida nomutanosiblik emas, balki mutanosiblik (simmetriya) kuzatiladi. Masalan, *stul, taburetk, kreslo, divan* lug‘aviy birliklaridan hosil bo‘lgan paradigmada (mikrotizimda) nechta so‘z ishtirok etgan bo‘lsa, o‘shancha *leksema* va o‘shancha *semema* bor: lug‘aviy birliklarning ifoda jabhasi uning mazmun jabhasiga mutanosib. Vazifadoshlik asosida hosil bo‘lgan ko‘p ma’nolilikda lug‘aviy birliklarning ifoda va mazmun jabhalari uchun bunday mutanosiblik xos emas.

LUG‘AVIY-MAZMUNYIY MAKROQURILMALAR

Lug‘aviy sathning murakkab sistema ekanligi yuqorida aytilgan edi. Bu tizimning murakkabligi shundaki, lug‘aviy sath leksik birliklarning lug‘aviy-mazmuniy mikroqurilmalaridan tortib lug‘aviy-mazmuniy makroqurilmalarigacha bo‘lgan tagtizimlarni o‘z ichiga oladi. Lug‘aviy-mazmuniy tagqurilmalarning oraliq zonasida medioqurilmalar tavsifidagi tagtizimlar ham mavjudki, bularning har uchalasi biri boshqasi bilan organik tarzda lisoniy bog‘liqlikka ega.

Yuqorida lug‘aviy sathning lug‘aviy-mazmuniy tizimlariga xos mikro va medioqurilmalari haqida ma’lumotga ega bo‘lgan edik. Endi bu tizimning lug‘aviy-mazmuniy jabhasiga xos makroqurilmalari haqida fikr yuritamiz.

Leksik birliklarning lug‘aviy-mazmuniy makroqurilmasi deganda, bir paradigmatic qurshovda miqdori mikro- va medioqurilmalarnikidan ko‘p lug‘aviy birliklarning o‘zaro lug‘aviy va mazmuniy munosabatdoshligi tushuniladi. Masalan, *tol, terak, qarag‘ay, archa, yantoq, saksovul* va h.k. so‘zlari ma‘noviy jabhada bir umumiy “*daraxt*” tushunchasi doirasida birlashadi. “Daraxt” umumiy ma‘nosiga (arxisemasiga) ega bo‘lgan yana boshqa lug‘aviy birliklar hisobiga bu tizimni istagancha kengaytirish mumkin. Shu “daraxt” umumiy ma‘nosi doirasida birlashgan so‘zlar qancha miqdorni tashkil qilsa, ularning jami (to‘dasi) lug‘at tarkibining mikro- va medioqurilmalaridan ancha yirik tagtizimini tashkil qiladi va bu mikrotizimni lug‘aviy-mazmuniy *makroqurilma* deb ataladi.

Leksik birliklar (so‘zlar)ning lug‘aviy-mazmuniy makroqurilmalari ham, lug‘aviy tizimning yuqorida o‘rganilgan boshqa tagtizimlarida bo‘lgani kabi, o‘z ichki tagtizimlariga, ichki turlariga ega. Bular odatda ikki guruhdan iborat: 1) lug‘aviy-mavzuiy guruh (LMG); 2) lug‘aviy-mazmuniy maydon (LMM).

Lug‘aviy-mavzuiy guruh (LMG)

Lug‘aviy-mavzuiy guruh atamasi ikki ma‘noda ishlatiladi: 1) so‘zlarni lug‘aviy guruhlariga ajratish usuli (metodi, moyasi); 2) muayyan tasnif asosida ajratilgan leksik guruhlar. Qo‘lingizdagi bu darslikda *lug‘aviy-mavzuiy guruh* atamasi ikkinchi ma‘noda, ya‘ni muayyan tasnif asosida ajratilishi lozim bo‘lgan leksik guruhlar ma‘nosida qo‘llanadi. Chunki mazkur atama anglatgan birinchi ma‘no tilshunoslik fanining nazariy masalalaridan biri hisoblanadi.

Lug‘aviy-mavzuiy guruhlar vositasida til jamoasi (xalq)ning ijtimoiy-siyosiy qarashlari, madaniy va maishiy turmushi, diniy va ruhiy olami lisoniy jabhaga olib chiqiladi. Leksika (lug‘at tarkibi)ni mavzuiy guruhlariga ajratish tilni shu til jamoasi (xalq)ning ijtimoiy hayoti va turmush tarzi bilan bog‘laydi.

Demak, lugʻaviy-mavzuiy guruhlar orqali obyektiv borliq narsa-hodisalari va ularning guruhi inʻikos etiladi. Lugʻaviy-mavzuiy guruhlar vositasida muayyan til jamoasining bilim va malakalari lisoniy jabhada inʻikosini topadi. Til jamoasi, yaʼni xalq hayoti qanchalik boy, serqirra va rang-barang boʻlsa, tematik guruhlar ham shuncha koʻp, serqirra va rang-barang boʻladi. Negaki xalqning ijtimoiy-siyosiy hayoti, turmush tarzi, ijtimoiy-madaniy, maʼnaviy va diniy olamiga oid maʼlumotlar mavzuiy (tematik) guruhlarda ravshan ifodalanadi. Mavzuiy guruhlarining majmuasi orqali leksikaning yaxlitligi, sistema ekanligi inʻikos etilsa, leksikaning bir butunligi orqali obyektiv borliqning yaxlit bir tizimligi inʻikos etiladi.

Lugʻaviy-mavzuiy guruhlar (LMG) soʻz turkumlaridan keyingi (soʻz turkumlari ichidagi), ularga qarashli, yaʼni tobelanuvchi makroqurilmalardir. Bu makroqurilmalar soʻzlarning lugʻaviy-mazmuniy guruhlar (leksik-semantik)iga nisbatan yuqori bosqichda turadi: lugʻaviy-mazmuniy guruhlar ana shu makroqurilmalardan tarkib topadi. Demak, lugʻaviy-mavzuiy guruhlar (leksik-tematik guruhlar) lugʻaviy birliklar ierarxiyasida oraliq zonani ishgʻol qiladi. Bu makrotizimlar majmuasi tilning yaxlit leksikasini, yaʼni lugʻat tarkibini shakllantiradi.

Lugʻaviy-mavzuiy guruhlar lugʻat tarkibining turli qatlamlariga koʻra ajratilishi mumkin. Masalan, *leksikaning faol qatlamiga oid lugʻaviy-mavzuiy guruhlar; leksikaning nofaol qatlamiga oid lugʻaviy-mavzuiy guruhlar; leksikaning oʻz qatlamiga oid lugʻaviy-mavzuiy guruhlar; leksikaning oʻzlashgan qatlamiga oid lugʻaviy-mavzuiy guruhlar* va b.

Lugʻaviy birliklarni mavzuiy guruhlariga ajratishda soʻzlararo maʼno munosabatdoshligi, ularning borliq hodisalariga aloqasi kabi lisoniy va nolisoniy jihatlar hisobga olinadi.

Demak, lugʻaviy-mavzuiy guruh bir umumiy tushunchaga ega boʻlgan lugʻaviy birliklarni oʻz ichiga oladi, ularning oʻzaro lisoniy munosabatlaridan tarkib topadi. Bunday guruhlar leksikaning muayyan qatlamlari ichida, ularga qarashli boʻladi. Masalan,

“o‘simliklar” olamiga doir nomlar (*ismaloq, yo‘ng‘ichqa, o‘t, o‘t-o‘lan, yalpiz, yantoq, qamish, qiyoq* va b.); “uy-ro‘zg‘or buyumlari” nomlari (*alacha, arqon, arqoq, beshik, idish, qozon, qoshiq, qop, kigiz, sachoq, tuvak, to‘rva, cho‘mich* va b.); “qarindoshlik” nomlari (*ota, ona, oyi, aya, opa, singil, aka, uka, amaki, tog‘a, amma, xola, bobo* va b.); “sport va unga qarashli mashg‘ulotlar” nomlari (*sakrash, yugurish, suzish, turnik, boks, kurash* va b.), “o‘quv qurollari” nomlari (*kitob, daftar, qalam, ruchka, sumka, chizg‘ich* va b.) va h.k. (bular haqida darslikning “o‘z va o‘zlashgan qatlam” bahsida atroflicha fikr yuritiladi).

Lug‘aviy-mazmuniy maydon (LMM)

Bizni qurshab turgan tashqi olam inson ongida turli xil tushunchalar majmuasi sifatida tasavvur etiladi. Bu tasavvurlar til birliklari yordamida lisoniy jabhaga olib chiqiladi. Ana shu mantiqiy jarayonning lisoniy olamga olib chiqilishi – bu tilning lug‘at tarkibi (leksikasi) zimmasidagi asosiy va yetakchi vazifadir. Zero bizni qurshab turgan tashqi olam leksika (lug‘at tarkibi) yordamida in‘ikos etiladi.

“Maydon” nazariyasi bilan bog‘liq lisoniy-mantiqiy tushuncha fanga XIX asr oxirlarida ma‘lum bo‘ldi. Unda fizikadagi “magnit maydoni” haqidagi qarashlar til hodisalariga ham tatbiq etila boshlandi. Bu nazariyaning asoschilari nemis tilshunoslari Y.Trir, V.Portsig va rus tilshunosi M.M.Pokrovskiydir.

XXI asr boshlarida “maydon” muammolariga bag‘ishlangan ishlar o‘zbek tilshunosligida ham paydo bo‘ldi. “Maydon” atamasi keng va tor ma‘nolarda ishlatiladi. Keng ma‘noda u har qanday lisoniy birliklar guruhiga, masalan, “tematik guruh”, “sistema”, “struktura”, “sinonimiya” va “antonimiya” atamalari anglatadigan to‘da va qatorlarga nisbatan ham ishlatiladi.

“Maydon” atamasi tor ma‘noda ishlatilganda, bir umumiy signifikativ ma‘noga ega lisoniy birliklar guruhini anglatadi.

“Maydon” leksik sathda odatda tor ma’noga ega bo’ladi. Leksik sathga xos lug‘aviy-mazmuniy maydon so‘z mazmunining signifikativ ma’nosi asosida shakllanadi. Bunday jarayonda so‘z ma’nosining obyektiv borliqdagi muayyan narsa-hodisalar va ularning belgi-xususiyatlari bilan bog‘lanuvchi denotativ ma’nolari hisobga olinmaydi. Masalan, *ota, ona, aka, uka, opa, singil, jiyan, bobo, buvi, amaki, tog‘a, amma, xola; pochcha, boja, ovsin, qaynona, kelin, kuyov* singari so‘zlar ma’nosi orqali qarindoshlik darajasi har xil shaxslar anglashiladi. Lekin bu so‘zlar “*qarindosh*” degan umumiy ma’noga ega. Bu ma’no signifikativ ma’nodir. Yuqoridagi so‘zlar bu ma’no asosida bir guruhda birlashgan. Bu leksik guruh “*qarindosh*” ma’nosidagi lug‘aviy-mazmuniy maydonni hosil qilgan. Misollar xarakteridan seziladiki, lug‘aviy-mazmuniy maydon – bu lug‘aviy-mavzuiy guruhning ichki tagguruhlaridir. Lug‘aviy-mavzuiy guruh ham “maydon”, lekin bu “maydon” tarkibida, lug‘aviy-mazmuniy maydondan farqli o‘laroq, tilning har xil sathiga xos lisoniy birliklari birlashaveradi (*ot, tizgin, egar, uzangi, otboqar, kishnamoq, otxona; sigir, sut, qaymoq, molxona, sut sog‘uvchi* kabi).

Tashqi olam, garchand bir butunday tasavvur etilsa-da, shu butunlik o‘zaro mantiqiy va organik munosabatdagi har xil narsa-hodisalar, ularning belgi-xususiyatlaridan iboratdir. Biz qurshalgan tashqi olamning bunday organik “qism”lari tilda har xil, lekin o‘zaro lisoniy bog‘lanishdagi lug‘aviy guruhlar vositasida in’ikos etilib, shakliy tus oladi. Ana shu lug‘aviy guruhlar leksik birliklarning *lug‘aviy-mazmuniy maydonlari (LMM)*dir. Masalan, shaxs tushunchasi bilan bog‘liq bir qancha lug‘aviy-mazmuniy guruhlarini ko‘rish mumkin. Ya’ni: 1) shaxs intellektual qobiliyatiga doir: *dono, bilimdon, farosatli, kaltabin, dovdor* va b.; 2) jinsdagi farq belgisiga doir: *qiz, ayol, er, xotin, beka, malika, yigit, bek, erkak* va h.k. 3) yoshdagi farq belgisiga doir: *chiqaloq, go‘dak, buvak, o‘spirin, juvon, yigit, xotin, kampir, chol* va b.; 4) fe’l-atvordagi farq belgisiga oid: *yuvosh, mayin, andishali, mulohazali, bama’ni, qo‘pol* va b.;

5) kishini jalb qilish belgisiga oid: *go'zal, suluv, parivash, pari, badbashara, qo'pol, kelishgan* va b.

Lug'aviy birliklarning lug'aviy-mavzuiy guruhlari "*mazmuniy maydon*" tushunchasi bilan mutanosib hodisalardir: lug'aviy-mavzuiy guruhga kiruvchi leksik birliklar ayni o'rinda muayyan "*mazmuniy maydon*"ga ham qarashli bo'ladi. Biroq lug'aviy-mazmuniy tagtizimlarning bu ikki turi o'zaro farq qiladi. Farqi shundaki, lug'aviy-mazmuniy maydon "*maydon*" tushunchasining *vazifaviy-semantik* jabhasiga xos bo'lsa, lug'aviy-mavzuiy guruh uning *shakliy-leksik* jabhasiga xosdir. Chunonchi, "*chorvachilik*" lug'aviy-mavzuiy guruhi, chorva hayvonlari nomlaridan tashqari, garchi "*hayvon*" ma'nosiga aloqasi bo'lmasa ham, xalq xo'jaligining shu sohasiga qarashli boshqa so'zlarni ham o'z ichiga olaveradi: *otchilik, qo'ychilik, echkichilik, otxona, otboqar; qo'yxona, qo'yboqar, yaylov, qishlov, chorva mudiri, chorva duxturi (zootexnik)* va b.

Yoki "*ta'lim-tarbiya*" mavzusi va unga qarashli lug'aviy birliklarga e'tibor beraylik. U mavzu *ta'lim, tarbiya, fan, ilm, sinf, auditoriya, laboratoriya, o'qituvchi, o'quvchi, talaba, kursant, tinglovchi, tarbiyachi, murabbiy, maktab, kollej, gimnaziya, litsey, direktor, direktor o'rinbosari, sinfboshi, sinf rahbari, institut, universitet, fakultet, bo'lim; ona tili, adabiyot, tarix, rus tili, chet tili, algebra, ximiya, geografiya, astronomiya, tajriba, sinov, imtihon; mashg'ulot, jismoniy tarbiya, uy vazifasi, sinf ishi, mashq, mashg'ulot, kirish, chiqish, tanaffus, ochiq dars, ota-onalar qo'mitasi, baho, baholash, savol, javob, suhbat, nazorat ishi, insho, diktant, bayon; a'lo, yaxshi, o'rta, yomon; so'rash, o'zlashtirish, davomat, a'lochi, sinf jurnali, doska, parta, chizg'ich, sinf burchagi; daftar, qalam, ruchka, o'chirg'ich, bo'r* va b. yana o'nlab lug'aviy birliklarni o'z ichiga oladi.

Lug'aviy-mazmuniy maydon lug'aviy-mavzuiy guruhlarning ichki, unga tobe tagtizimlaridir. Masalan, "*ta'lim-tarbiya*" mavzusiga qarashli yuqoridagi so'zlarni ma'no umumiyliги asosida o'nlab lug'aviy-mazmuniy maydonlarga ajratish mumkin. Chunonchi:

1) shaxs ma'nosini bildiruvchi maydon: *o'qituvchi, o'quvchi, talaba, tinglovchi, direktor, direktor o'rinbosari, sinf rahbari, sinfboshi* va h.k.; 2) konkret narsa-predmet ma'nosini bildiruvchi maydon: *kitob, daftar, sumka, chizg'ich, qalam, o'chirg'ich, devoriy gazeta* va b.; 3) makon ma'nosini bildiruvchi lug'aviy birliklar: *sinf, sinfxona, o'qituvchilar xonasi, auditoriya, direksiya, o'quv zali, majlislar zali, kutubxona, sport zali, maktab oshxonasi* va b.; 4) o'quv predmetlari (fan nomlari)ni bildiruvchi so'zlar: *ona tili, adabiyot, tarix, geografiya, ximiya, matematika, chet tili, jismoniy tarbiya, astronomiya, chizmachilik* va b.; 5) ta'limiy va tarbiyaviy xarakterdagi tadbirlarga doir nomlar: *sinf majlisi, ota-onalar majlisi, amaliy mashg'ulot, seminar, leksiya, to'garak, ekskursiya, insho, diktant, bayon, uy ishi, sinf ishi, kollokvium, ekskursiya, veteranlar bilan, qahramonlar bilan, o'qilgan asar mualliflari bilan uchrashuvlar* va b.; 6) ta'limiy bosqich nomlari: *bog'cha, umumta'lim maktabi, boshlang'ich maktab, litsey, gimnaziya, oliygoh, institut, universitet* va b.; 7) bilimlarni tekshirish va baholash jarayoniga oid so'zlar: *baho, baholash, so'rash, savol, javob; a'lo, yaxshi, o'rta, yomon; besh, to'rt, uch, ikki* va b.

Bunday mavzuiy guruhlariga ajratishni hayvonot olamiga oid tagtizimda ham ko'rsa bo'ladi. Masalan, hayvonot olamiga oid tagtizim dastlab: 1) *uy hayvonlari* va 2) *yovvoyi hayvonlar* singari ikki tematik guruhga ajraladi.

O'z navbatida bu tagtizimlar ham shu tagtizimlarga tobe boshqa ichki mikroguruhtizimlarga parchalanadi. Ular lug'aviy tizimning giperonim, giponim, ekvonim va partonimlar xarakteridagi oxirgi, yakuniy bosqichi birliklariga borib yakun topadi. Aytilgan fikrlarni "uy hayvonlari" lug'aviy-mavzuiy guruhiga mansub tagtizimlar misolida ham ko'rish mumkin. Bu LMG "*ulov vazifasiga xoslangan*" (*ot, eshak, xachir, tuya*), "*go'shti iste'mol qilinadigan*" (*ot, qo'y, qoramol, echki, tuya*), "*go'shti iste'mol qilinmaydigan*" (*eshak, xachir, it, mushuk* va b.), "*suti ichiladigan*" (*ot, tuya, sigir, qo'y, echki*), "*suti ichilmaydigan*" (*eshak, xachir, mushuk, it*), *tuyoqli* (*ot,*

eshak, qo'y, echki, tirnoq oyoqli (it, mushuk) va h.k. lug'aviy-mazmuniy maydonlarga bo'linadi. Ma'lum bo'ladiki, bir lug'aviy birlik bir necha lug'aviy-mazmuniy maydonda uni tashkil etuvchi vazifaviy-ma'noviy uzv-a'zo sifatida qatnasha olish imkoniyatiga ega.

Keltirilgan mikroguruhlarda jins ma'nosini tashuvchi leksik birliklar (giperonimlar) tur ma'nosini anglatuvchi leksik birliklarni tobelantirib, yana boshqa mikroguruhlarga parchalanishi mumkin.

O'ZBEK TILINING LUG'AVIY TARKIBI (LEKSIKASI)

Yuqorida ham aytilganidek, lug'at tarkibi, ya'ni leksika tildagi mavjud so'zlar yig'indisi, majmuasidir. Tilning boyligi lug'at tarkibining boyligi bilan belgilanadi. U – tilning boshqa tillar sirasidagi mavqeini belgilovchi xazina. Leksikologiya lug'at tarkibini uning bir necha jihatlariga ko'ra o'rganadi. Bu bilan leksikologiya tilshunoslikning murakkab va ko'p jabhali sohasi ekanligi belgilanadi. Lug'at tarkibi asosan quyidagi rejalarda o'rganiladi: 1) o'zbek tili leksikasining shakllanishi va rivojlanish manbalari; 2) iste'mol doirasiga ko'ra o'zbek tili leksikasi; 3) zamonaviyligiga ko'ra o'zbek tili leksikasi; 4) nutq uslublariga ko'ra o'zbek tili leksikasi va b.

O'zbek tili leksikasining shakllanishi va rivojlanish manbalari

Dunyoning boshqa tillarida bo'lganidek, o'zbek tili lug'at tarkibi (ya'ni leksikasi) ham qisqa bir vaqtda shakllanib, hozirgi holatiga kelgan lug'aviy-lisoniy sistema emas.

Hozirgi o'zbek tili leksikasi o'zbek xalqining asrlar osha qo'lga kiritgan lisoniy boyligidir. Bu boylikda o'zbek xalqining boshqa qo'shni va qo'shni bo'lmagan etnik jamoalar bilan turli siyosiy, madaniy va maishiy sohalardagi hamkorligi va hamjihatligi o'z lisoniy ifodasini topgan. Ana shu qonuniy nolisoniy asosga ko'ra, har bir

tilning lugʻat tarkibida shu lugʻat tarkibi qarashli til jamoasining oʻz soʻzlaridan tashqari, boshqa xalqlar tiliga tegishli lugʻaviy birliklar ham mavjud boʻladi. Shu xususiyatga koʻra, har qanday tilning, shu jumladan, oʻzbek tilining ham lugʻat tarkibi, yaʼni leksikasi ikki katta guruhga ajraladi: **1) oʻz qatlam, 2) oʻzlashma qatlam.**

Oʻz qatlam

Oʻz qatlam deganda, lugʻat tarkibidagi shu tilning oʻzigagina xos boʻlgan hamda shu tilga qarindosh boshqa tillar lugʻat tarkibi uchun ham umumiy hisoblangan soʻzlar majmuasi kiradi. Oʻzbek tili leksikasining bu qatlamini tub turkiy (umumturkiy) hamda oʻzbekcha soʻzlar tashkil qiladi.

Umumturkiy soʻzlar. Tub turkiy soʻzlar turkiy xalqlarning barchasi uchun mushtarak lisoniy mulkdir. Bu soʻzlar turkiy oilaga mansub barcha tillarda mavjud va ishlatiladi. Ular turkiy tillar leksikasining eng qadimiy soʻzlari hisoblanadi. Turkiy oiladagi barcha tillar uchun mushtarak boʻlgan bu soʻzlar guruhini *umumturkiy soʻzlar* deb yuritiladi.

Oʻzbek tili leksikasidagi umumturkiy soʻzlar ijtimoiy hayotning barcha jabhalariga xos tushunchalarni bildiradi. Bu xususiyatni ularning tematik guruhlari orqali ham sezish mumkin. Masalan, ot turkumiga oid umumturkiy soʻzlar tematik jihatdan quyidagicha guruhlanadi:

1) qarindoshlik va yaqinlik maʼnolarini bildiradi: *ota, ona, bola, oʻgʻil, qiz, ogʻa, ini, er, kelin, quda, xotin, qaynota, uka, opa, singil* va b.;

2) odam gavdasi aʼzolari: *bosh, koʻz, quloq, tish, til, ogʻiz, burun, qoʻl, oyoq, soch, yelka, bel, tiz, boʻgʻiz, tirsak, barmoq, tirnoq, qosh, boʻy, yuz, boʻyin* va b.;

3) hayvon, parranda va mayda mavjudotlar: *ot, tuya, qoʻy, echki, sigir, buzoq, buqa, hoʻkiz, kiyik, xachir, ayiq, boʻri, it, tulki, qush,*

tovuq, qarg'a, quzg'un, g'oz, o'rdak, lochin, turna, ari, chumoli, baqa, ilon, qumursqa, qurbaqa, toshbaqa va b.;

4) dehqonchilik va bog'dorchilikka oid so'zlar: *bug'doy, arpa, tariq, tarvuz, uzum, o'rik, olma, tol, yong'oq, terak* va b.;

5) yer osti boyliklarini bildiruvchi so'zlar: *temir, oltin, kumush, olmos, cho'yan, qalay, qo'rg'oshin* va b.;

6) uy-ro'zg'or buyumlari nomi: *o'roq, bolta, qozon, tovoq, qoshiq, cho'mich, pichoq* va b.

O'zbek tili leksikasining umumturkiy so'zlar qatlamida sifat, ravish, son, olmosh, fe'l, undov va taqlidiy so'zlar turkumiga mansub lug'aviy birliklar ham mavjud: *oq, qizil, qora, sariq, ko'k, yashil, quruq, ho'l, kichik, qalin, uzun, qisqa, yaxshi, yomon; oz, ortiq, erta, kech, yozin, qishin; bir, ikki, uch, to'rt, besh, olti, yetti, sakkiz, to'qqiz, o'n, yigirma, o'ttiz, qirq, ellik, oltmish, yetmish, sakson, to'qson, yuz, ming; men, sen, u, biz, siz, kim, nima, shu, kimdir, allaqanday, nimadir; bor, kel, ol, ber, yur, tur, o'tir, ayt, o'qi, ishla, eg, berkit; oh, uh, hayt, chuh, tu-tu, milt-milt, tisir-tisir* va b.

Shuni alohida qayd etish zarurki, umumturkiy qatlamga xos so'zlar hozirgi turkiy tillarda, ularning o'z lisoniy qonun-qoidalariga muvofiq, fonetik va semantik jihatlardan o'zaro farq qilishi ham mumkin. Masalan, o'zbek tilida *bosh, tish, bug'doy, temir, tog'* singari lug'aviy birliklar qozoq tilida *bas, tis, biday, temir, tau*; tatar tilida *bash, tesh, boday, timer, tau* shakllarida rasmiylashgan.

O'zbek tilida "chopon" ma'nosidagi *to'n*, "ochqich" ma'nosidagi *kalit*, "xizmatkor" ma'nosidagi *malay*, "sut beradigan qoramol" ma'nosidagi *sigir*, "olov tufayli hosil bo'ladigan gazsimon narsa" ma'nosidagi *tutun*, "nonning qum shaklidagi maydalangani" ma'nosidagi *ushoq* so'zlari ozarbayjon tilida "ko'ylak (don), "qulf" (kilid), "bola" (malay), "umuman shoxli mol" (so'go'r), "tomaki" (tutun), "yosh bola" (ushag) ma'nolarini ifodalaydi.

O'zbekcha so'zlar. O'zbekcha so'zlar o'zbek tili leksikasining o'zigagina qarashli bo'lgan lug'aviy birliklardir. Bunday so'zlar o'zbek tilining umumiy turkiy genezisdan mustaqil jamoa tili sifatida

ajrab chiqqandan keyin paydo bo'lgan. Ularning paydo bo'lishiga o'zbek tili rivojlanishining ichki omillari sabab bo'lgan. O'zbekcha leksik qatlam o'zbek tilining o'z so'zlaridan iborat bo'ladi. U o'zbek etnik jamoasining mustaqil elat bo'lib shakllangandan hozirgacha paydo bo'lgan lug'aviy birliklarni o'z ichiga oladi. Ularning tizimida boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar mavjud emas. Shu bilan bir qatorda, o'zbekcha so'zlar o'zbek tili leksikasidagi umumturkiy qatlam lug'aviy birliklariga qarama-qarshi turmaydi. O'zbekcha so'zlar ana shu umumiy lug'aviy lisoniy bazadan ajralib chiqqan.

O'zbekcha so'zlarning aksariyati o'zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida yasalgan lug'aviy birliklardir. Bu jarayon bir qator ko'rinishlarni o'z ichiga oladi. Xususan, o'zbek tilining o'ziga xos lug'aviy birliklari tub turkiy so'zlardan so'z yasashning affiksatsiya (*yurtdosh, eldosh, qo'ldosh, tildosh; qo'shchi, tilchi, terimchi; otalik, onalik, tiklik, zichlik; tutqich, ayirg'ich, ushlagich, ko'rsatkich; chidam, o'lcham, o'rim, yig'im; kechik, kesik, bekik; suzma, o'sma; tepki, turtki, sirtqi, tashqi; yoqimli, suyukli, o'timli; uzluksiz, o'timsiz; kuyinchak, erinchak; ishonch, yupanch, quvonch; yopiq, ochiq, tilik, yo'rgak; o'tlan, uymalan; tiklash, belgilash; changimoq, qavimoq, alahsimoq va b.*), sintaktik va leksik-semantik (*ituzum, ichiqora, tilyog'lama, o'nboshi, yuzboshi, bodomgul, oshqozon va b.*) usullari yordamida hosil qilingan. Bulardan tashqari, boshqa tillardan o'zlashgan lug'aviy birliklarga o'zbekcha; umumturkiy va o'zbekcha so'zlarga tojikcha-forscha affikslar hamda o'zaklarni qo'shish orqali ham o'z qatlamning o'zbekcha so'zlar qatlami hosil qilingan: *zamondosh, jondosh, ohangdosh; nodonlarcha, beburdarlarcha; konchilik; taqdirdosh, taqdirlash; kirsovun, bo'yintumor, insonsevar, havorang, sofdil, gulbozor, kosagul va b.*

O'zbek tili lug'at tarkibida arab va tojik-fors tillaridan o'zlashgan ko'plab lug'aviy birliklar mavjudki, ular o'zbek tiliga uning o'z qatlam lug'aviy birliklari darajasida singishib ketgan. Bunday lug'aviy birliklarning o'z qatlamga yoki o'zlashgan qatlamga xos lisoniy belgilari xiralashib, sezilmas holga kelib qolgan.

Ayrimlarining chetdan kirganlik belgisi mutlaqo unutilgan. Masalan, *bajarmoq* (tojik tilidagi “*ba jo ovardan*” birikmasi o‘zbek tilida shu shaklga kirib, ommalashgan) fe’lining forsha-tojikcha ekanligi hatto til ilmi mutaxassislarida ham shubha paydo qilishi aniq. Lekin, shunga qaramay, hozirgi o‘zbek tili lug‘at tarkibidagi o‘z qatlam lug‘aviy birliklarini unga o‘zlashib singishib ketgan chet so‘zlar qatlamidan farqlash imkoniyati yo‘q emas. O‘z qatlamga xos lug‘aviy birliklar quyidagi lisoniy belgi va xususiyatlarga ega bo‘ladi:

1) o‘z qatlam so‘zlari odatda konkret tushunchalarni ataydi, o‘zlashgan qatlam lug‘aviy birliklari esa ko‘proq mavhum tushunchalarni bildiradi;

2) o‘z qatlam lug‘aviy birliklari bir bo‘g‘inli, ayrim kam uchraydigan ko‘rinishlari esa ikki va uch bo‘g‘inli bo‘ladi: bir bo‘g‘inli lug‘aviy birliklar fonetik jihatdan “undosh/unli/undosh” (*ko‘z, qiz*), “unli/undosh” (*uch, uy, ur, ek, el, or*), “undosh/unli” (*ye,*) qurilishida uchraydi;

3) o‘z qatlam lug‘aviy birliklari *r, l, v, h* fonemalari bilan boshlanmaydi;

4) nominativ xarakterdagi lug‘aviy birliklar (undov va taqlid so‘zlar bundan mustasno) fonetik qurilishida *j* oraliq, *h* bo‘g‘iz undoshlari ishtirok etmaydi;

5) lug‘aviy birliklar *e, o‘* unililari bilan tugamaydi (undov va taqlid so‘zlar bundan mustasno);

6) so‘z tarkibining o‘rta bo‘g‘inlari unli fonemalar bilan boshlanmaydi;

7) so‘zning bosh va oxirgi bo‘g‘inlarida undoshlar qator kelmaydi (*ost, ust* so‘zlari bundan mustasno);

8) o‘z qatlam lug‘aviy birliklarida urg‘u so‘zning oxirgi bo‘g‘iniga tushadi.

Xullas, o‘zbek tili leksikasining o‘z qatlamga qarashli lug‘aviy birliklari ham, o‘zlashgan qatlamga qarashli lug‘aviy birliklari ham bir qator o‘ziga xos lisoniy xususiyatlariga ega bo‘ladi.

So‘z o‘zlashtirish

So‘z o‘zlashtirish deganda, o‘zga til lug‘aviy birliklarining boshqa til leksikasiga o‘tish usullari va ularning xarakteri tushuniladi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tili lug‘at tarkibida, yuqorida ko‘rib o‘tganimizdek, boshqa tillardan o‘zlashgan lug‘aviy birliklar miqdori anchagina. Ular arab, tojik-fors, rus va boshqa tillardan o‘zbek tiliga o‘tgan.

O‘zga til lug‘aviy birliklarining boshqa bir til tomonidan qabul qilinishi *so‘z o‘zlashtirish* deyiladi. So‘z o‘zlashtirishning ikki asosiy usuli mavjud: 1) o‘zicha olish; 2) kalka usulida (kalkalab) olish.

O‘zicha olish. So‘z o‘zlashtirishning **o‘zicha olish usulida** o‘zga tilning lug‘aviy birligi o‘z tilda qanday fonetik va morfem qiyofaga ega bo‘lsa, boshqa tilga ham, hech o‘zgarishsiz, o‘shanday yoki qisman fonetik o‘zgartish bilan qabul qilinadi. Masalan, davlat, hukumat, vazir, zulm, iste’fo, majlis, qaror, adib, adabiyot, falsafa, faylasuf va h.k. arabcha; devor, paxta, darvoza, shisha, pul, gavhar, vijdon, baho, sarmoya va h.k. tojikcha-forscha; diktatura, ekonomika, reforma, gazeta, jurnal, doska, ruchka, parta, kabinet, bank va h.k. ruscha so‘zlar o‘zbek tiliga so‘z o‘zlashtirishning ana shu usuli orqali qabul qilingan.

Boshqa tillardan lug‘aviy birliklarning o‘zicha o‘zlashuvi ikki ko‘rinishda amal qiladi: a) bevosita o‘zlashish; b) bilvosita o‘zlashish. Boshqa til lug‘aviy birliklari bevosita o‘zlashganda, bir tildan boshqa tilga uning so‘zlari to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘taveradi. Bilvosita o‘zlashganda esa, chet so‘zlarning boshqa bir tilga o‘tishida uchinchi bir til vosita vazifasini o‘taydi: o‘zlashayotgan lug‘aviy birlik vosita bo‘lgan tilga tegishli bo‘lmaydi, u shu til lug‘at tarkibining o‘zlashgan qatlamiga mansub bo‘ladi. Bunga misol tariqasida o‘zbek tili lug‘at tarkibidagi ko‘plab arab lug‘aviy o‘zlashmalarini keltirish mumkin. Ular o‘zbek tiliga tojik-fors tili orqali o‘zlashgan. Shuningdek, Yevropaning ko‘pgina xalqlari tillariga mansub lug‘aviy birliklar ham o‘zbek tiliga rus tili orqali bilvosita o‘zlashgan. Masalan, grekcha

dialekt, kafedra, logika, grammatika, fonetika; lotincha avtor, ekzamen, student, auditoriya, rektor, dekan; polyakcha polkovnik, rota, metrika; nemischa vaxta, soldat, ofitser, shtab; fransuzcha drap, triko, kabinet, avans, repertuar; inglizcha vokzal, tramvay, klub, futbol, boks; italyanacha balerina, opera, karnaval, balkon va h.k. lugʻaviy birliklar oʻzbek tiliga rus tilidan bilvosita oʻtgan.

Soʻzlarning boshqa tillardan oʻzicha oʻzlashishida til jamoasining siyosiy tuzumi va uning mafkurasi ham muhim rol oʻynaydi. Chunonchi, sobiq shoʻrolar davrida oʻzbek tili leksikasida asrlar osha qoʻllanib, sayqal topgan va ommalashgan arab hamda fors-tojik lugʻaviy birliklari isteʼmoliga chek qoʻyilib, ular oʻsha davr siyosiy tuzumi va mafkurasiga mos keluvchi rus-baynalmilal lugʻaviy muqobillari bilan almashtirilgan edi. Masalan, *shoʻro* oʻrniga *sovet, talaba* oʻrniga *student, shakl* oʻrniga *forma, gʻoya* oʻrniga *ideya, fuqaro* oʻrniga *grajdan(in), ijtimoiy* oʻrniga *sotsial, hujum* oʻrniga *ataka, vakil* oʻrniga *delegat, anjuman* oʻrniga *syezd // konferensiya, jamoa* oʻrniga *kollektiv* kabi soʻzlar tiklanib, ularning isteʼmoli uchun sharoit yaratish harakati boʻlgandi. Sovetlar Ittifoqi barham topgach, uning mafkurasi ham yoʻqqa chiqdi, Oʻrta Osiyo respublikalarida mustaqil davlatlar tashkil topdi. Endi qariyb chorak kam asr imtiyozli isteʼmolda boʻlgan va “sovet-internatsional” lugʻaviy birliklar nomi bilan ajratilgan leksik qatlam birliklari isteʼmoliga yangi siyosiy tuzum, uning yangi va zamonaviy mafkurasi tomonidan chek qoʻyilmoqda. Muhimi shundaki, hozirgi oʻzbek adabiy tili leksikasida shoʻrolar davrida isteʼmoliga chek qoʻyilgan *talaba, gʻoya, vakil, anjuman, jamoat, maʼmuriyat, maʼnaviyat, tahririyat, tahrir, devon, devonboshi, matbaa, rayosat, muharrir, tuman, muammo, nafaqa, tavsiya* va h.k. soʻzlar isteʼmoliga yana keng va porloq yoʻl ochildi. Bular safini *tuman (rayon), muammo (problema), inqilob (revolyutsiya), qatagʻon (repressiya), dastur (programma), dastgoh (stanok), hudud (territoriya), bichim (format), ramz (simvol), bojxona (tamojnya), isteʼdod (talant), jadval (tablisa), bosqich (instansiya), axborot (informatsiya), zaxira (zapas), mijoz (klient), taʼtil (otpuska),*

topshiriq (nakaz), madhiya (gimn), kafil (garant), peshlavha (viveska), me'mor (arxitektor), dorixona (apteka) singari yana yuzlab qayta tiklangan soʻz va atamalar toʻldirib borayotir.

Til taraqqiyotining muayyan bir davrlarida chetdan kirgan soʻzlarning isteʼmoli va ularga til jamoasining munosabati “purizm”, “puristik oqim” degan tushunchalar bilan bogʻlanadi. “Purizm” (lotincha *purus* “sof” degan maʼnoda) chet soʻzlarning isteʼmoli (ishlatilishi) bilan bogʻliq ijtimoiy-lisoniy jarayondir. Bu jarayon ijobiy va salbiy boʻlishi mumkin.

Agar chetdan oʻzlashgan soʻzlar til va uning lugʻat tarkibiga singishib, til jamoasining har bir aʼzosi uchun mushtarak tarzda tushunarli boʻlib, ommalashsa, bu jarayon ijobiy purizm (yoki puristik harakat) hisoblanadi. Bordi-yu, koʻr-koʻrona qabul qilinib, uning isteʼmolini til jamoasi uchun majbur etilsa, u salbiy purizm sanaladi. Shuningdek, til va uning jamoasiga singishib, ommalashgan chet til lugʻaviy birliklariga qarshi boshlangan harakat ham salbiy xarakterdagi purizm va puristik harakatdir.

Kalkalab olish. Soʻz oʻzlashtirishning **kalka usulida** oʻzga til lugʻaviy birligi oʻz tilga tarjima qilinadi. Bu jarayonda oʻzlashayotgan lugʻaviy birlikning morfem tarkibi yo toʻlaligicha, yo qisman shu morfem qismlarga muvofiq muqobillar bilan oʻgiriladi, almashtiriladi. Oʻzlashayotgan lugʻaviy birlik morfemma-morfem tarjima qilinsa, **toʻliq kalka**; morfem qismlaridan biri aynan olinsa, **qisman kalka** deyiladi. Qisman kalkaga nisbatan **yarim kalka, toʻliqsiz kalka** atamalari ham ishlatiladi. Masalan, umumxalq (*obshenarodniy*), butunittifoq (*vsesoyuzniy*), urgʻu (*udareniye*), otishma (*strelka*), qoʻshilma (*soedineniye*), boʻlinma (*otdeleniye*), shanbalik (*subbotnik*), toʻgarak (*krujok*), ish haqi (*zarobotnaya plata*), temir yoʻl (*jeleznaya doroga*) – **toʻliq kalkalar**; *kollektiv xoʻjalik (kollektivnoe xozyaystvo)*, *smenachi (smenshik)*, *rekordchi (rekordsmen)*, *zapravkachi (zapravshik)*, *telekoʻrsatuv (televizionnoye predstavleniye)*, *tish choʻtka (zubnaya shetka)*, (*fotolavha*), *goʻsht kombinat*

(*myasokombinat*), *taksichi* (*taksist*), *kursdosh* (*sokursnik*) va b.
– **qisman kalkalar.**

Kalkalash yo‘li bilan lug‘aviy birliklarning sodda, qo‘shma, birikmali turlari o‘zlashaveradi: *o‘simlik* (*rasteniye*), *avlod* (*pokoleniye*), *ko‘nikma* (*navik*), *urg‘u* (*udarenie*); *ish haqi* (*zarobotnaya plata*), *temir yo‘l* (*jeleznaya doroga*) va b.

Kalka va kalkalashning til sathlariga xos yana ikki ko‘rinishi mavjud: 1) lug‘aviy (yoki leksik) kalka; 2) ma‘noviy (yoki semantik) kalka. Lug‘aviy (leksik) kalka orqali fonetik shakllangan so‘z – leksema o‘zlashadi. Yuqorida keltirilgan o‘zlashmalarning barchasi lug‘aviy (leksik) kalkaga misoldir. O‘zga til lug‘aviy materiali so‘z o‘zlashtirayotgan tilga qismma-qism (morfema-morfema) tarjima qilinganligi uchun, kalkaning bu ko‘rinishini *morfologik kalka* yoki *so‘z yasalishi kalkasi* deb ham ataladi.

Ma‘noviy kalkada boshqa tilning fonetik shakllangan lug‘aviy birliklari emas, balki til mazmun jabhasiga xos ma‘noviy birliklari o‘zlashadi, **sememalar** o‘tadi. Boshqa ta‘bir bilan aytganda, leksik kalkada muayyan tushuncha va uni ifodalovchi so‘z o‘zlashadi; ma‘noviy (semantik) kalkada lisoniy birlik qabul qilayotgan tilda mavjud bo‘lmagan tushuncha boshqa til jamoasidan o‘zlashadi. O‘zlashayotgan ma‘no so‘z o‘tayotgan tilning biror-bir leksik birligi zimmasiga tushadi, natijada “*ma‘no qabul qilgan*” lug‘aviy birlikning ma‘no hajmida kengayish vujudga keladi, so‘zning semantik qurilishi yangi ma‘noviy birlik hisobiga kengayadi. Masalan, “*yurmoq*” so‘zi o‘zbek tilida “*oldga qarab harakat yo‘nalishi*” ma‘nosini bildirar edi. Rus millatiga mansub vakillar bilan yaqindan tanishish natijasida o‘zbek tiliga ruscha “*xodit*” so‘zining ikki jinsga mansub shaxslarning “*intim munosabati*” ma‘nosi kirib keldi va shu ma‘noni anglatish “*yurmoq*” so‘zining zimmasiga yuklandi: *Mish-mishlarga qaraganda, bizning uka qo‘shnimizning qizi – Mashhura bilan yurarmish* (V.Qodiriy). O‘zbek tilida rus tili ta‘sirida *Yer yo‘ldoshi* (*sputnik Zemli*), *yo‘ldosh-kema* (*sputnik-korabl*) singari lug‘aviy birliklar paydo bo‘lganki, ularning “*yo‘ldosh*” qismi o‘zbek tilida oldin

mavjud bo'lmagan yangi ma'noga ega bo'ldi. Bu rus tilidagi "sputnik" so'zi ifodasidagi ma'nolardan biri bo'lib, u ma'noviy kalka yo'li bilan o'zbek tiliga o'zlashgan.

Kalka yo'li bilan o'zbek tiliga asosan rus tili lug'aviy birliklari o'zlashgan.

So'z o'zlashtirish nutqning yozma va og'zaki shakllari orqali amalga oshadi. Nutqning yozma shakli orqali o'zlashganda, chet so'zlar badiiy va ommabop asarlarni tarjima qilish jarayonida qabul qilinadi.

Lug'aviy birliklar bir tildan ikkinchi bir tilga nutqning og'zaki shakli yordamida o'zlashganda, turli tillarga mansub etnik jamoaning hududiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va ma'naviy jabhalardagi yaqinligi muhim rol o'ynaydi. Masalan, ayrim lug'aviy birliklarning tojik tilidan o'zbek tiliga (*tanur – tandir, ro'ba-ro' – ro'para, kabutar – kaptar, darboza – darvoza* va b.) o'zlashuvi ana shu yo'l bilan amalga oshgan. O'zbek tili lug'at tarkibidagi rus tiliga qarashli *karavot (krovat), patnis (podnos), kioska (kiosk), diska (disk)* so'zlarining o'zlashuvida ham nutqning og'zaki shakli vosita bo'lgan.

O'zlashma qatlam

Leksika, ya'ni lug'at tarkibi til qurilishining asosiy va markaziy sathi hisoblanadi. Leksika va uning boyligi tilning ham boyligidir. Tillar biri boshqasidan o'z leksikasi bilan farq qiladi. Biroq til leksikasi muayyan bir tilning sof o'z lug'aviy birliklaridan tashkil topmaydi. Faqat o'z so'zlaridan tarkib topgan leksika ham, til ham yo'q va bo'lishi ham mumkin emas. Boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar majmuasi leksikaning alohida qatlamini tashkil qiladi. Ular o'zlashma qatlam deyiladi.

Har qanday til leksikasining o'zlashma qatlami boshqa tillarga xos lug'aviy birliklarning o'tib o'zlashishi jarayonlari bilan bog'liq bo'ladi. Bu jarayon *so'z o'zlashtirish* deyiladi. So'z o'zlashtirish muayyan nolisoniy asoslarga tayanadi.

Soʻz oʻzlashtirishning yetakchi nolisoniy asosi – bu bir til jamoasining boshqa bir til jamoasi bilan iqtisodiy, siyosiy aloqalaridir. Til, asosan, oʻz ichki imkoniyatlari asosida rivojlanadi. Shu bilan birga, oʻzaro iqtisodiy, madaniy aloqalar tufayli chetdan soʻz olish va oʻzlashtirish dunyodagi barcha tillarga xos xususiyatdir. Bu jarayon oʻzbek tili uchun ham begona emas.

Oʻzbek tili lugʻat boyligini kuzatish shundan dalolat beradiki, uzoq asrlar davomida tilimizga juda koʻplab arabcha-forscha soʻzlar kirib kelgan. Bularning katta qismi ilmiy termin darajasiga ham koʻtarilgan. Bunday soʻz va terminlar oʻzbek tiliga shu darajada singishib ketganki, ularni faqat mutaxassislarigina bu soʻz arabcha, bu soʻz forscha deb ajrata oladilar. Masalan, maktab, kitob, giyoh, pul, tandir kabi koʻplab soʻzlarni oddiy oʻquvchi oʻzbekcha soʻz sifatida asrlar davomida qoʻllab kelmoqda.

Oʻzbek tiliga yevropacha soʻzlar oqimining kirib kelishi oʻlkamizning Chor Rossiyasi tomonidan bosib olinishidan keyin boshlandi va sobiq shoʻrolar hukmronligi davrida keng avj oldi. Bu hol, ayniqsa, tilimiz lugʻat tarkibidagi terminlar qatlamini kuzatganimizda yaqqol seziladi. Ularning asosiy qismi fan-texnika tili ehtiyojlari orqali kirib keldi. Ushbu jarayon bugungi kunda ham davom etmoqda. Chunki mustaqillik, istiqlol tufayli Oʻzbekiston dunyo hamjamiyatiga qoʻshildi, natijada iqtisodiy va siyosiy aloqalar beqiyos darajada oʻsdi. Bunday aloqalar tufayli oʻzbek tiliga turli zamonaviy tushunchalar va ularning lisoniy ifodalari kirib kelishi tabiiy hol.

Odatda, yangi predmet va u haqidagi tushuncha hamda uni ifoda etuvchi soʻz (nom) biror-bir mamlakatda paydo boʻladi. Bu tushuncha va uni anglatuvchi soʻzni boshqa mamlakat fani va amaliyotida qoʻllash zarurati kelib chiqadi. Masalan, 1999-yil may oyi boshida oʻzbekcha kurash boʻyicha jahon chempionati boʻlib oʻtdi. Natijada milliy kurashimizga oid *kurash*, *yonbosh*, *chala*, *halol*, *gʻirrom* kabi tushunchalar va ularning nomi boʻlmish – atamalar (terminlar) jahon sport terminologiyasiga kirdi. Hozirgi vaqtda turli mamlakatlarda

o‘zbekcha kurash bo‘yicha o‘tkazilayotgan musobaqalarda ana shu o‘zbekcha atamalar qo‘llanmoqda.

Demak, so‘z o‘zlashtirish o‘zaro qardosh bo‘lmagan tillar o‘rtasida ham bo‘ladiki, bu so‘z qabul qilgan tilning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Darhaqiqat, hozirgi o‘zbek adabiy tili leksikasining katta bir qatlamini boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlar tashkil qiladi. Professor M.Mirtojiyev va professor N.Mahmudovlarning yozishiga qaraganda, o‘tgan asr oxirlarida o‘zbek tili leksikasining qirq foizdan sal ortiqrog‘i o‘zlashmalar bo‘lgan. Ularning yigirma olti foizdan ortiqrog‘i rus tilidan o‘zlashgan bo‘lsa, qolgan qismi rus bo‘lmagan boshqa tillardan o‘zlashgan. Boshqa tillarga solishtirilganda, o‘zbek tilida o‘zlashmalar miqdorini ko‘p deb bo‘lmaydi. Masalan, rus va boshqa yevropa tillarida o‘zlashmalar miqdori oltmish foizdan kam emas ekan. (Mirtojiyev M., Mahmudov N. Til va madaniyat. – Toshkent: O‘zbekiston, 1992, 39-b.)

Tashqi olam so‘z orqali “elakdan o‘tadi”. Tashqi olamning nomga ehtiyoj paydo qilgan narsa-hodisalarini so‘z tomonidan “qidiriladi”, izlanadi. Zero so‘z – til egalarining kollektiv xotirasi, madaniy yodgorligi, ijtimoiy hayotining ko‘zgusi. O‘zlashtirilishi ehtiyojga aylangan lisoniy birliklar, xususan, so‘zlar, bu sifatlardan xoli emas. Ular shu til jamoasining turmush olamiga ochqich, barcha bilimlarga yo‘l ochuvchi kalit vazifasini o‘taydi. Chunki til lug‘at tarkibidagi chet so‘zlar orqali boshqa til jamoasining ijtimoiy hayotiga qarashli narsa-predmetlar, voqea-hodisalar ifodalanadi, bora-bora shu so‘zlar atagan tushunchalar ham so‘z o‘zlashgan til jamoasining o‘z ijtimoiy hodisasiga aylanadi. Masalan, “kompyuter” so‘zini olib ko‘raylik. Bu so‘z anglatgan predmet, uning nomi kabi, dastlab o‘zbek til jamoasida bo‘lmagan. Endilikda shu so‘z atagan zamonaviy “mo‘jiza” har bir o‘zbek xonadonida bor, shuningdek, “kompyuter” so‘zi o‘zbek tili lug‘at tarkibining zamonaviy qatlamidan munosib o‘rin olgan.

Bir tildan boshqa bir tilga soʻzlar oʻzicha, biror-bir nolisoniy sabablarsiz, oʻtmaydi va oʻzlashmaydi. Bir tildan boshqa bir tilga lisoniy birliklar oʻzlashishining ijtimoiy sabablari va shart-sharoitlari boʻladi, albatta.

Bir tildan boshqa bir tilga, eng avvalo, shu tilda mavjud boʻlmagan soʻzlar oʻzlashadi. Soʻz olayotgan tilda bu soʻzga lisoniy ehtiyoj tugʻiladi. Bu ehtiyoj ijtimoiy hayotda paydo boʻlgan muayyan bir tushunchani nomlash zarurati tufayli vujudga keladi. Masalan, oʻzbek ijtimoiy hayotida bir vaqtlar *avtomobil, poyezd, samolyot, tramvay, trolleybus, radio, telefon, kompyuter* singari madaniy-maishiy turmush ehtiyojlari uchun zarur boʻlgan zamonaviy naqliyot va axborot vositalari boʻlmagan. Ana shu hayotiy ehtiyojlar uchun xizmat qiluvchi narsa-predmetlarning oʻzi ham, ularning tushunchasi ham taraqqiy etgan boshqa ijtimoiy jamoalardan oʻz lisoniy shakllari bilan kirib kelgan.

Boshqa tillardan kirib kelgan lugʻaviy birliklar soʻz qabul qilgan tilning fonetik, grammatik va uslubiy qonun-qoidalariga boʻysunadi va bora-bora bu tilning oʻz lisoniy boyligi sifatida rasmiylashadi. Aks holda, boshqa tildan oʻtgan soʻzlar soʻz qabul qilgan tilda muqim va mustahkam oʻrnasha olmaydi. Ular til lugʻat tarkibida “chet soʻzlar” guruhini tashkil qiladi.

Boshqa tildan oʻtib, boshqa bir tilning lugʻat tarkibiga singishgan soʻzlarnigina *lugʻaviy oʻzlashmalar* deyiladi. Ular nutqning yozma yoki ogʻzaki shakllari orqali kirib keladi. Chin maʼnoda oʻzlashgan lugʻaviy birliklar soʻz qabul qilgan tilning lisoniy mulkiga aylanadi, ular bu tilning lugʻatlarida ham qayd etiladi. Chin maʼnoda oʻzlashmagan soʻzlar esa bunday lisoniy imkoniyat va imtiyozlarga ega boʻlolmaydi. Masalan, oʻzbek tilida, toʻgʻrirogʻi, oʻzbek nutqida rus tiliga xos *dom (koʻp qavatli uy), xozyain, xozyayka, semya* singari ayrim lugʻaviy birliklarni tez-tez uchratish mumkin. Lekin ular oʻzbek tiliga oʻzlashmagan va ular oʻzbek adabiy nutqini gʻalizlashtiradi, xolos.

Demak, o‘zlashma qatlam o‘zbek tili leksikasining boshqa tillardan o‘tib, ommalashgan lug‘aviy birliklaridan tashkil topadi, ularning umumiy bir majmuasini bildiradi.

O‘zlashma qatlam bir til jamoasining boshqa til jamoasi bilan tarixiy-hududiy, iqtisodiy, madaniy va ma’naviy aloqa va munosabatlarini lisoniy jabhada in’ikos etuvchi imkoniyatdir.

O‘zbek tili leksikasidagi boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlar va ularning tizimi ham o‘zbek xalqining o‘zaro hududdosh va hududdosh bo‘lmagan boshqa xalqlar bilan ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va ma’naviy aloqalari asosida paydo bo‘lgan va shakllangan.

Tilda o‘zlashma so‘zlarning bo‘lishi ijobiy hodisa. Bu til taraqqiyotini belgilaydi. Zero har qanday til ikki muhim omil asosida rivojlanadi: 1) ichki omil; 2) tashqi omil.

Tilning ichki omil ta’sirida rivojlanishi deyilganda, yangi lug‘aviy birliklar shu tilning ichki lisoniy imkoniyatlari zaminida paydo bo‘ladi. Bu imkoniyatlarga qo‘shimchalar qo‘shish, so‘zlarni so‘zlar bilan qo‘shish orqali yangi so‘zlarning paydo bo‘lishi, so‘z ma’nolari hajmining kengayishi, torayishi, so‘z ma’no hajmida yangi ma’nolarning paydo bo‘lishi singari bir qator lisoniy shart-sharoitlar kiradi.

Til rivojlanishining tashqi omili boshqa tillardan lug‘aviy va boshqa lisoniy birliklarning o‘zlashishi kabi jarayonlar bilan bog‘landi. Til rivojlanishining ichki omili sof lisoniy jarayonlar bilan xarakterlansa, uning tashqi omiliga turli xil nolisoniy jarayonlar sabab bo‘ladi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tili leksikasi ana shu ikki manba – ikki omil asosida shakllangan. O‘zbek tili leksikasining shakllanishi va rivojlanishida ichki omilga asoslangan manba yetakchi va hal qiluvchi hisoblansa-da, tashqi omilga asoslangan manbaning ham ta’siri va hissi ichki omilnikidan kam emas.

Demak, hozirgi o‘zbek adabiy tili leksikasi taraqqiyotining tashqi omili deyilganda, uning boshqa tillardan o‘zlashgan lug‘aviy birliklar hisobiga boyishi tushuniladi. Boshqa tillardan o‘zlashgan

soʻzlarning barchasi, yaʼni ularning majmuasi hozirgi oʻzbek adabiy tili leksikasining *oʻzlashma qatlam* deb ataluvchi qismini tashkil qiladi.

Hozirgi oʻzbek adabiy tili leksikasining oʻzlashma qatlami quyidagi guruhlardan tarkib topgan: 1) tojik-fors lugʻaviy oʻzlashmalari; 2) arab lugʻaviy oʻzlashmalari; 3) rus tili va rus tili vositasida oʻzlashgan lugʻaviy birliklar.

Tojik-fors lugʻaviy oʻzlashmalari

Oʻzbek tiliga fors-tojik tilidan oʻzlashgan lugʻaviy birliklar oʻziga xos nolisoniy asoslarga ega. Bu nolisoniy asos asrlar osha bir hududda ogʻa-inilarcha yashab kelayotgan oʻzbek va tojik xalqlarining mushtarak ijtimoiy taqdiri bilan bogʻlanadi. Bu ikki xalqning turmush tarzi, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoiti, diniy va axloqiy eʼtiqodi, madaniyati, maʼnaviy va ruhiy olami biri boshqasidan farq qilmaydi. Bularning barchasi ularning tillarida ham oʻz taʼsir kuchiga ega. Shu bois oʻzbek tili lugʻat tarkibida forsha-tojikcha, tojik tili lugʻat tarkibida oʻzbekcha-turkcha lugʻaviy birliklar koʻp miqdorda uchraydi. Zero til va uning markaziy birligi boʻlmish soʻzlar orqali ijtimoiy va tabiiy hayotdagi barcha narsa-hodisalar va ularning oʻzaro munosabatlari inʼikos etiladi.

Hozirgi oʻzbek tili leksikasida tojik-fors lugʻaviy birliklarining koʻplab miqdorda uchrashi oʻzbek va tojik til kontakti va uning amali bilan bogʻlanadi. Til kontakti atamasi “bevosita aloqa, bevosita bogʻlanish” maʼnolarini bildiradi. Bunday aloqa va bogʻlanishga ikki tillilik (bilingvizm) vaziyati asos boʻladi. Oʻzbek va tojik ikki tilliligida til kontaktlarining proksimal deb ataluvchi koʻrinishi amal qilgan. Proksimal kontaktda ikki har xil til jamoasiga mansub shaxslar oʻzaro aloqadagi har ikki tilda bemalol soʻzlasha oladilar. Ana shunday til vaziyati oʻzbek tilida tojik-fors soʻzlarining, tojik tilida oʻzbek-turk soʻzlarining faol oʻzlashishi va ommalashishiga sabab boʻlgan.

Ba'zi til donishmandlarining to'g'ri e'tirof etishlariga ko'ra, fors-tojik tillarining sharq xalqlari tiliga ta'siri fransuz tilining g'arb xalqlari tiliga bo'lgan ta'siridan kam emas. Shuningdek, fransuz tilining mavqei G'arbda qanday e'tibor qozongan bo'lsa, fors tillarining Sharqdagi mavqei ham o'shanday buyukdir.

Tojik-fors so'zlari, ayniqsa, o'zbek tili leksikasida alohida salmoqqa egaki, bu xususiyat boshqa turkiy xalqlar leksikasi uchun xarakterli emas. Shu sababdan bo'lsa kerak, o'zbek tili leksikasi va uning o'zlashma so'zlar qatlami tatar, qozoq, turkman, qoraqalpoq, boshqird, ozorbayjon, qirg'iz va boshqa turkiy tillar leksikasi va ularning o'zlashgan so'zlar qatlamidan miqdor va sifat jihatdan tubdan farq qiladi.

Tojik-fors lug'aviy birliklari o'zbek tiliga nutqning ham yozma, ham og'zaki shakllari orqali o'zlashgan.

Hozirgi o'zbek adabiy tili leksikasidagi tojik-fors lug'aviy birliklari turli xil mavzuiy (tematik) guruhlariga mansubdir. Bu tematik guruhlariga quyidagilar kiradi.

1. Binokorlik va maishiy turmushga oid so'z va atamalar: poydevor, devor, paxsa, darvoza; ganj, ship, ohak, mix, shisha, narvon, zina, palos, panjara; dasturxon, parda, xokandoz, yakandoz, borkash, obdasta, xum, chiroq, gugurt, poyondozi, g'alvir, kapkir, nondon va b.

2. Diniy-mifologik tushunchalarni bildiruvchi so'z va atamalar: bihisht, payg'ambar, xudo, parvardigor, ro'za, salla, par, pari, pokiza, bomdod, peshin, shom, xuftan, namoz, joynamoz.

3. Hayvonot va parrandalar olamiga oid so'zlar: sher, jonivor, fil, nor, bulbul, kaptar, zog'cha, bedana, pashsha, parvona va b.

4. O'simlik va uning qismlarini bildiruvchi so'zlar: daraxt, chinor, gilos, anjir, paxta, mosh, no'xat, tok, poliz, piyoz, sabzi, shalg'am, sholi, don, shox, buta, bodom, meva, shaftoli, olxo'ri, gul, barg, tarvuz, turp, murch, kanop, zig'ir va b.

5. Yil, fasl, oy, hafta nomlarini bildiruvchi soʻzlar: navroʻz, chilla, saraton, bahor, hafta, yakshanba, dushanba, seshanba, chorshanba, payshanba va b.

6. Musiqa va sanʼat sohasiga oid soʻzlar: soz, gʻijjak, karnay, nay, rubob, tor, dutor, sozanda, tarona, ohang, bastakor, shashmaqom, dugoh va b.

7. Gavda va uning aʼzolari nomini bildiruvchi soʻzlar: tana, gardan, jigar, dil, lab, peshona, panja va b.

8. Gazlama va kiyim nomlari: adras, atlas, movut, shoyi, beqasam, doka, sarpo, yaktak, chok, paytava, dakana va b.

9. Qarindoshlik maʼnosini bildiruvchi soʻzlar: nabira, birodar, padar, farzand, amaki va b.

10. Mavhum hodisa va tushunchalarni bildiruvchi soʻzlar: obroʻ, baho, gunoh, gumon, hunar, pushaymon, mehr, andisha, armon, orzu, shodon, xunob, xirad, xor, andaza va b.

11. Savdo-sotiq sohasiga oid soʻz va atamalar: savdo, pul, rasta, sarmoya, daromad, xarid, xaridor va b.

12. Shirinlik va taom nomlari: shira, talh, shoʻr, novvot, qand, non, shirgurunch, asal va b.

13. Shaxs maʼnosini bildiruvchi soʻzlar: doʻst, oshna, yor, gʻallakor, dushman, mardikor, sarkarda va b.

14. Qimmatbaho tosh va bezak maʼnolarini bildiruvchi soʻzlar: gavhar, feruza, yoqut, tilla va b.

15. Narsa va oʻrin-joy nomlari: parda, roʻznoma, gumbaz, guzar, choh va b.

Keltirilgan mavzuiy guruhlardan ham sezilayaptiki, tojik-fors tilidan oʻzbek tiliga oʻzlashgan lugʻaviy birliklarning aksariyati ot turkumiga mansubdir. Miqdori nisbatan kam boʻlsa-da, oʻzbek tiliga tojik-fors tilidan sifat (*pok, pokiza, toza, vazmin, shod, xurram, xursand, yakka, mayda, sust, soxta, arzon, sof, mard, nodan, puxta, puch, xomush, xira, dagʻal* va b.), olmosh (*hamma, hech, kim* va b.), ravish (*kam, tez, hamon, asta, hanuz* va b.) turkumlariga xos lugʻaviy birliklar ham oʻzlashgan. Bunday lugʻaviy oʻzlashmalar yordamchi

soʻz turkumlari doirasida ham uchraydi. *Balki, zero, chunonchi, agar, garchi, magar, yoxud, na, toki* shular jumlasiga kiradi.

Oʻzbek tili lugʻat tarkibiga mansub tojik-fors soʻzlarining koʻpi oʻzbek tilining oʻz soʻzlari kabi singishib ketgan. Ayrimlari isteʼmolining faollashuvi natijasida ularning turkiy muqobillari oʻzbek tili lugʻat tarkibidan chetlashgan. Masalan, umumturkiy xarakterdagi *kirpich, ayva, utyug, dudoq* singari lugʻaviy birliklar barham topib, ularning ommalashgan oʻrnini *gʻisht, behi, dazmol, lab* singari tojikcha-forscha soʻzlar egallagan.

Oʻzbek tili leksikasidagi oʻz qatlamga xos *yaproq, ogʻoch, chechak, yemish, qopqa, ogʻu, aqcha, et, manglay, qoʻnoq, yov* singari lugʻaviy birliklar ularning tojik-fors tilidan oʻzlashgan *barg, daraxt, gul, meva, darvoza, zahar, pul, goʻsht, peshona, mehmon, dushman* muqobillari evaziga boshqa uslubiy qiymat kasb etgan, ishlatilishi badiiy uslubga moyillashgan. Masalan,

Ogʻochlarda sadaf yaproqlar,

Koʻngillarga nishta taqadi (Uygʻun). Yoki:

Bahor kulib, *chechaklar* sochmish,

Qiz qalbi gul ekan, *yaproqlar* sochmish (Uygʻun).

Tojik-fors lugʻaviy oʻzlashmalarining ayrimlari oʻzbek tilida maʼno torayishi, yoki maʼno oʻzgarishiga uchragan. Masalan, tojik tilida *sovuq, salqin, yoqimsiz* maʼnolarida ishlatiluvchi ***xunuk*** soʻzi oʻzbek tilida “chiroyi yoʻq”, “koʻrimsiz” maʼnolarinigina bildiradi. Tojikcha-forscha baʼzi soʻzlar zid maʼnolar ham kasb etgan. Masalan, tojik tilida *pishgan, tayyor, toza pishgan* maʼnosida ommalashgan ***dumbul*** soʻzi oʻzbek tilida, aksinch, “*toza pishmagan, yetilmagan*” maʼnosini kasb etgan. Bundan tashqari, “aqli u qadar meʼyorda boʻlmagan” shaxslarga nisbatan ham ishlatiladi. Misollarga eʼtibor bering: *Hali dumbul shaftolilarning shoxlari yerda (Oybek); Yusufbek hoji chala dumbul tabiatli xotining feʼlini yaxshi bilgani uchun, kelin va qudalarning kelishlaridan xabar berishini lozim topdi (A.Qodiriy).*

Tojik-fors tili o‘zbek adabiy tilining morfem va so‘z yasalishi tizimining shakllanishi va rivojlanishida ham muhim ahamiyatga ega. Bu tildan o‘zbek tiliga bir necha minglab lug‘aviy birliklardan tashqari, yangi so‘zlar yasalishida yasovchi vosita vazifasini bajaruvchi affiksial birliklar ham o‘zlashgan. Ular o‘zbek tilining o‘z yasovchi vositalari hukmida affiksial va noaffiksial so‘z yasalishi jarayonlarida faol ishtirok etadi. O‘zbek tilining o‘z va o‘zlashgan qatlamiga qarashli lug‘aviy birliklarga qo‘shilib, ulardan yangi lug‘aviy birliklar yasaydi. Hozirgi o‘zbek adabiy tili lug‘at tarkibini so‘z yasalishi jarayonlarida faol ishtirok etib, yangi lug‘aviy birliklar hosil qilgan bunday vositalarga *-zor* (*o‘tzor, o‘rikzor, to‘qayzor va b.*), *-don* (*suvdon, kuldon, tuzdon, takdon va b.*), *-dor* (*unumdor, chiqimdor, yerdor, puldor va b.*), *-vor* (*ulug‘vor, tantanavor*), *-kor//gar-//-kar* (*paxtakor, sholikor, sitangar, o‘ymakor va b.*), *-soz* (*uysoz, yo‘lsoz, kemasoz va b.*), *-boz* (*qushboz, o‘yinboz*), *-do‘z* (*etikdo‘z, yo‘rmado‘z*), *-kash* (*tuyakash, chizmakash, dilkash*), *-bop* (*ishbop, oshbop, ko‘ylakbop*), *-xo‘r* (*oshxo‘r, yemxo‘r, tekinxo‘r*), *-paz* (*oshpaz, somsapaz*), *be-* (*bebosh, beiz, beto‘xtov*), *no-* (*notekis, nosog‘, nojins*), *ser-* (*sersuv, sero‘t, serbutoq*), *nim-* (*nimjon, nimrang*), *kam-* (*kamunum, kamsuv, kamgap*), *ham-* (*hamyurt, hamtovoq, hamsuhbat*), *xush-* (*xushbichim, xushyoqar, xushqiliq*) kabi o‘nlab suffiks, prefiks, suffiksoid va prefiksoidlar kiradi.

Arab lug‘aviy o‘zlashmalari

Hozirgi o‘zbek adabiy tili leksikasining o‘zlashgan qatlamida arab tilidan o‘tgan lug‘aviy birliklarning salmog‘i fors-tojik tilinikidan kam emas. O‘zbek tili leksikasidagi arab lug‘aviy qatlamining paydo bo‘lishi va shakllanishi ham o‘z nolisoniy asoslariga ega. Bu nolisoniy asos arablarning Markaziy Osiyoni zabt etishi hamda islom dinining keng yoyilishi bilan ko‘proq aloqadordir. Arablarning O‘rta Osiyoni zabt etishi VIII asrga borib taqaladi. Shu davrdan boshlab bu o‘lkalarga islom dini ham keng tarqala boshladi. Arab tili davlat tili

maqomida hukmronlik qildi: ilmiy va badiiy asarlar arab tilida yoziladigan bo'ldi. Ana shunday ijtimoiy sharoit o'zbek tili leksikasida ko'plab arab lug'aviy o'zlashmalarining paydo bo'lishi va amaliga sabab bo'ldi. Darhaqiqat, o'zbek tili leksikasida arab lug'aviy o'zlashmalaridan iborat o'ziga xos va alohida qatlam shakllandi.

O'zbek tiliga arab tili faqat din tili, islom tili sifatida emas, balki fan tili, rasmiy idoraviy uslub tili, badiiy adabiyot tili sifatida o'zlashgan. Shu bois ham arab lug'aviy o'zlashmalari o'zbek ijtimoiy hayotiga daxldor deyarli barcha asosiy tushunchalarni ifodalashdek keng ko'lamga ega bo'ldi. Ularning bu ko'lamini quyidagi tematik guruh va to'adalardan ham bilish mumkin.

1. Davlat boshqaruvi, siyosiy hayot va huquqqa oid lug'aviy birliklar: *davlat, hukumat, hokimiyat, amal, vakil, vakolat, inqilob, harakat, viloyat, islohot, ittifoq, vatan, millat, istibdod, tasnif, zulm, zolim, iste'fo, ma'muriyat, idora, istilo, majlis, qaror, rais, siyosat, huquq, adolat, hokim, mahkama, hukm, davo, nikoh, hayit, arafa* va b.

2. Harbiy hayot va unga daxldor lug'aviy birliklar: *xuruj, hujum, mudofaa, harbiy, istehkom, talofat, josus* va b.

3. Sanoat va kasb-hunarga oid lug'aviy birliklar: *sanoat, kasb, kosib, hunar* va b.

4. Adabiyot va san'atga doir lug'aviy birliklar: *adabiyot, badiiy, misra, hijo, uslub, xattot, xat, she'r, shoir, mushoira, mavlono, hikoya, qissa, maqol, maqola, nazm, nasr, ruboiy, masnaviy, g'azal, vazn, aruz, qofiya, xamsa, san'at, naqsh, naqqosh, rasm, raqs, raqqosa, surat, tasvir* va b.

5. Ilm-fanga doir lug'aviy birliklar: *fan, ilm, ta'limot, amaliyot, nazariya, ijtimoiyot, tabiiyot, kimyo, falsafa, hisob, shimol, janub, g'arb, sharq* va b.

6. Ta'lim va tarbiyaga doir lug'aviy birliklar: *maktab, kitob, qalam, muallim, alifbe, harf, dars, imlo, savod, insho, lug'at, imtihon, davomat, tarbiya, ta'lim, xulq, axloq, tartib, intizom* va b.

7. Nashr va shunga doir lugʻaviy birliklar: *matbaa, matbuot, nashr, nashriyot, matbuot, muharrir, muxbir, tahrir, xabar, axborot, taqriz, tarjima, tarjimon* va b.

8. Oila va qarindoshlik tushunchalariga oid lugʻaviy birliklar: *oila, ayol, amaki, amma, xola, volida, ajdod, avlod* va b.

Bulardan tashqari, kundalik hayotimizda faol ishlatiluvchi *havo, shart, sharoit, hol, ahvol, hurmat, savol, javob* kabi ot turkumiga; *oddiy, moddiy, sunʻiy, tabiiy, sokin* kabi sifat turkumiga; *qariyb, va, ammo* singari yordamchi soʻzlar turkumiga mansub soʻzlar ham arab tilidan oʻzlashgan.

Hozirgi oʻzbek adabiy tili leksikasidagi arab lugʻaviy oʻzlashmalarining koʻpi arab tilining oʻzidan bevosita oʻzlashgan boʻlsa, ularning maʼlum bir qismi tojik-fors tili orqali bivosita oʻzlashgan. Bunday lugʻaviy birliklarning morfem tarkibida tojik-fors tiliga qarashli unsurlar ham yoʻq emas: *darhaqiqat, darhol, baquvvat, badavlat, gʻamxoʻr, havaskor, mansabdor, mulkdor, nohaq* va b. Tojik-fors tili orqali oʻtgan ayrim arabcha soʻzlar oʻzbek tiliga tojik tilida hosil boʻlgan maʼnosi bilan oʻzlashgan. Masalan, arab tilida “katta”, “qoʻpol”, “qattiq” maʼnolarini bildiruvchi *gʻaliz* soʻzi tojik tilida “qalin”, “zich”, “tushunilishi qiyin” maʼnolarini kasb etgan. Bu soʻz oʻzbek tiliga ham keyingi maʼnosi bilan oʻzlashgan: *gʻaliz tilda yozilgan asar, gʻaliz jumla, gʻaliz fikr* kabi.

Rus va sovet-baynalmilal lugʻaviy oʻzlashmalari

Hozirgi oʻzbek adabiy tili lugʻat tarkibining oʻzlashma qatlamida rus tilidan va rus tili orqali boshqa ovrupo xalqlari tillaridan oʻzlashgan lugʻaviy birliklar ham kam emas. Oʻzbek tili lugʻat tarkibiga rus tili soʻzlarining oʻzlashishi XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan boʻlsa, bu jarayon, ayniqsa, Oktabr inqilobidan soʻng nihoyatda faollashgan. Milliy oʻlkalarda Shoʻrolar Ittifoqining oʻrnatilishi, shoʻrolar mafkurasining keng quloq yozgan tazyiqi, boshqa xalqlar tillarida aks etganidek, oʻzbek tilida ham oʻz inʼikosini

topdi. O'zbek tili lug'at tarkibida rus tiliga oid so'zlar miqdori kun sayin osha boshladi. Natijada o'zbek tili leksikasida rus tilidan va rus tili orqali boshqa ovrupo tillaridan o'tgan so'zlar qatlami shakllandi. Bu qatlama qarashli lug'aviy birliklarni quyidagi tematik guruhlarda ko'rish mumkin.

1. Ijtimoiy-siyosiy hayotga doir atamalar: *kommunist, partiya, byuro, demokratiya, diktatura, internatsional, komitet, kommunizm, marksizm, leninizm, proletariat, progress, revolyutsiya, reforma, sovet, sotsializm, ekonomika, syezd, direktiva* va b.

2. Sanoatga doir atamalar: *industriya, metallurgiya, prokat, neft, elektr, energetika, stanok, sement, flot, transport, samolyot, tramvay* va b.

3. Qishloq xo'jaligiga oid atamalar: *agronom, agrotexnika, kombayn, traktor, plug, seyalka, okuchnik, kolxoz, brigada, zveno, pravleniye, irrigatsiya, melioratsiya* va b.

4. Maktab-maorif va san'atga doir: *konsert, teatr, shashka, klub, populyar, gazeta, jurnal, orkestr, xor, kurort, sanatoriya, kino, pyesa, drama, opera, obraz, poeziya, muzika, kompozitor, film, kantata, royal, pianino* va b.

5. Fan va texnikaga doir: *akademiya, alfavit, anorganik, arxeologiya, arxitektura, biologiya, botanika, geologiya, grammatika, plyus, minus, gradus, dialektika, induksiya, institut, materializm, teorema, fizika, agregat, generator, konveyer* va b.

6. Harbiy soha, jismoniy tarbiya va sportga doir: *admiral, general, gvardiya, batalon, ofitser, leytenant, komandir, mayor, kapitan, granata, okop, shturm, sport, fizkultura, voleybol, futbol, basketbol, gimnastika, start* va b.

7. Savdo va moliya sohasiga doir: *magazin, gastronom, assortiment, bufet, latok, selpo, yarmarka, bank, kredit, vedomost, ssuda, rentabel* va b.

8. Qurilish va obodonchilikka doir: *park, shifer, trotuar, asfalt, kanal, vodoprovod, artezian* va b.

9. Oziq-ovqat, kiyim-kechak va ro‘zg‘or buyumlari: *bulka, konfet, morojenoye, konserva, pechene, pivo, vino, kostyum, palto, botinka, galstuk, tarelka, vilka, vaza, grafin, etajerka, shkaf* va b.

Bu keltirilgan lug‘aviy birliklardan tashqari, rus tilidan kalkalash yo‘li bilan ham *shanbalik (subbotnik), izchillik (posledovatelnost), beshyillik (pyatiletka), uchburchak (trexugolnik), temir yo‘l (jeleznaya doroga), ko‘rgazma (vistavka), so‘z boshi (predisloviye), to‘garak (krujok)* singari bir necha o‘nlab yangi lug‘aviy birliklar hosil qilindi.

O‘zbek tili lug‘at tarkibiga rus tili orqali o‘zlashgan so‘zlarning ko‘pi aslida Yevropaning turli xalqlari tillariga mansub lug‘aviy birliklardir. Masalan, *alfavit, dialekt, ironiya, kafedra, leksikon, magistr, metall, muzey, organ, magnit, sintaksis, xor, komediya, tragediya, fizika, logika, grammatika, gigant, fonar, lenta, filosofiya, psixologiya* va boshqalar **yunon**; *deputat, delegat, rektor, dekan, formula, respublika, laboratoriya* va boshqalar **lotin**; *orden, soldat, shtamp, shifer, kran, format, farsh, galstuk* va boshqalar **nemis**; *kostyum, palto, etaj, mebel, bufet, kabinet, abajur, kotlet, marmaled, kompot, krem, kapitan, general, leytenant, flot* va boshqalar **fransuz**; *vokzal, rels, tramvay, klub, miting, lider, byudjet, tort, finish, futbol, basketbol, voleybol, boks* va boshqalar **ingliz**; *bank, benzin, mandalina, ariya, kupol, opera* va boshqalar **italyan**; *tomat, limon, jasmin, karamel, banan* va boshqalar **ispan**; *kartina, kofta, bulka, metrika* va boshqalar **polyak**; *matros, rul, reys, reyd* va boshqalar **golland** tillariga qarashli lug‘aviy birliklar hisoblanadi.

Fors-tojik va arab tillari o‘zlashmalarida ko‘rganimizdek, rus tilidan o‘zbek tiliga asosan ot turkumiga qarashli so‘zlar o‘zlashgan. Fe‘l turkumiga oid so‘zlar o‘tmagan. Bu mumkin ham emas. O‘zbek tiliga rus tilidan sifat va ravish turkumiga xos so‘zlar ham o‘zlashmagan. Biroq rus tilidan ot turkumiga oid o‘zlashgan ayrim so‘zlar o‘zbek tilida sifat vazifasida kela olishi kuzatiladi. Masalan, *olmos uzuk, alyumin qoshiq, brilliant ko‘z, desert vino, batist ko‘ylak, integral hisob, fizika asbobi, asfalt yo‘l, dom uy (jonli nutqda)* kabi.

O‘zbek tiliga rus tilidan hamda rus tili orqali boshqa Yevropa tillaridan o‘zlashgan so‘zlarning ba‘zilarining ma’no hajmida o‘zgarish yuz bergan, rus tiliga xos bo‘lmagan ma’nolar kasb etgan. Bunga “*simyog‘och*” ma’nosini bildiruvchi *stolba*, “*naqliyot (asosan, poyezd)ning to‘xtash joyi*” ma’nosini bildirgan *stansiya* so‘zlarini misol keltirish mumkin. *Stolba* va *stansiya* so‘zlari o‘zbek tilida “*oraliq masofa*” (*ikki stolba oralig‘idagi masofa, ikki stansiya oralig‘idagi masofa*) ma’nolarini ham kasb etgan. Rus tili va u orqali boshqa xalqlar tillaridan o‘zlashib, o‘zbek tilida ma’no hajmini kengaytirgan so‘zlarga *muskul, vagon, vistavka, duel, invalid, yarmarka, annotatsiya* kabilar ham kiradi.

Yevropa xalqlari tillaridan rus tili orqali o‘zlashgan ayrim so‘zlar o‘zbek tilida o‘z tilda mavjud bo‘lmagan yangi ma’nolar ham kasb etgan. Masalan, aslida lotin tiliga qarashli *salat, tomat* so‘zlari ham o‘zbek tiliga rus tili orqali yangi, boshqa ma’no bilan o‘tgan. *Salat* so‘zi rus tilida “*tuzlangan xom taom*” ma’nosida rasmiylashgan. U o‘zbek tilida esa, “*tuzlanganlik*” ma’nosini cheklab, “*pishirib tayyorlangan umuman yaxna ozuqa*” ma’nosini kasb etgan. *Tomat* so‘zi lotin, nemis, fransuz, ingliz tillarida faqat “*pomidor*” ma’nosida ishlatilgan. Rus tili orqali o‘zlashgan bu so‘z o‘zbek tilida “*pomidor bo‘tqasi (pastasi)*” ma’nosini bildiradi. Bunday ma’no o‘zgarishi *kupas (kupes)* so‘zi uchun ham xosdir. Bu so‘z rus tilida “*sotib oluvchi*”, “*xaridor*” ma’nosida ishlatilgan. O‘zbek tilida hozir arxaizmga aylangan bu so‘z esa, “*katta savdogar boy*” ma’nosi bilan rasmiylashgan edi.

O‘zbek tili lug‘at tarkibidagi rus tiliga qarashli ayrim so‘zlar o‘zbek tiliga nutqning og‘zaki shakli orqali o‘tgan. Bunday lug‘aviy birliklar o‘zbek milliy talaffuzi normalariga bo‘ysundirilgan. *Do‘g‘a (duga), xomut (xamut), sarjin (sarjen), so‘qa (soxa), patnis (podnos), cho‘t (schyot), cho‘tka (shyotka), kalish (galoshi), chit (sitets), cherkov (serkov)* va b. ana shunday xarakterga ega.

O‘zbek tilida rus tilidan o‘zlashgan *materialistik, aktual, real, fizik, lirik, genial* singari so‘zlar ham bo‘lganki, ular shu so‘zlarning

ruscha muqobillari tarkibidan ba'zi morfem unsurlarni tashlash orqali o'zlashgan: bular rus tilida *materialisticheskiy, aktualniy, fizicheskiy, realniy, liricheskiy, genialniy* shakllarida ishlatiladi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida rus tilidan kalkalash yo'li bilan hosil qilingan bir qator so'z va birikmalar xususida ma'lumot berilgan edi.

Yuqorida keltirilgan ayrim so'zlarni hisobga olmaganda, rus tilidan o'zbek tiliga asosan ilm-fan va texnikaga oid atamalar o'zlashgan. Ayniqsa, XX asr o'zbek ilmiy-texnikaviy terminologiyasining shakllanishida rus lug'aviy o'zlashmalari muhim rol o'ynaydi.

O'tgan asrning oxirlarida rus tilidan va rus tili orqali Yevropaning boshqa tillaridan o'zbek tiliga o'zlashgan ayrim lug'aviy birliklarni milliylashtirish, ya'ni o'zbekchalashtirishga urinish bo'ldi. Masalan, *kontakt* o'rniga *tutashuv* (elektr o'tkazgichlarga nisbatan), *import* o'rniga *kirituv*, *eksport* o'rniga *chiqaruv*, *intensifikatsiya* o'rniga *tezlatuv*, *kontrol* o'rniga *tekshiruv*, *ekspansiya* o'rniga *yoyuv*; *knopka* o'rniga *qadama*, *skrepka* o'rniga *qistirma*, *limit* o'rniga *cheklama*, *instruktaj* o'rniga *ko'rsatma*, *silos* o'rniga *ko'k achitma*, *tort* o'rniga *bolishma*; *prishepka* o'rniga *qisqich*, *dirokol* o'rniga *teshgich*, *myasorubka* o'rniga *qiymalagich*, *sokovojimalka* o'rniga *sharbatlagich*, *vklyuchatel* o'rniga *tutashtirgich*, *komposter* o'rniga *chakichlagich*, *kontrolyor* o'rniga *tekshirgich*; *okuchnik* o'rniga *kertki*, *impuls* o'rniga *turtki*, *pedal* o'rniga *tepki* va boshqalar ana shu urinish tufayli taklif etildi va ularning ayrimlari, vaqtincha bo'lsa-da, nutqda ishlatildi.

Hozirgi davrda yaqin-yaqingacha *soyuz, sovet, pravleniye, ideologiya, kriteriy, plan, protsent, redaktor, rekomendatsiya, sekretariat, sostav, konkurs, tekst, tema* so'z va atamaları tilimiz amaliyotida nufuzli mavqe bilan ishlatilgan bo'lsa, endilikda ularning o'rnini iste'molini qaytadan qo'lga kiritgan *uyushma, kengash, boshqaruv, mafkura, mezon, reja, foiz, muharrir, tavsifnoma, kotibiyat, tarkib, tanlov, matn, mavzu* kabi so'z va atamalar egallab bormoqda va ularning iste'moli faollashib, umumxalq mulki sifatida

rasmiylashmoqda. Bu guruhni *muxtoriyat (avtonomiya)*, *ma'muriyat (administratsiya)*, *faol (aktiv)*, *tahlil (analiz)*, *me'mor (arxitektor)*, *munajjim (astronom)*, *risola (broshyura)*, *badal (vznos)*, *ma'ruza (doklad)*, *nogiron (invalid)*, *bosqich (istansiya)*, *yelim (kley)*, *mijoz (klient)*, *nazorat (kontrol)*, *ombor (sklad)*, *jadval (tablitsa)*, *samara (effekt)* kabi soʻz va atamalar hisobiga yana kengaytirish mumkin.

Rus tilidan yoki uning vositasida boshqa tillardan oʻzlashgan soʻzlar oʻzbek tili lugʻat tarkibidagi biror-bir soʻz bilan sinonimiya yoki dublet xarakterida munosabatga kirishishi mumkin. Ular dublet xarakterida boʻlsa, qoidaga muvofiq, biri boshqasidan uslubiy jihatdan ham farq qilmay, nutqning barcha vazifaviy koʻrinishlarida bir xil ishlatilish imkoniyatiga ega boʻladi. Biroq hamma vaqt ham bunday bir xillik boʻlavermaydi.

Masalan, rus tilidan asli lotincha boʻlgan *nerv* soʻzi oʻzbek tili leksikasiga kirib oʻzlashgan. U, arab tilidan oʻzlashgan boʻlsa-da, oʻzbek tili lugʻat tarkibiga singishib ketgan *asab* soʻzi bilan dubletlik munosabatiga ega. Biroq *nerv* va *asab* soʻzlari hamma vaqt ham funksional-semantik tenglikka ega emas: ayrim hollarda *nerv* soʻzi *asab* soʻzining funksional-semantik imkoniyatlarini roʻyobga chiqara olmaydi. Chunki bu ikki lugʻaviy birlikning semantikasida umumiylik bilan birga, bir qator farqlovchi xususiyatlar ham yoʻq emas. Masalan, 1. “*Hammom qabul qilish odamning asab sistemasiga tinchlantiruvchi ta'sir etibgina qolmasdan, bir qator nerv kasalliklariga davolik qilishi ham mumkin*” (gazetadan). 2. “*Suvonjonga suyukli xotinidan... ma'lum bo'lmagan, asablarni qitqlovchi nafis hid anqirdi*” (S.Anorboyev). Birinchi misol gazetadan olingan boʻlib, publitsistik nutqqa xos, unda *nerv* va *asab* soʻzlarining vazifaviy-mazmuniy farqi sezilmaydi, ular oʻzaro dubletlik xarakterida.

Ikkinchi misol esa, badiiy asardan olingan, badiiy nutqqa xos. Bunda *asab* soʻzi oʻrniga *nerv* soʻzini qoʻyish mumkin emas. Aks holda, matnning badiiyligiga putur yetadi, yaʼni u barham topadi. Bunday farqli xususiyat rus tilidan oʻzlashgan *arxitektor* va oʻzbek

tilining o‘zida mavjud bo‘lgan *me‘mor* so‘zlari munosabatida ham ko‘zga tashlanadi.

Rus tilidan o‘zlashgan ayrim lug‘aviy birliklar ishtirokida o‘zbek tilida o‘nlab frazeologik iboralar ham hosil bo‘lgan. Masalan, shaxsga nisbatan salbiy ma’noda, ya’ni “aqli kamroq” ma’nosida ishlatiladigan “*bir vintikam*”, “noqulay holatga tushmoq”, “biror-bir vaziyatdan chiqish ilojini topolmaslik” ma’nolaridagi “*tupikka tiqilmoq*”, “*tupikka kirib qolmoq*”, “sun’iy tarzda vujudga kelganlik” ma’nosidagi “*inkubatoridan chiqqanday*”, “o‘zini idora qila olmaslik” ma’nosidagi “*tormozi ishlamaydi*”, “kutilmaganda erishilgan katta muvaffaqiyat” ma’nosidagi “*lotareyasiga yutuq chiqdi*”, “niyati amalga oshmaslik”, “biror ishning bajarilishiga kechikmoq” ma’nosidagi “*poyezd jo‘nab ketdi*”, “fikrida qat’iylik yo‘q”, “va’dasining ustidan chiqmaydigan” ma’nosidagi “*gapining stansasi yo‘q*” kabi bir qator ko‘chma ma’noli frazem birliklar ham hosil qilingan.

Demak, hozirgi o‘zbek tili leksikasi o‘zlashma qatlamining shakllanishi va rivojlanishida rus tilining ham, arab va fors-tojik tillari kabi, sezilarli ijobiy o‘rni bo‘lgan.

ISTE’MOL DOIRASIGA KO‘RA O‘ZBEK TILI LEKSIKASI

Oldin ham aytilganidek, hozirgi o‘zbek adabiy tili leksikasida sakson mingdan ortiq lug‘aviy birlik mavjud. Bular o‘zbek etnik guruhining har bir a’zosi uchun umumiy va mushtarak lisoniy boylikdir. Biroq shu miqdordagi lug‘aviy birliklar bir xil ishlatiladimi, o‘zbek millatiga mansub shaxslarning har biri o‘z nutqiy faoliyatida ulardan to‘la foydalana oladimi, degan savol tug‘iladi. Bu o‘rinli savolga, albatta, yo‘q, ularning barchasidan hamma vaqt ham bir xil foydalanish imkoniyati yo‘q degan javob olinadi, xolos. Negaki lug‘at tarkibidagi so‘zlarning muayyan bir qismidangina hamma vaqt va hamma tomonidan bir xil foydalanish mumkin. Lug‘at tarkibining

miqdori ko‘p va katta qismi nutqda hamma vaqt ham ishlatilavermaydi, ular o‘zbek etnik jamoasining har bir a‘zosi uchun bir xil ma’noda tushunilavermaydi. Ana shu xususiyat asosida hozirgi o‘zbek adabiy tili lug‘at tarkibi ikki asosiy qatlam – guruhga bo‘linadi: 1) iste’mol (ishlatilish) doirasi chegaralanmagan lug‘aviy birliklar (qatlami); 2) iste’mol (ishlatilish) doirasi chegaralangan lug‘aviy birliklar (qatlami).

Iste’mol doirasi chegaralanmagan leksika

Bu qatlamga tegishli lug‘aviy birliklar miqdori iste’mol doirasi chegaralangan qatlamnikidan ancha kam bo‘ladi. Lekin ularning har biri o‘zbek millatiga mansub shaxslar tomonidan, ularning jinsi, yoshi, kasb-kori, hududidagi farqlardan qat’iy nazar, bir xil me’yorda ishlatiladi: ma’nosi ham hammaga bir xil tushunarli bo‘ladi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tili leksikasidagi *ota, ona, non, suv, uy; shirin, achchiq, oq, qizil; bir, ikki, uch, o‘n; men, sen, u, ular; ishlar, yemoq, ichmoq, yozmoq, qurmoq; tez, sekin, birdan; uchun, balki, va, lekin, ammo, faqat, xuddi, albatta; voy, voh, uh; taq-tuq, ship-ship, shivir-shivir* va h.k. so‘zlar iste’mol doirasi chegaralanmagan qatlamga xos lug‘aviy birliklardir.

Iste’mol doirasi chegaralanmagan so‘zlar qatlamida shu til lug‘at tarkibining o‘z yoxud o‘zlashgan qatlamiga qarashli lug‘aviy birliklar bir xil lisoniy imtiyozga ega bo‘la oladi. Chunonchi, hozirgi o‘zbek tili leksikasida iste’mol doirasi chegaralanmagan *qalam, daftar, doska, ruchka, gul, lab, palto, non, bozor, daraxt, san’at, sanoat, madaniyat, stol, stul; va, lekin, hamma* singari bir necha o‘nlab lug‘aviy birliklar mavjudki, ular arab, tojik-fors, rus tillaridan o‘zlashgan, ya’ni o‘zbek tilining o‘zlashgan qatlamiga mansub so‘zlardir.

Iste’mol doirasi cheklanmagan qatlamga o‘zbek tilidagi son va olmoshlar, shuningdek, undov va taqlid so‘zlar ham kiradi. Negaki ularning miqdori ot, sifat, fe’l va ravishlarnikiga nisbatan ancha kam.

Iste'mol doirasi chegaralangan leksika

Iste'mol doirasi chegaralangan qatlam lisoniy jihatdan iste'mol doirasi chegaralanmagan qatlamga nisbatan murakkabdir. Bu murakkablik, eng avvalo, ularning lisoniy rang-barangligida ko'zga tashlanadi. Bu qatlam lug'aviy birliklarini quyidagi guruhlariga ajratish maqsadga muvofiqdir: 1) til jamoasining muayyan hududga munosabatiga ko'ra; 2) til jamoasining muayyan kasb-hunarga aloqadorligiga ko'ra; 3) til jamoasining fan va texnikaning muayyan sohasiga munosabatiga ko'ra; 4) til jamoasining ayrim ijtimoiy qatlamga aloqasiga ko'ra.

Dialektal leksika va uning tizimi

Til jamoasining muayyan hududga munosabatiga ko'ra ajratiluvchi lug'aviy qatlamni *dialektizmlar* deyiladi. Dialektizmlar o'zbek tilining ayrim lahja va shevalariga xos lug'aviy birliklardir. Demak, dialektizmlar umumtilga aloqasi bo'lmagan, ayrim hududdagina ishlatiladigan va shu hudud til jamoasi uchun mushtarak hisoblangan so'zlar va ularning tizimidir. Ayrim hollarda dialektizmlar umumtil mulkiga aylanishi, shu yo'l bilan adabiy til leksikasini rivojlantirishi mumkin. Bunday hududiy lug'aviy birliklar til rivojlanishi omillaridan biri sifatida ijobiy baholanadi. Ular *progressiv dialektizmlar* deb yuritiladi. Hozirgi o'zbek adabiy tili leksikasidagi *hordiq, darg'a, yelvizak, bekat, lak-lak, oqshom* singari so'zlar ana shunday xarakterga ega. Ular aslida o'zbek tilining turli shevalariga xos bo'lib, keyinchalik adabiy tilga ham o'tgan. O'zbek shevalarining ayrimlarida *buzov (buzoq), bozur (bag'ir), jilon (ilon), xamak//tugunak (sapcha)* singari shu sheva vakillari uchun faol ishlatiluvchi so'zlar ham uchraydiki, ularni ishlatish me'yoriy nutqni g'alizlashtiradi. Dialektizmlarning bunday turlarini *regressiv dialektizmlar* deb yuritiladi. Hududiy chegaralanish ma'nolarga ham xos bo'ladi. Bularni semantik, ya'ni *ma'noviy (semantik)*

dialektizmlar deyiladi. Masalan, *pashsha – chivin, chivin – pashsha, lagan – tovoq, tovoq – lagan* juftliklarini tashkil qilgan lug‘aviy birliklarda bu xususiyat mavjud: ayrim hududlarda “*pashsha*” deyilganda, “*chivin*”, “*chivin*” deyilganda esa “*qora pashsha*” tushuniladi. Ayrim lug‘aviy birliklarning ma’no hajmida hududlararo farq ham mavjud bo‘ladiki, bular ham dialektizmlarning o‘ziga xos ko‘rinishlaridan biridir. Chunonchi, ayrim dialektlarda mevaning ho‘li ham, qurug‘i ham bir so‘z – bir lug‘aviy birlik orqali atalaveradi. Masalan, *o‘rik* so‘zini olsak, u ayrim shevalarda shu so‘z atagan mevaning ham qurug‘i, ham ho‘li ma’nolarini bildiraveradi, boshqa ayrim shevalarda esa, uning qurug‘i “*qoq*”, “*turshak*” so‘zlari orqali nomlanadi. Demak, “*o‘rik*” orqali mevaning ham qurug‘i, ham ho‘li ma’nolari ifodalangan shevalarda bu so‘zning ma’no hajmi keng bo‘lsa, ho‘liga nisbatan “*o‘rik*”, qurug‘iga nisbatan “*qoq*”, “*turshak*” so‘zlari ishlatilgan shevalarda bu so‘zning ma’no hajmi tordir.

O‘zbek adabiy tilining rivojlanishida hududiy lug‘aviy qatlamning, ya’ni dialektizmlarning ham munosib hissasi bor. O‘z navbatida, adabiy til ham dialektal qatlamning boyishiga sabab bo‘ladi. Bunday aloqadorlik adabiy til leksikasi bilan dialektal leksikaning o‘zaro munosabatini ko‘rsatadi. Ayniqsa, dialektal lug‘aviy qatlamning boyishida badiiy adabiyot beqiyos ahamiyatga ega. Ayrim dialektlarga xos so‘zlar badiiy asarlarda ishlatila-ishlatila sayqal topadi, umumxalq tili mulkiga aylanadi. Shuningdek, adabiy tilda ham, shevalarda ham uchramaydigan ba’zi lug‘aviy birliklar badiiy ijod sohiblarining o‘zi tomonidan ijod qilinadi. Masalan, Abdulla Oripov she’rlaridan birida *bardavom (davomli), bo‘ltak (maydalangan, bo‘lak-bo‘lak), ochun (dunyo)* so‘zlarini ishlatganki, bular o‘zbek adabiy tilida ham, shoir qarashli bo‘lgan sheva (Qashqadaryo)da ham uchramaydi. Ayniqsa, badiiy adabiyot tilida o‘zbek shevalariga xos so‘zlarning ishlatilishi ma’lum ma’noda shevalarni shevalar bilan aralashtiradi, bir-biridan lug‘aviy oziqlanishlariga xizmat qiladi. Demak, badiiy adabiyot orqali shevalar shevalarga ta’sir etishi mumkin, shuningdek, badiiy adabiyotdan

ko‘plab so‘zlar shevalarga o‘tib o‘zlashadi, ularning lug‘at tarkibini kengaytiradi. Natijada shevalar adabiy til bilan yaqinlashib, adabiy tilning ustuvor va ommaviy amaliga madad bo‘ladi.

Leksikasining til jamoasining muayyan fan, uning sohasi va kasb-hunarga aloqadorligi asosida ajratiluvchi guruhi odatda ijtimoiy hayot va xalq xo‘jaligining turli sohalariga oid atamalarni o‘z ichiga oladi. Masalan, *universam, xozmag, pavilon, selpo, kooperativ, gastronom, bazzoz, attor, paysa, botmon* va b. (*savdo-sotiqqa oid*); *yugurish, suzish, sakrash, turnik, boks, og‘ir atletika* va b. (*sport va jismoniy tarbiyaga*); *adir, anhor, ko‘l, daryo, dengiz, okean, dovon, to‘qay* va b. (*geografiyaga oid*); *oy, quyosh, osmon, yulduz, Mars, Yupiter, Zuhra* va b. (*astronomiyaga oid*); *g‘isht, beton, sement, qorishma, suvoq, fundament, plita, ohak* va b. (*qurilish sohasiga*); *jarroh, xirurg, hamshira, terapevt, feldsher, palata, bemor, poliklinika, bemorxon* (*tibbiyotga*); *maktab, muallim, o‘quvchi, direktor, zavuch, dars, sinfxona* va b. (*maktab va maorifga oid*). Iste‘mol doirasi chegaralangan lug‘aviy qatlamning bu guruhini **terminologik leksika** deb ham ataladi. Bu guruh ikki ichki tagguruhdan tarkib topadi: a) kasb-hunar leksikasi; b) ilmiy-texnikaviy leksika. Kasb-hunar leksikasi xalq terminlari (atamalari) deb ham yuritiladi. Bu qatlamga tegishli lug‘aviy birliklar ma‘lum bir kasb-hunar sohasiga daxldor shaxslar nutqida ishlatiladi, shu kasb-hunar kishilari uchungina tushunarli bo‘ladi. Shu kasb-hunar kishilari qaysi hududda yashashlaridan qat‘iy nazar, kasb-hunar so‘zlari ular uchun mushtarak bo‘ladi. Har bir kasb-hunarning o‘z atamalari tizimi bo‘ladi. Masalan, maktab-maorif sohasiga doir kasbning atamalar tizimini maktab-maorif terminologiyasi deyilsa (*maktab, kitob, qalam, o‘qish, yozish; savol, javob, baholash, sinf boshlig‘i, chorak bahosi, a‘lochi, uch, to‘rt, bog‘cha, tarbiyachi, ustoz* va b.), chorvachilik sohasiga doir atamalar tizimini chorvachilik terminologiyasi (*tuya, yilqi, ho‘kiz, buqa, sigir; erkak, urg‘ochi, nar, mocha, moda, bo‘taloq, qo‘zichoq, ferma, sut sog‘uvchi* va h.k.) deyiladi. Dialektizmlarda bo‘lganidek, kasb-hunar leksikasiga oid ayrim lug‘aviy birliklar shu

kasb-hunar doirasidan chiqib, umumtil mulkiga aylanishi mumkin. Bunday hollarda ularning iste'moli chegaralanmaydi, hamma tomonidan bir xil ishlatiladi, ma'nosi esa bir xil tushunarli bo'ladi. *Qonun, ustav, buyruq, shartnoma; yilqi, qo'y, echki, mudir, ferma, cho'chqa* va sh.k. bir qator lug'aviy birliklar ana shunday xarakterda. Bularning ayrimlari emotsional-ekspressiv bo'yoq kasb etib, ko'chma ma'nolarda shaxslarga nisbatan ham ishlatiladi (*eshak, ho'kiz, mol, cho'chqa, hayvon* va b.). Kasb-hunarga oid ko'pgina lug'aviy birliklar shu kasb, hunar doirasidagina ishlatilib, umumtil uchun begona bo'lib qolaveradi. Masalan, chorvachilik sohasida *tusoq, dagar, sangach, panji, chori, mangi, hangi, chibich, tuvcha, churpi, to'rpi* singari bir necha o'nlab lug'aviy birliklar mavjudki, ular faqat shu soha egalari uchungina umumiy va tushunarlidir. *To'l, to'la, choroyna, bo'chalamoq, pala, kelagay, suzgi, ko'nargi, tomizg'i, uyutma, oqliq, tulup, pishgak, qo'ton, qo'ra, enlamoq, to'xtamoq* singari bir necha o'nlab so'zlar faqat chorva bilan shug'ullanuvchi shaxslar (chorvadorlar) uchungina tushunarlidir. Ular umumtil lug'aviy birliklari bo'la olmaydi.

Ilmiy leksika va uning tizimi

Leksikaning muayyan fan va texnika, san'at va madaniyat sohasiga qarashlilikiga ko'ra guruhlanishida asosan ***ilmiy-texnikaviy atamalar (terminlar)*** va ularning tizimi nazarda tutiladi. Shuning uchun bu tizimni ilmiy leksika deyilsa ham, xato bo'lmaydi. Shunday ekan, ilmiy leksika – bu ilmiy terminologiya demakdir. O'zbek tili ilmiy terminologiyasini yuzaga keltirish, shakllantirish va boyitishda o'zbek tilida dastlabki original asarlar yaratgan Behbudiy va Abdulla Avloniy, Nazir To'raqulov va Husaynixon Niyoziy, Otajon Hoshim va Qori Niyoziy, Fitrat va Ashurali Zohiriy, G'ozim Olim, Olim Sharafutdinov va Abdurahmon Sa'diy, Hodi Zarif va Ulug' Tursun, Sattor Jabborov va Akbar Asqarov, Sirojiddin Salohiddinov va Qodir Zokirov, G'afur Rahimov va Muhammadjon O'rozboyev, Yahyo

Gʻulomov va Ibrohim Moʻminov singari olim va donishmandlarning xizmati beqiyos kattadir. Ilmiy leksikaga qarashli soʻzlar ham, kasb-hunar terminologik tizimida boʻlgani kabi, umumtil mulki sanalmaydi, fan va texnikaning muayyan sohalari bilan shugʻullanuvchi til jamoalari uchungina mushtarak va tushunarli boʻladi. Masalan, tilshunoslik faniga oid *urgʻu, oʻzak, qoʻshimcha, ega, kesim, aniqlovchi, ergash gap, teng aloqa, tobe aloqa* singari atamalarni shu atamalar anglatgan maʼnoda faqat til fani mutaxassislarigina tushunadi. Bu lugʻaviy birliklarni ayni shu maʼnolar ifodasi uchun faqat ulargina ishlatadi. Yoki leksikaning isteʼmoli chegaralangan qatlamida *past, tekislik, koʻrfaz, orol, qoʻltiq, sharq, gʻarb, janub; son, kasr son, ayiruv, qoʻshuv, plyus, minus; ong, tafakkur, tushuncha, subyekt, obyekt, hukm; roman, povest, hikoya, obraz (timsol), qahramon, asar gʻoyasi, sujet* va h.k. soʻzlar uchraydiki, ularning ayrimlari geografiya, ayrimlari matematika, ayrimlari falsafa, ayrimlari adabiyotshunoslik fanlari bilan shugʻullanuvchi shaxslar nutqida faol ishlatiladi. Ularning baʼzilari, masalan, *oʻzak, qoʻshimcha; pastlik, qoʻltiq; ayiruv, qoʻshuv, qahramon* va b. umumtilda ishlatilsa ham, ular oʻzlari tegishli sohaga xos maʼnolarni bildirmaydi, balki umumtil uchun rasmiylashgan maʼnolarni anglatadi. Terminologik leksikada baynalmilal xarakterdagi lugʻaviy birliklar koʻp boʻladi. Negaki ularning aksariyati chetdan oʻtgan oʻzlashmalar sanaladi. Masalan, oʻzbek tilshunosligi sohasidagi *fonema, grafema, fonetika, grafika, morfema, affiks, konversiya, suffiks, prefiks, kompozitsiya, morfemika, grammatika, morfologiya, sintaksis, punktuatsiya* va h.k. atamalar oʻzbek tiliga lotin va grek tillaridan oʻzlashgan. Boshqa aniq, tabiiy va texnikaviy fanlarda ham ularga xos tushunchalarni bildiruvchi atamalar asosan baynalmilal oʻzlashmalar xarakterini kasb etadi. Ularning barchasi ilmiy nutq uchun xoslangan boʻladi, yaʼni ilmiy matnlarda ishlatiladi. Fan, texnika va uning ayrim-ayrim sohaslariga qarashli lugʻaviy qatlam asosan ilmiy termin (atama)lardan iborat boʻladi. Ilmiy atama – bu ilmiy til (nutq), ilmiy matnlarning lugʻaviy boyligi, vositasidir. Ilmiy atama ilmiy

sohalarning talab va ehtiyojini qondirish uchun yaratiladi. Shu sababli haqiqiy ilmiy atama u yoki bu fan sohasiga aloqador ilmiy tushuncha va tasavvurlarni to‘la, aniq va ixcham ifodalashi lozim bo‘ladi. Har qanday ilmiy atama ilmiy matn yoki ilmiy nutqda paydo bo‘ladi va o‘sha lisoniy muhit, makonda yashaydi.

Xullas, ilmiy atamalarning mohiyatini, paydo bo‘lishi va yashash sharoitini belgilaydigan asosiy mezon bu – ilmiy lisoniy muhit va ilmiy nutqdir. Ammo ilmiy til (nutq)da uchraydigan barcha lisoniy vositalar ilmiy atama hisoblanavermaydi. Chunki ilmiy matnda ilmiy atamalardan tashqari, ilmiy terminologiyaga aloqasi bo‘lmagan umumiste’ moldagi so‘zlar, so‘z va gaplarni o‘zaro bog‘lashga xizmat qiluvchi grammatik vositalar ham ishlatiladi, ularsiz matn vujudga kelmaydi.

Kasb-hunar so‘zlari (xalq atamalari) ilmiy terminologiyaning boyishida muhim manbalardan biri hisoblanadi. Xalq terminologiyasidan ilmiy terminologiyaga lisoniy birliklar oqib kirib turadi. Masalan, o‘zbek tilidagi texnikaviy atamalar tarkibida *qabirg‘a, og‘iz, tirnoq, bo‘yin, musht, quloq, panja, quti, kurakcha, pichoq, taroq, qozon, qoshiq* kabi ilmiy atamalar uchraydi va ular mashina, asbob-uskunalarining biror-bir detali, qismini anglatish uchun xoslantirilgan, maxsuslashtirilgan so‘zlardir. Tilshunoslik fanida ham bunday so‘zlarning miqdori kam emas: *qo‘shimcha, ega, to‘ldiruvchi, aniqlovchi, so‘z, gap, bo‘lak* kabi bir qancha atamalar umumxalq tilidan olingan. Ular endi ilmiy matnda oddiy leksemalik ma’nosidan uzilgan, ilmiy atama sifatida ma’nosi aniq, lo‘nda va bir ma’nolidir.

Shuningdek, ilmiy atamalar oldiga qo‘yiladigan talablar ham yo‘q emas. Ular til lug‘at tarkibi (lug‘aviy boyligi)ning muhim uzvlaridan biri sanaladi. Shuning uchun ilmiy atamalar (terminlar) xalqona, xalqchil bo‘lishi kerak. Atamalarning xalqchil, xalqona bo‘lishi ularning shaklan ixcham, oddiy qurilmali, yaxlit va qisqa lug‘aviy birlik ekanligi bilan belgilanadi. Ma’lumki, odatdagi so‘zlarning, ya’ni umumxalq leksikasiga qarashli lug‘aviy birlik (leksema)larning aksariyati sodda. Ular qo‘shma so‘z xarakterida

bo'lsa ham, qisqa tuzilishga ega. Rus tili orqali o'zlashtirilgan va qo'llanishda bo'lgan atamalarning aksariyati mana shu talabga to'la javob beradi. Til tizimi doimo "lisoniy tejamlilik" qonuniyati ta'sirida qisqalik, lo'ndalikka intiladi. Qisqartma so'zlar ana shu talab asosida paydo qilinadi (*AQSH – Amerika Qo'shma Shtatlari, BMT – Birlashgan Millatlar tashkiloti* va b.). Bu hol tillar taraqqiyotida muhim omil sanaladi. Mustaqillikning dastlabki yillarida almashtirish uchun muqobil sifatida tavsiya etilgan bir qator so'zlar bu talabga to'liq javob bera olmaydi. Chunonchi: *fikr bildirish (votum), dehqonchilik ilmi (agronomiya), hujjatasrov (arxiv), chet pul//xorij pul (valyuta), xalq noibi (deputat), sug'orish ilmi (irrigatsiya), xizmat safari (komandirovka), nutqiy matn (kontekst), xat tashuvchi (kuryer), chaqiruv qog'ozi (povestka)* va boshqalarning atamalar oldiga qo'yiladigan talablarga javob berishi amri mahol. Shular qatoriga *tahsil talab (abituriyent), tayyoragoh // qo'nalg'a // bandargoh (aeroport), tayyora // uchoq (samolyot), tadbirgoh (klub), pultopar (biznes), kulliyot (fakultet), minbargoh // tahsilgoh (kafedra), majalla // oybitik // oynoma (jurnal)* singari soxta yasalma va noqulay olinmalar ham kiradi.

Atamalar matndan tashqarida ham o'zlarining aniq ma'nolarini anglataveradi, ular uchun alohida matnlarning bo'lishi shart emas. Bu xususiyatlar atamalarni umumxalq lisoniy mulkidan, ya'ni iste'mol doirasi chegaralanmagan lug'aviy birliklardan farqlash uchun xizmat qiladi. Atamalarda ham shakl va mazmun nomutanosibligi mavjud. Ayrim atamalar ko'p ma'nolilik xarakteriga ega. Masalan, tilshunoslikdagi *asos* atamasi "*so'z yasovchi asos*", "*shakl yasovchi asos*" birikmalari tarkibida har xil vazifa va har xil ma'noga ega. Yoki *morfologiya* atamasi tilshunoslikdan tashqari, botanika va zoologiya fanlarining ham asosiy tushunchalaridan birini bildiradi. Atamalarda ko'pincha ideografik xarakterdagi sinonimiya ish ko'radi: *qo'shimcha va affiks, old qo'shimcha va prefiks, gapning grammatik asosi va gapning predikativ markazi, ikki sostavli gap va ikki bosh bo'lakli gap, bir sostavli gap va bir bosh bo'lakli gap* atamalari munosabatida

sinonimiyaning ana shu turi mavjud. Atamalar tizimida antonimlik yana ham aniqroq va ravshanroq koʻzga tashlanadi: *unli va undosh, jarangli va jarangsiz undoshlar, sodda va qoʻshma gap, bosh boʻlaklar va ikkinchi darajali boʻlaklar* singari juftliklar shular jumlasidandir. Antonimiya tizimiga xos giponimik va giperonimik munosabatlar ham oʻziga xos lisoniy xususiyatlarga ega. Masalan, tilshunoslikka oid terminologik tizimda “*undosh*”lar giperonim boʻlsa, “*jarangli*” va “*jarangsiz*” *undoshlar* uning giponimlaridir. Bu xususiyat til sathlarining barchasida mavjud. Masalan, “*ot*” atamasi gireronim sifatida “*atoqli ot*”, “*turdosh ot*”, “*yakka ot*”, “*jamlovchi ot*”, “*sanaladigan ot*”, “*sanalmaydigan ot*” singari birikma xarakteridagi bir qator giponimlariga ega. Giperonim, giponim xarakteridagi bunday munosabatdoshlik boshqa soʻz turkumlari tizimi uchun ham xosdir. Bulardan chiqadigan xulosa shuki, atamalar va ularning tizimida ham, umumtil lugʻaviy birliklarida boʻlganidek, oʻziga xos semantik munosabatdoshlik amal qiladi.

Atama va soʻzni oʻzaro farqlovchi “*xitoy devori*” yoʻq. Atama ham soʻz kabi lugʻat tarkibida yashaydi, u ham nominativ vazifaga xoslangan lisoniy birlik. Atamalarning ayrimlari mustaqil soʻzlar qoʻshilmasidan tarkib topadi va turgʻun birikma xarakterini kasb etadi. Xullas, atamalar soʻzlarning vazifaviy koʻrinishlaridan biridir.

Atamalar va umumtil lugʻaviy birliklari doimo oʻzaro munosabatda, ular biri boshqasiga oʻtib turadi. Natijada umumtil leksikasining rivojiga terminologik tizim, terminologik tizim rivojiga umumtil leksikasi munosib hissa qoʻshadi. Masalan, maʼnolari jabhasida oʻzgarish yuz berishi tufayli, umumtil mulki sanalgan *barmoq, boʻyin, qanot, quloq, qadam (texnikaga doir)* singari lugʻaviy birliklar oʻzbek terminologik tizimi birligiga ham aylangan. Shuningdek, terminologik sistemadagi *kosmos, kosmonavt, kosmik kema, radio, telefon, mashina, ekskavator, traktor, mexanizatsiya, mexanizator, respublika, institut, universitet, kollej, gimnaziya, texnikum, televizor, kompyuter, vaznsizlik, sport* singari bir qancha soʻzlar hozirgi vaqtda oʻzbek umumtil mulkiga aylangan.

Tilning rivojlanish darajasi undagi umumtil lugʻaviy birliklarining koʻpligi bilan oʻlchangani kabi, atamalarning koʻpligi shu til jamoasining ijtimoiy hayotida turli sohalarga oid fanlar va texnikaning rivojlanganidan darak beradi. Atamalar (terminologik) tizimning shakllanishi murakkab jarayonlar bilan bogʻlandi. Terminologik tizimning shakllanishi goʻyo bir shahar qurilishiga oʻxshaydi. U yagona reja asosida tarkib topsa-da, birdaniga shakllanmaydi. U tarixiy shart-sharoit asosida shakllanadi. Uni yaratishda har xil avlodga mansub boʻlgan turli “meʼmor”lar, “loyihachilar”, “kashfiyotchi”lar ishtirok etadi. Terminologik tizim ham ana shu tarzda vujudga keladi.

Terminologik tizim ham, umumtil lugʻaviy birliklari tizimi kabi, ichki va tashqi omillar yordamida boyiydi. Masalan, hozirgi oʻzbek tili terminologik tizimidagi bir qator atamalar umumxalq tilidagi lugʻaviy birliklarga kalka yoʻli bilan yangi maʼnolar yuklash (*moslama, tirkama, oʻlchagich, elektr-arra, tekislagich moslama, tirsaksimon val, texnik koʻrik, simtoʻr, toʻrxalta, porshening barmogʻi, plugning tishi, kombaynning oʻrogʻi, ekskavatorning kuragi* va b.) orqali hosil qilingan. Bunday atamalarning paydo boʻlishi oʻzbek tili terminologiyasining ichki manba – ichki omil bazasida, yaʼni soʻz yasash yoʻli bilan boyiganligiga dalildir. Rus tilidan va rus tili orqali *kartina, karta (xarita), abstrakt, piket, model, modus, adaptatsiya, agrotexnika, advokat, prokuratura, yustitsiya, avans, kino, plazma, tranzit, transport, chempion, shans, shablon, element, energiya, elita; fonema, grafema, fonetika, fonologiya, morfemika, derivat, derivatologiya, leksika, leksikologiya, frazeologiya, morfologiya, sintaksis, punktuatsiya* va hokazo – hokazo oʻzlashgan atamalar oʻzbek terminologiyasi rivojlanishidagi tashqi omil – tashqi manba asosida paydo boʻlgan.

Terminologik tizimda ham maʼnodoshlik, yaʼni sinonimiya hodisasi amal qiladi. Bir terminologik qatorni tashkil qilgan maʼnodosh muqobillarni funksional-semantik sinonimiya, uning har bir aʼzosini funksional-semantik sinonim deb yuritiladi. Funksional-

sinonimlar badiiy nutqda, ayniqsa, nazmiy matnlarda faol ishlatiladi. Masalan, *bayroq – tug‘, yalov; bayroqdor – tug‘bardor, yalovbardor, yalovdor, yalovkash; gradus – daraja; astronom – munajjim, yulduzboz; kapitan – darg‘a; sanatoriy – rohatxona; kosmonavt – fazokor, fazogir, parvozkor; lug‘at – so‘zlik; protivogaz – gazniqob; ximik – kimyogar; xirurg – jarroh, praktika – amaliyot* va boshqalar funksional-semantik muqobillardan tashkil topgan terminologik paradigmalardir. Shoir M.Shayxzoda ijodidan olingan quyidagi parchada ana shunday paradigmalardan birini ko‘rish mumkin:

*Ilmi hikmat, riyoziyot, falakiyotning,
Tabobatning, jug‘rofiyaning hamma dasturi
Insonlikka naf qilmasa, bu katta nuqson.*

G‘.G‘ulom ijodidan olingan

“O‘rta Osiyoning sharq fakulteti

Lisonlar, zabonlar, tillar-la obod;

Matluba arabcha bir she‘r o‘qib,

Kecha hammamizni qila oldi shod” she‘riy matnida ***lisonlar, zabonlar, tillar*** bir paradigmatic qatorda birlashgan funksional-semantik sinonimlardir.

Shunisi muhimki, umumtil leksikasi bilan terminologik leksika hamma vaqt o‘zaro munosabatda bo‘ladi. Bu munosabatdoshlik zamirida ba‘zan umumtil lug‘aviy tizimi (atamalarning odatdagi so‘z kabi ommalashuvi: *kontakt, orbita, kosmodrom, kosmik kema, vaznsizlik, finish, start* va b.), ba‘zan terminologik tizim (umumtil lug‘aviy birliklarining atamalarga aylanishi: *suv, havo, yugurish, suzish, dengiz, shamol, ildiz, barmoq, bo‘yin, qanot, quloq, qo‘ltiq, qadam* va b.) boyiydi. Masalan, texnikaga oid ayrim atamalar jonli yoxud umumxalq tilidan olinganligi haqida ilmiy ma‘lumot bor. Xususan, texnikada qurollarni tirkashda ilgak sifatida ishlatiladigan predmetni “*changak*”, detallar sirtini silliqdash uchun qo‘llanadigan predmetni “*jilvirlash stanogi*”, sochiluvchan materiallar bir miqdorda tushadigan detal teshiklarni “*tuynuk*” deb nomlanadiki, ularning birinchisi umumxalq tilida (adabiy tilda) “*ilgak*”, ikkinchisi

“*silliqlaydigan stanok*”, uchinchi “*teshik*”, “*tirqish*” deb ataladi. Natijada termin va umumxalq tiliga mansub lugʻaviy birliklar sinonimiyasi paydo boʻladi.

Terminologik tizimda, kam uchrasa-da, lugʻaviy parafraza hodisasi ham mavjud. Mavjud termini qayta nomlash jarayonida paydo boʻlgan bu hodisalar ham tilda muayyan funksional-semantik qiymat kasb etadi. Umumxalq tilida “*televizor*”ga nisbatan “*oinai jahon*”, “*zangori ekran*”; “*samolyot*”ga nisbatan “*poʻlat qush*”; “*paxta teradigan mashina*”ga nisbatan “*zangori kema*” atamalarining ishlatilishi buning yorqin misolidir. Oʻzbek sheʼriyatida terminlardan poetik maqsadlarda ham maqsadga muvofiq foydalanilgan. Quyidagi misralar buning isbotidir:

*Dono mashinalar Beradi bilet,
Kuchli mashinalar Qaziydi kanal,
Zangori mashinalar Teradi paxta.*

Bu matnda ishlatilgan “*dono mashina*”, “*kuchli mashina*”, “*zangori mashina*” kabi birikmalar orqali xalq xoʻjaligida ishlatiluvchi texnika vositalarining maʼlum bir xususiyatlari boʻrttirilgan, ularga alohida eʼtibor qaratilgan. Bu ifodalar okkozional xarakter kasb etgan. Chunki bilet beradigan *avtomat*, kanal qaziydigan *ekskavator*, paxta terish (traktorlari) *mashinalari* “*dono mashina*”, “*kuchli mashina*”, “*zangori mashina*” singari epitetlar orqali maʼlum va mashhur qilinmoqda.

Atamalarining bu xil xususiyatlari tufayli, ularning *til sathiga* va *nutq sathiga* xos koʻrinishlari farqlanadi (*tilga xos atamalar*, *nutqqa xos atamalar* kabi). Atamalarining til sathiga xos koʻrinishlari maxsus sohaviy lugʻatlarda beriladi va ular anglatgan aniq tushunchalar sharhlanadi. Nutq sathiga xos atamalar esa, matniy (kontekstual) xarakter kasb etadi. Ular odatda tasviriy tavsifda boʻladi, soʻzlar birikuvidan tarkib topadi. Bunday atamalar, badiiy nutq matnlaridan tashqari, ilmiy nutq matnlarida ham koʻp ishlatiladi. Masalan, tilshunoslikka oid matnlarda “*qaratqich kelishigi shaklining belgisiz (markersiz) ifodalanishi*”, “*tushum kelishigi shaklining belgisiz*

(*markersiz*) *ko‘rinishi*”, “*eganing olmoshlar bilan ifodalanishi*”, “*kesim vazifasida keluvchi sifatlar yoki sonlar*”, “*bog‘langan qo‘shma gaplarni eslatuvchi bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar*”, “*ergash gapli qo‘shma gaplarni eslatuvchi bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar*” kabi so‘z birikmalariga tez-tez duch kelamiz. Bular ham atamalardir. Lekin ular ilmiy nutqda faol ishlatilsa-da, maxsus lug‘atlarda shu shaklda qayd etilmaydi. Shu bois bunday atamalarni nutqqa, ya’ni ***nutq sathiga xos atamalar*** (*tilga, ya’ni til sathiga emas*) deyiladi.

Dialektizm, professionalizm va terminlar badiiy nutqda ham ishlatiladi. Ular badiiy asar bag‘ishlangan mavzuning xarakteriga ko‘ra, unda tasvirlangan voqea-hodisa, ularning qahramonlari xarakterini yoritishda hududiy, kasbiy dalil vazifasini o‘taydi, asar voqeasining hayotiyligini ko‘rsatishga xizmat qiladi.

Jargon, argo va ularning tizimi

Leksikaning til jamoasining ayrim ijtimoiy guruhlariga xos qatlamini ***jargon va argolar*** deb ataluvchi lug‘aviy birliklar tashkil qiladi. Bular til jamoasining ayrim ijtimoiy guruhlari nutqida ishlatiluvchi lisoniy birliklardir. Bunday ijtimoiy guruhlariga talabalar, harbiy xizmatchilar, qimorbozlar, otarchilar, sportchilar, o‘g‘rilar, kartabozlar, savdogarlar va h.k.lar kiradi. Ayrim ijtimoiy guruhlar nutqida uchrovchi lug‘aviy birliklarning bir ko‘rinishi *jargonlar* deb ataladi, ikkinchisini esa *argolar* deyiladi. Ularning bazasi sifatida umumxalq tilining o‘z so‘zlari, arab, tojik-fors va boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlar xizmat qiladi. Masalan, Hamza Hakimzoda Niyoziyning “Maysaraning ishi” dramasidan olingan quyidagi parchada *malhuz emas, ne‘mati jannat* singari lug‘aviy birliklar uchraydiki, bunda so‘zlovchining maqsadi ommadan sir tutilganligi ma’nosi ifodalangan: “Mulloro‘zi. *Bizga ziyofat malhuz emas. Ne‘mati jannatni keltir*”. Bu parchada *malhuz emas* – “o‘ylab ko‘rilgan emas”, “*ne‘mati jannat*” – “yor, mahbuba” ma’nolarida qo‘llangan. O‘zbek tili lug‘at tarkibining **jargon** deb ataluvchi

guruhiga *tanzil* (foйда), *shavqu ayvang* (*kuting*), *shoe qiling* (*bildiring*) kabilar ham mansubdir.

Argolar qiziqishlari, mashgʻulotlari, yoshlari bir xil boʻlgan juda tor doiraga mansub kishilar qoʻllaydigan, maʼnosi shu guruhlarning oʻzigagina tushunarli boʻlib, ommaga notanish, tushunarli boʻlmagan lugʻaviy birliklardir. Bunday lugʻaviy birliklar otarchilar, oʻgʻrilar, qimorbozlar, bezorilar, chayqovchilar nutqida ishlatiladi. Masalan, *galstuk* (*oʻqituvchi*), *xalat* (*tibbiyot xodimlari*), *loy* (*pul*), *kapara* (*bir ming*), *danap* (*oʻyinchi qiz*), *gigusi* (*kokili*), *domlajon* (*konyak*), *alkash* (*ichuvchi*), *najot* (*araq*), *harif* (*pul egasi yoki oʻgʻrilik manbai*), *sar* (*ming soʻm*), *ligavi* (*militsiya*), *hasut* (*non*), *deshevka* (*xabar yetkazuvchi, chaqimchi*) va b. argo guruhiga kiruvchi lisoniy vositalardir.

Jargon va argotik leksika umumxalq soʻzlaridan ayrimlarining maʼlum bir maqsadlarda ishlatilish uchun xoslangan buzilgan shakllaridir. Shuningdek, argolarning ayrimlari umumxalq tilidagi soʻzlarga boshqa maʼnolar yuklash orqali ham hosil qilinadi. Yuqorida “*oʻqituvchi*” maʼnosida keltirilgan “*galstuk*”, “*tabobat xodimlari*” maʼnosida keltirilgan “*xalat*”, “*pul*” maʼnosida keltirilgan “*loy*” soʻzlari bularga misol boʻladi. Bundan tashqari, jargon va argolar boshqa tillardan semantik kalka yoʻli bilan oʻzlashishi ham mumkin.

1941–1945-yil Ikkinchi jahon urushida oʻzbek adabiy tilida, xususan, matbuot tilida “*asir*” maʼnosida “*til*”, “*asir tutish*” maʼnosida “*ov*”, “*razvedka qilish*” maʼnosida “*safar*” soʻzlari ishlatilganki, ular rus tilidan ayni shu maʼnolar ifodasi uchun qoʻllangan “*yazik*”, “*poymat yazika*”, “*razvedovat*” oʻsha davr sovet jangchilari nutqidagi argolar kalkasidir.

Aslida, jargon va argo atamaları “buzilgan til” maʼnosidagi bir tushunchani bildirsa-da, ular anglatgan konnotativ maʼnolariga koʻra, farq qiladi. Argolar anglatgan maʼnolarda shu soʻz atagan tushunchalarga nisbatan kamsitish, tahqirlash ottenkalari kuchsiz boʻladi, jargonlarda esa, bu ottenka kuchli boʻladi.

Zamonaviyligiga ko‘ra o‘zbek tili leksikasi

Lug‘at tarkibi til taraqqiyotining barcha davrlarida o‘z holatini bir xil saqlab tura oladigan tizim emas. U hovuzga o‘xshaydi. Hovuzga bir tomondan muttasil suv kirib tursa, ikkinchi tomondan u chiqib turadi. Aks holda, hovuzning holati, muvozanati buziladi. Til leksikasi, ya‘ni lug‘at tarkibi ham ana shunday: u yangidan paydo bo‘layotgan so‘zlar hisobiga “yangilanib”, iste‘moli barham topayotgan so‘zlar hisobiga “tozalanib” turadi. Bu jarayon tilning, uning lug‘at tarkibining rivojlanishi uchun muhim va zarur omillardan biri hisoblanadi. Masalan, o‘zbek tili leksikasida bundan o‘ttiz yillar oldin *kolxoz, sovxoz, lesxoz, kommunist, kommunizm, sotsializm, leninizm, marksizm, komsomol, partkom, partseminar, delegat, partsyezd* singari bir necha o‘nlab lug‘aviy birliklar faol ishlatilar edi. Endilikda bu lug‘aviy birliklar eskilik bo‘yog‘iga ega bo‘lib, iste‘moliga chek qo‘yilgan. Sababi – shu lug‘aviy birliklar anglatgan tushunchalar “eskirib”, ijtimoiy hayotdan o‘z o‘rnini yo‘qotgan, ularning o‘rnida istiqlol (mustaqillik) bilan bog‘liq yangi tushunchalar va ularning nomlari vujudga keldi.

Lug‘at tarkibidagi ayrim leksik birliklar iste‘molining ijtimoiy tuzum va uning xarakteriga mos “tovlanib” turishi lug‘aviy birliklarning zamonaviyligiga ko‘ra guruhlanishiga asos bo‘luvchi xususiyatdir. Bu xususiyat asosida o‘zbek tili leksikasi ikki guruhga ajraladi: 1) zamonaviy qatlam; 2) zamondosh qatlam.

Zamonaviy qatlam

Zamonaviy qatlam til taraqqiyotining ma‘lum bir davrida til jamoasining har bir a‘zosi uchun bir xil ishlatilib, bir xil tushuniladigan lug‘aviy birliklarni o‘z ichiga oladi.

Bunday qatlamga xos so‘zlar faqat zamonaviylik bo‘yog‘iga ega bo‘ladi. Yangilik va eskilik bo‘yog‘iga ega lug‘aviy birliklar bu qatlam doirasidan chetda turadi. Zamonaviy qatlam ayrim kasb-hunar,

fan va texnika sohalariga oid lugʻaviy birliklarni, boshqa nom bilan ataganda, professionalizm va atamalarni ham oʻz ichiga oladi. Shuningdek, zamonaviy qatlam har bir sheva va lahjaga xos lugʻaviy birliklarga ham tegishlidir. Bundan shu narsa maʼlum boʻladiki, zamonaviy qatlam tushunchasi lugʻaviy birliklarning isteʼmol doirasi chegaralangan-chegaralanmaganligi xususiyatiga befarq boʻladi. Masalan, tilshunoslik faniga doir *affiks, affiksatsiya, morfema, grafema, intonema, konversiya, substantivatsiya, verbalizatsiya* va sh.k. bir qator lugʻaviy birliklar (atamalar)ning umumtil nuqtai nazaridan isteʼmoli chegaralangan. Shunga qaramay, ular tilshunoslik fanida uning asosiy va zamonaviy tushunchalarini nomlaydi, oʻzbek tili leksikasining zamonaviy qatlamiga mansub boʻladi. Eʼtibor berilsa, bu atamalar oʻzbek tiliga boshqa tillardan oʻzlashgan, ular oʻzbek tili leksikasining oʻzlashgan qatlamiga qarashli lugʻaviy birliklardir. Demak, zamonaviy qatlam til lugʻat tarkibidagi boshqa tillardan oʻzlashgan lisoniy birliklar uchun ham befarq ekan. Leksikaning zamondosh lugʻaviy birliklar qatlami til taraqqiyotining har bir bosqichida oʻziga xos xususiyatlar bilan namoyon boʻladi. Shuning uchun til taraqqiyotining muayyan bosqichi uchun zamonaviy hisoblangan lugʻaviy birliklar uning boshqa bosqichi uchun zamonaviy boʻlmasligi mumkin.

Zamondosh qatlam

Bu qatlamga qarashli lugʻaviy birliklarning ayrimlari yangilik va ayrimlari eskilik boʻyogʻiga ega ekanligi bilan zamonaviy qatlam lugʻaviy birliklaridan farq qiladi. Demak, yangilik yoki eskilik boʻyogʻiga ega boʻlgan soʻzlar majmuasi – tizimi leksikaning zamondosh qatlamini tashkil qiladi. Zamondosh qatlam ham, zamonaviy qatlamda boʻlganidek, til taraqqiyotining har bir bosqichida oʻziga xos lisoniy va nolisoniy xususiyatlar bilan mavjud boʻladi. Zamonaviy qatlam lugʻaviy birliklariga *yer, suv, oʻt, osh, ish, uy, bola, ota, ona, oila, vatan, kasb, hunar, talaba, ishchi, oila,*

yostiqdosh; oq, qora, yaxshi, yomon, issiq, sovuq, yumshoq, qattiq; ishlamoq, o'qimoq, kelmoq, ketmoq, uxlamoq; tez, sekin, past, baland singari son-sanoqsiz so'zlarni ko'rsatish mumkin. Zamondosh qatlam bo'yog'i jihatidan o'zaro farq qiluvchi ikki tip lug'aviy birliklarni o'z ichiga oladi: 1) *yangilik bo'yog'i bor lug'aviy birliklar (neologizmlar)*; 2) *eskilik bo'yog'i bor lug'aviy birliklar (arxaizm va istorizmlar)*.

Neologizmlar

Neologizmlar yangilik bo'yog'iga ega bo'lgan lug'aviy birliklardir. Ular tilda boshqa so'zlarga nisbatan keyin paydo bo'ladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida *tadbirkor, tadbirkorlik, pudrat, pudratchilik, tijorat, tijoratchilik, tadbirkorlik harakati, bankrot, barter* va h.k. so'zlarning hozirgi ma'nosi bilan paydo bo'lganligiga ko'p vaqt bo'lganicha yo'q. Bu so'z va birikmalar shu, keyingi davrda paydo bo'lgan ma'nolariga ko'ra, yangilik bo'yog'iga ega lug'aviy birliklardir.

So'zlarning yangilik bo'yog'iga ega bo'lishi yoki zamonaviylik kasb etib yangilik bo'yog'ini "tark etishi" nisbiy xarakterga ega. Bir vaqtlar yangilik bo'yog'i kasb etib, neologizm sanalgan lug'aviy birliklar tilning keyingi taraqqiyot bosqichlarida odatiy so'zlar xarakteriga kirib, neologizmlikdan soqit bo'lishi hollari bo'lib turadi. Masalan, o'tgan asrning o'ttizinchi-qirqinchi yillarida o'zbek tili leksikasining neologizmlar qatorida bo'lib, uni to'ldirgan *kanikul, ta'mir, pechat, sekretar, student, trener, biblioteka, agitatsiya, propaganda, konferensiya, ministr, programma, zapas, spravka, akt, kontakt, raport, agressiv, alternativ, impuls, injener, kategoriya, meditsina, vrach//doktor, kollektiv* singari bir necha o'nlab so'zlar endilikda neologizm bo'lmay qoldi. O'sha davrda ularga xos bo'lgan yangilik bo'yog'i endilikda *ta'til, ta'mir, muhr, kotib, talaba, ustoz, kutubxona, targ'ibot, tashviqot, anjuman, vazir, dastur, zaxira, ma'lumotnoma, dalolat, xabarnoma, bosqinchi, saylanma, turtki,*

muhandis, toifa, tibbiyot, tabib singari zamonaviy lug‘aviy muqobillariga ko‘chdi.

Neologizmlarning *lug‘aviy (leksik)* va *ma‘noviy (semantik)* kabi ikki turi mavjud. Lug‘aviy neologizmlar tilning ifoda jabhasiga xos bo‘ladi. Bu xususiyatga fonetik shakllangan va ijtimoiy hayotda vujudga kelgan yangi tushunchalarni atash vazifasini bajarishga xoslangan odatdagi so‘z va birikmalar ega bo‘ladi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi *“Mercedes”, “Samsung”, “Soni”, prezident, istiqlol, mustaqillik, rayosat, taqdimot, farmon, farmoyish, hamdo‘stlik mamlakatlari, hissadorlik jamiyati, katta biznes, kichik biznes, o‘rta biznes, tuman, ma‘naviyat, ma‘naviyat markazi, fuqaro, fuqarolik, barter, marketing, menejer, broker, dizayner, amaliyot* kabilar lug‘aviy neologizmlardir.

Ma‘noviy (semantik) neologizmlar tilning mazmun jabhasidagi yangi lisoniy birlik bo‘lib, tilda oldindan mavjud bo‘lgan biror-bir lug‘aviy birlik ijtimoiy hayotda paydo bo‘lgan yangi, zamonaviy ma‘no kasb etadi. Neologizmning bu turiga *rais, oqsoqol, hokim, qozi* so‘zlarining keyingi vaqtlarda kasb etgan ma‘nolarini kiritish mumkin.

Lug‘aviy neologizmlar lug‘aviy okkozionalizmlarga yaqin, ular bilan munosabatdosh hodisa. Biroq bu ikki hodisa orasida sezilarli farq ham yo‘q emas. Lug‘aviy neologizmlar tilda ommalashayotgan va unga (ommalashishga) moyil lisoniy birliklardir, shu bois ular til hodisasi sifatida baholanadi, bora-bora til lug‘at tarkibidan o‘z lisoniy o‘rnini topadi, lug‘atlarga kiritiladi.

Okkozionalizmlar esa nutqda muayyan bir ekspressivlikni ro‘yobga chiqarish maqsadida atayin paydo qilinadi, shu sababli nutqiy hodisa sanaladi. Ular umumtilda ommalashsagina, lug‘atlarga kiritiladi. Til lug‘atidan o‘rin olmagan har qanday lisoniy birlik okkozionalizmlardir. Ularni individual nutq neologizmlari deb ham ataladi. Bunda okkozionalizmlarning ana shu xususiyati nazarda tutiladi. O‘zbek badiiy adabiyotida ko‘zga tashlanuvchi *osmondosh, qirdosh, joydosh, cho‘ldosh, dumdosh, kulgidosh, kulgidrom, sezgidosh; kulgiskop, kulginika, paysalchilar (ishni paysalga solib*

yuruvchilar), *sukutchilar* (*sukut saqlab yuruvchilar*), *yomg'irxat*, *qirovxat*, *shabnamxat*, *jalaxat* va boshqalar lug'aviy okkozionalizmlarga kiradi. Ular so'z yasashning okkozional (okkozional so'z yasalishi) usuli yordamida hosil qilingan. Masalan, yozuvchi Said Ahmad ijodidan olingan “*Qorxat ziyofatiga o'rganganlar yomg'irxat, shabnamxat, qirovxat, jalaxat degan yangi-yangi odatlarni o'ylab chiqarmasliklariga kim kafolat beradi?*” gapidagi *yomg'irxat, shabnamxat, qirovxat, jalaxat* okkozionalizmlari ayrim muallif asaridagina uchragan individual nutq neologizmlari yoki lug'aviy okkozionalizmlardir.

Neologizmlar yangi voqelikning yangi nomi (*konfliktsizlik* – adabiyotshunoslik atamasi, *kosmodrom*), nomga ega bo'lgan voqelikning yangi nomi sifatida vujudga keladi. Keyingi tip neologizmga *fotokartochka* so'zini misol keltirish mumkin. Bu so'z neologizm sifatida *surat* so'ziga ma'nodosh bo'lgan. Natijada *surat* va *rasm* so'zlarining ma'nolarida farqlanish vujudga keldi. Bu har ikki so'z “*kartina*” ma'nosini ham, “*fotokartochka*” ma'nosini ham anglataverar edi. Hozir esa *surat* so'zi asosan “*kartina*” ma'nosini, *rasm* so'zi esa, asosan “*fotokartochka*” ma'nosini anglatadi. Neologizmlar badiiy nutqda ham qo'llanadi, ta'sirchanlik, ekspressivlik ifodalovchi vositaga aylanadi. Masalan, shoir Odil Ikromning “*Uchinchi dunyo*” deb nomlangan she'ridan olingan quyidagi parchada “*vahdat*” so'zi lug'aviy neologizmdir:

*Vahdat sharobidan ko'ngil bo'lar mast,
Diling bilan bitta bo'lsa zaboning.*

Arxaizmlar

Arxaizmlar zamondosh qatlamning eskilik bo'yog'iga ega bo'lgan lug'aviy birliklaridir. Bu atama grekcha so'zidan olingan, “qadimgi” degan ma'noni bildiradi.

Arxaizmlar bir necha turli bo‘ladi: lug‘aviy arxaizmlar, fonetik arxaizmlar, grammatik arxaizmlar. Leksikologiyada lug‘aviy arxaizmlar o‘rganiladi.

Arxaizmlar tilning ifoda va mazmun jabha (plan)lariga ko‘ra farqlanadi. Tilning ifoda jabhasiga xos arxaizmlarni *lug‘aviy (yoki leksik) arxaizmlar*; mazmun jabhasiga xos arxaizmlar *ma‘noviy (yoki semantik) arxaizmlar* deyiladi. Arxaizmning birinchi turi so‘z-arxaizm sanalsa, ikkinchi turi ma‘no-arxaizm hisoblanadi.

Lug‘aviy arxaizmlar shaklan eskirgan lug‘aviy birliklardir. Ularning ma‘nosi fonetik qobig‘i tubdan farq qiluvchi boshqa lug‘aviy birliklar orqali ifodalanadi. Masalan, “inson boshining old qism a‘zolaridan biri” ma‘nosi oldingi davrlarda “dudoq” so‘zi orqali nomlangan. Hozir bu so‘z eskirgan, tarixiy lug‘aviy birlikka aylangan. Biroq shu so‘z nomlagan tushuncha va uning ma‘nosi hozir tojik-fors tilidan o‘zlashgan “lab” leksemasi zimmasiga yuklangan.

Hozirgi o‘zbek tilida arxaizmga aylangan bunday so‘zlar anchagina. *O‘tomoch (traktor), otasharava (poyezd), jinarava (velosiped), uchqich (samolyot), meng (xol), al (panja barmog‘i; hiyla, nayrang, firib), manglay (peshona), qopqa (darvoza), muguz (shox), omoch (plug), praktik (amaliyot)* va b. shular jumlasidan. Demak, lug‘aviy arxaizm sinonimiya bilan aloqador hodisa. Sinonimik qator a‘zolaridan biri eskilik bo‘yog‘iga ega bo‘lib, lug‘at tarkibining zamondosh qatlamiga tegishli bo‘lsa, uning boshqa a‘zosi eskilik va yangilik bo‘yoqlaridan xolilashib, lug‘at tarkibining zamonaviy qatlamiga qarashli bo‘ladi.

Arxaizmga aylangan lug‘aviy birliklarni til leksikasining barcha mavzuiy qatlamlarida uchratish mumkin: *pasport (ma‘lumotnoma), dokument (guvohnoma), spravka (ma‘lumotnoma), transport (naqliyot), garantiya (kafolat), prezidium (rayosat), kabinet (devon, mahkama), sostav (hay‘at), oborot (o‘ram), lashkarboshi (sarkarda); obiy (behi), amrud//murid (olmurut), rummon (anor), rutib (xurmo), seb (olma), sulh (yarashuv), yorg‘u (sud), ayg‘oqchi (guvoh), tuzuk (kodeks)* va b.

Arxaizmlar biror-bir lugʻaviy birlikning “eskirishi”, oʻz oʻrnini boshqa biror-bir lugʻaviy birlikka boʻshatib berishi natijasida vujudga keladi. Bu jarayonda eskirgan soʻz oʻrniga “davogar” lugʻaviy birlikning isteʼmoli faollashadi, “eskirayotgan”iniki, aksincha, sustlashadi. Masalan, *pul – oqcha, xalq – ulus, kamchilik – qusur, rasm-rusum – udum, darvoza – qopqa, lab – dudoq, peshona – manglay, qilich – shamshir, buyruq – farmon, yordam – koʻmak, qil//et – ayla, tayyor – hozir, boʻyin – gardan, hadya – ehson, bajarmoq – ijro etmoq* va h.k. juftliklarning birinchi aʼzolari umumtilda faollashgan, natijada ularning keyingi aʼzo (juftlari) isteʼmoli sustlasha borgan va arxaik lugʻaviy birlikka aylangan.

Maʼnoviy arxaizmga soʻz semantik qurilishidagi biror-bir maʼnoviy birlik (semema)ning “eskirib”, barham topa borishi sabab boʻladi. Masalan, *rais, hokim, domla, afandi, tabib* soʻzlari hozirgi oʻzbek tilida yangi, zamona ruhiga mos maʼnolar kasb etib, ularning oʻtgan asrlar ijtimoiy hayoti bilan aloqador maʼnolari eskirgan, eskirgan oʻsha maʼnolari til mazmun jabhasining arxaik birligiga aylangan.

Arxaizmlar nutq uchun, ayniqsa, uning badiiy uslubi uchun muhim ahamiyat kasb etuvchi lisoniy-uslubiy vositalardir. Badiiy nutqda ulardan keng foydalaniladi, ular nutqning koʻtarinkiligini taʼminlaydi. Masalan, *Bular ketgandan keyin, Said Jalolxon gʻayratiga chidolmay shamshir sugʻurdi va havoda oʻynatib, askarga farmon berdi* (A.Qahhor). *Yagʻrin tashlab jilmayib oʻtar ekan, Biz aminning “ehson”iga minnatdor* (Gʻ.Gʻulom).

Badiiy nutqda hozirgi til nuqtai nazaridan eskirib, arxaizmga aylangan lugʻaviy birliklarni koʻchma maʼnolarda qoʻllab, ularga okkozional tus berish hollari ham yoʻq emas. Bunday jarayonlarda arxaizmlar poetik nutqqa xos koʻtarinkilik, ekspressivlik, emotsionallik boʻyogʻiga ega boʻladi. Masalan, shoir Odil Ikrom ijodiga mansub quyidagi parchada *kamon, oʻq, nashtar, lashkar* singari lugʻaviy arxaizmlar ana shunday xususiyat kasb etgan:

*Nogahon uzilgan kamon o'qiday,
Bag'ringga sanchilar umid nashtari,
O'lmagan joningni jon achchig'ida
Sug'urib ketganda g'amning lashkari.*

Istorizmlar

Istorizmlar ham eskilik bo'yog'iga ega bo'ladi. Shu jihatdan ular arxaizmlarga yaqin lug'aviy-ma'noviy birliklardir. Istorizmlarning arxaizmlardan farqi shundaki, ular hozirgi tilda ishlatiladigan ma'nodoshlariga – sinonimlariga ega bo'lmaydi. Chunki istorizmlar nomlagan tushunchalar eskirib, ularning nomi til taraqqiyotining keyingi davrlarida barham topgan bo'ladi. Masalan, *taxt, qarol, qo'rboshi, zindon, quloq, bo'nak, amin, to'ra, xoqon, tunqotar, eshikog'a, amin, saroy, mingboshi, yuzboshi, ellikboshi, o'nboshi, mirshab, non kartochkasi, besh yillik plan, kolxoz, sovxoz, kommunist, komsomol, pioner, komsomol tashkiloti, partbyuro, partsyezd, partkom, komsorg* va boshqalar.

Demak, istorizmlar, arxaizmlardan farqli ravishda, ijtimoiy hayotda o'rni yo'qolgan tushunchalarni nomlaydi, shuning uchun ular sinonimik muqobillarga ega bo'lmaydi. Masalan, *kolxoz, sovxoz, partkom, komsomol, pioner* singari so'zlar nomlagan tushunchalar hozirgi ijtimoiy hayotda yo'q, ular o'tgan asrning oxirlarida barham topgan. Shu bois ularni atagan yuqoridagi lug'aviy birliklar ham "tarix mulki"ga aylangan, *istorizmlar* xarakterini kasb etgan.

Lug'aviy arxaizmlarda bo'lganidek, istorizmlarning ham ikki turi mavjud: a) lug'aviy (leksik) istorizmlar; b) ma'noviy (semantik) istorizmlar. Yuqorida keltirilgan lisoniy birliklarning barchasi lug'aviy (leksik) istorizmlarga misol bo'ladi. Ma'noviy istorizmlarga hozirgi nutqimizda ishlatilayotgan *hokim, rais, qozi, oqsoqol* so'zlarining oldingi asrlarga xos ma'nolari kiradi.

Istorizmlar ham badiiy adabiyotda keng ishlatiladi; o'tmish kaloritini berishda ulardan unumli foydalaniladi. Masalan, Odil

Ikromning “Dorparast” she’ridan olingan quyidagi parchada *dor*, *dorparast*, *dorboz* singari istorizmlar o‘rinli ishlatilgan:

*Bu dor do‘koniga sig‘adi, faqat
Egilmagan boshlar – dorboz, dorparast,
Yurak manziliga yetolmas loshim.*

Lug‘aviy birliklarning nutq uslublariga ko‘ra turlari

Kishilararo o‘zaro fikr almashuv, uzatilayotgan har qanday xabar, ma’lumot va informatsiya nutq orqali ro‘yobga chiqadi. So‘zlovchi tomonidan uzatilayotgan axborot, ma’lumot jarayoni nutq jarayoni deb ataladi. Bu jarayonda tilga qarashli ayrim unsurlar harakatga keladi, nutq oldiga qo‘yilgan maqsadga muvofiq, berilayotgan informatsiyaga ma’lum miqdordagi lug‘aviy birliklar jalb etiladi. Ularning o‘zaro munosabatidan muayyan kommunikativ maqsadni ko‘zda tutgan nutq hosil bo‘ladi. Ma’lum bo‘ladiki, til va nutq o‘zaro munosabatdosh ikki hodisadir. Til va nutqning o‘zaro munosabatdoshligi shundaki, ularning birisiz ikkinchisini tasavvur etish mumkin emas. Bular biri ikkinchisiga tayanadi, biri boshqasining amali uchun shart-sharoit hozirlaydi. Boshqa ta’bir bilan aytganda, til nutqsiz, nutq tilsiz “yashamaydi”. XX asr, yangi davr tilshunosligining asoschisi F.de Sossyur til va nutqni qog‘oz varag‘ining ikki tomoniga o‘xshatadi. Varaqni ko‘ndalangiga kesib ikkiga ajratish mumkin bo‘lmaganidek, til va nutqni ham bir-biridan ajratish mumkin emas.

Nutq rang-barang ko‘rinishga ega. Uning har bir ko‘rinishi orqali har xil kommunikativ maqsad amalga oshiriladi. Tilga xos birliklar, xususan, lug‘aviy birliklar ham, nutqning ko‘rinishlariga muvofiq har xil taqsimlanadi. Har bir ko‘rinish uchun xoslangan lisoniy birliklar bo‘ladi. Leksika ham shu maqsadda nutq ko‘rinishlariga xoslangan turli xil qatlamlarga ajraladi.

Til tizimida uning shunday birliklari va ularning tagtizimi bo‘ladiki, ular nutqning barcha uslubiy ko‘rinishlarida bir xil lisoniy

maqomda ishlatilaveradi. Bunday til birliklari nutqning muayyan turiga, uslubiga, xoslanmagan *umumnutq* birliklari deyiladi. Lug‘at tarkibining ma’lum bir qatlamiga xos lug‘aviy birliklar ana shunday xarakterda bo‘ladi.

Lug‘at tarkibining nutqning alohida-alohida ko‘rinishlariga xoslangan qatlamini nutq uslublariga xoslangan qatlam deb yuritiladi. Bu qatlam lug‘aviy birliklari *umumnutq* lug‘aviy qatlami va ularning birliklaridan farq qiladi. Demak, leksika, ya’ni lug‘at tarkibi, nutq ko‘rinishlari jihatidan ikki qatlamga ajraladi: 1) umumnutq qatlami; 2) nutq uslubi jihatidan xoslangan qatlam.

Umunnutq qatlamiga qarashli lug‘aviy birliklar, yuqorida aytilganidek, nutqning barcha vazifaviy ko‘rinishlari (uslublari) uchun bir xil xizmat qilaveradi. Bunday lug‘aviy birliklar leksikaning faol qatlamiga qarashli bo‘ladi. Hozirgi o‘zbek tili lug‘at tarkibining *suv, non, qish, kuz, yoz, dala, daryo, dengiz, ota, ona, katta, kichik, issiq, sovuq, yaxshi, yomon, ol, ber, ishla, kel, o‘qi, yoz, ich, tur, o‘tir* singari minglab lug‘aviy birliklari nutqning barcha vazifaviy uslublarida mushtarak lisoniy maqom bilan ishlatiladi. Bular nutq uslublariga xoslanmagan *umumnutq lug‘aviy birliklari* yoki *uslublararo lug‘aviy birliklar* deb yuritiladi.

Lug‘at tarkibining umumnutq va nutqning ma’lum bir vazifaviy uslubiga xoslangan qatlamining belgilanishida lug‘aviy birliklarning sinonimiyasi va uning qatoridagi a’zolarining farqlanishi muhim rol o‘ynaydi. Sinonimik qatorning *dominant* deb ataluvchi a’zosi hamma vaqt nutqning vazifaviy uslublari uchun bir xil xizmatda bo‘luvchi umumnutq lug‘aviy birlik hisoblanadi. Sinonimik qatorning boshqa a’zolari esa, nutq uslublariga ko‘ra xoslangan, ularning atigi birigagina qarashli lug‘aviy birlik xarakterini kasb etgan bo‘ladi.

Demak, umumnutq qatlamiga xos lug‘aviy birliklar barcha nutq ko‘rinishlarida ishlatiladi, bularda nutqning ayrim-ayrim ko‘rinishlariga xoslanish bo‘lmaydi. Lug‘at tarkibining asosiy qismini shunday birliklar tashkil qiladi.

Darsligingizning bundan oldingi mavzusida lugʻat tarkibining *zamonaviy va zamondosh qatlam* kabi ikki guruhi haqida maʼlumot berilgan edi. Sezilayotgan boʻlsa, zamonaviy qatlam (guruh) lugʻaviy birliklari ayni oʻrinda nutqning vazifaviy uslublariga befarq qarovchi *umumnutq* lugʻaviy qatlamida ham qatnashar ekan.

Nutqning muayyan vazifaviy uslublariga xoslangan lugʻaviy birliklar dastlab ikki guruhga boʻlinadi: a) adabiy nutqqa xoslangan lugʻaviy birliklar; b) soʻzlashuv nutqiga xoslangan lugʻaviy birliklar.

Adabiy nutqqa xoslangan lugʻaviy birliklar

Bu guruhga kiruvchi lugʻaviy birliklar leksikaning (lugʻat tarkibining) asosini tashkil qiladi, miqdoran koʻp boʻladi. Ular adabiy tilning orfografik va orfoepik meʼyorlari talabiga koʻra isteʼmol qilinadi. Shu jihatdan adabiy nutqqa xoslangan lugʻaviy birliklar til leksikasida kam miqdorni tashkil etuvchi soʻzlashuv nutqi lugʻaviy birliklaridan farq qiladi. Adabiy nutqqa xos lugʻaviy birliklar yozma manbalarning vujudga kelishi bilan bogʻlanadi, keng maʼnodagi matbuot tili va unda ishlatiluvchi lugʻaviy birliklar xarakterida boʻladi. Shu bois lugʻat tarkibining bu qatlami yozma nutq bilan uzviy aloqadadir.

“Adabiy nutq” keng maʼnoda qaraluvchi nutqiy-lisoniy tushunchadir. Bu tushuncha chin maʼnoda “adabiylik” belgisiga ega boʻlgan nutqni ham, “adabiylik” belgisiga ega boʻlmagan nutqni ham oʻz ichiga oladi. Ilmiy nutq ham, ommabop (publisistik) nutq ham, rasmiy-idoraviy nutq ham *adabiy nutq* doirasidagi alohida-alohida vazifaviy koʻrinishlardir. Shular qatoriga nasriy va nazmiy asarlar matnini oʻz ichiga oluvchi chin maʼnodagi “badiiy” nutq ham qoʻshiladi. Ana shu xususiyatlar asosida *adabiy nutq* va unga qarashli lugʻaviy birliklar quyidagi ichki guruhlarga ajraladi: 1) publisistik nutqqa (uslubga) xos lugʻaviy birliklar; 2) ilmiy nutqqa (uslubga) xos lugʻaviy birliklar; 3) rasmiy-idoraviy nutqqa (uslubga) xos lugʻaviy birliklar; 4) badiiy nutqqa (uslubga) xos lugʻaviy birliklar.

Publisistik nutq ommabop nutq deb ham ataladi. Gazeta, jurnal va boshqa ommaviy axborot vositalari va shaxobchalariga (radio, televideniye) xos nutq publisistik nutq, shu nutqda faol ishlatiluvchi lugʻaviy birliklar publisistik nutqqa xos lugʻaviy birliklar deb yuritiladi: *qardoshlik, rubrika, sarlavha, ittifoq, xalqaro, viloyat, sohibkorlik, bosh maqola, maqola, xabar, ocherk, qahramon(imiz), manfaat, mamlakat, oila, nikoh, qonun, bosh qonun, jamoatchilik, xalq xoʻjaligi* va b. Publisistik nutqqa xos lugʻaviy birliklar maʼnosi til jamoasining hammasiga tushunarli boʻlishi shart, shuningdek, ular leksikaning faol qatlamiga mansub boʻlishi zarur.

Masalan, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 29-dekabr kuni Oliy Majlisga Murojaatnomasidan keltirilgan quyidagi parchaga va undagi lugʻaviy birliklarga eʼtibor beraylik: *“Eng muhimi, islohotlarimiz samarasini yurtimizda yashayotgan har bir inson, har bir oila bugun oʻz hayotida his etishi kerak. Buning uchun barcha boʻgʻindagi rahbarlar foizlar, raqamlar, qogʻozning ortidan quvmasdan, har bir fuqaro uchun, uning hayotiy manfaatlarini taʼminlash uchun ishlashi shart. Shunda nuroniy keksalarimiz, muhtaram otaxon va onaxonlarimiz, hurmatli ayollarimiz, aziz farzandlarimiz, jajji nabiralarimiz, koʻp millatli butun xalqimiz bizdan rozi boʻladi”*.

Ilmiy nutqqa xos lugʻaviy birliklar odatda fan, texnika va ularning muayyan soha va tarmoqlariga qarashli atamalar (terminlar) xarakterida boʻladi. Ularni faqat shu soha mutaxassislari tushunadi, xolos. Masalan, R.Shukurovning “Terminlar sinonimiyasi xususida” maqolasidan keltirilgan quyidagi parchada til faniga oid *terminologiya, tilshunoslik, aktualizatsiya, korrelyatsiya, leksika, semantika* va sh.k. boshqa atamalardan tashqari, ayrim atamalarning ruscha shakllari ham ishlatilgan. “...terminologiyani tartibga solishda tilshunoslikning oʻzida aktualizatsiya, korrelyatsiya, leksika, semantika kabi terminlar uch, hatto toʻrt maʼnoda qoʻllanadi. Uni *abbreviatura* – slojnosokrashyonnoye slovo, *deetimologizatsiya* – oproshenie, *fonetika* – fonologiya, *affiks* – affiksalnaya morfema –

formalnaya morfema – formant kabi sinonim terminlar mavjuddir” (O‘zbek tili terminologiyasi va uning taraqqiyot perspektivalari. – Toshkent: Fan, 1986. 32 – 33-b.)

Rasmiy-idoraviy nutqqa xos lug‘aviy birliklarga *protokol, qaror, buyruq, farmon, farmoyish, tashkilot, majlis, yig‘ilish, ma’ruza, nutq, birinchidan, ikkinchidan, ariza, tilxat, bayonnoma, ma’lumotnoma, ishonch qog‘ozi, tilxat, hujjat* singari bir necha o‘nlab leksemalar kiradi.

Badiiy nutqqa xos lug‘aviy birliklar nutqning ko‘rib o‘tgan boshqa barcha uslublari lug‘aviy birliklarinikidan farq qiladi. Negaki badiiy nutqda hayotiy voqealar, asar qahramonlari, ularning fe‘l-atvori, ichki ruhiy olami, kasb-hunari, boshqa shaxslarga, narsa-hodisalarga munosabati va boshqalar o‘z lisoniy ifodasiga ega bo‘lishi zarur. Shu bois badiiy asar tilida asar g‘oyaviy mazmunini ochish uchun lug‘at tarkibining barcha qatlamlari lug‘aviy birliklariga tayaniladi; ularning barchasidan “vakillar” qatnashadi. Masalan, shoir Odil Ikrom ijodiga murojaat qilsak, uning she‘rlari matnida shevaga xos, eskirgan qatlamga xos lug‘aviy birliklardan foydalanganligining guvohi bo‘lamiz. Uning “*Ramaq*” she‘ri sarlavhasining o‘zi arxaik so‘z, bundan tashqari, matnda “*pir bo‘ldi*”, “*valangor*”, *kulba, tark etdi, hamla* singari lug‘aviy birliklar uchraydiki, she‘riy parchaning badiiyligini ro‘yobga chiqarish ana shular zimmasiga tushgan.

Taqdir hamlasiga topolmay tadbir,

Pir bo‘ldi hafsala, eskirdi havas,

Valangor kulbasin tark etdi bir-bir,

Umidga ergashgan oxirgi nafas.

Bunday xususiyat badiiy nutqning nasr (proza) janri uchun ham xosdir. Endi yozuvchi Otabek G‘oyibovning “Oq tuyalar qaytganda” asaridan olingan quyidagi parchaga e‘tibor beraylik. “...*Haydovchi mashinani bir maromda boshqarib borardi. Shahardan chiqishda joylashgan militsiya xodimlari postiga yetganda, avtobus to‘xtadi. Militsiya xodimlari bilan birgalikda harbiylar yo‘lovchilarning hujjatlarini tekshirib bo‘lganlaridan so‘ng, haydovchi hujjatlarini oldi*

va avtobus o‘z yo‘liga ravona bo‘ldi”. (“Sharqnoma”, 2. 2012 -y.). Bu badiiy nutq parchasida kasb-hunarga va o‘zlashgan qatlamga xos *haydovchi, militsiya, harbiylar, shahar, ravona, post, hujjat, avtobus*; leksikaning nofaol qatlamiga xos *so‘ng, bir maromda, boshqarmoq, yo‘lovchi* kabi lug‘aviy birliklar mavjud. Keltirilgan matnning badiiy nutqqa xosligi ana shu lisoniy birliklar tufayli anglashilayotir.

So‘zlashuv nutqiga xoslangan lug‘aviy birliklar

Nutqning bu uslubiga xos lug‘aviy birliklar asosan lug‘at tarkibining faol qatlamiga mansub bo‘ladi. So‘zlashuv uslubining amal doirasi ancha keng bo‘lib, undan ommaviy jamoat joylaridan tashqari, ko‘cha-ko‘yda, uyda, har xil guruhlarda, sutkaning qaysi qismi bo‘lishidan qat‘iy nazar, foydalanilaveradi. Nutqning bu uslubiga qarashli lug‘aviy qatlamni *non, osh, tuz, yer, osmon, quyosh, yulduz, kishi, bola, er, xotin, o‘rtoq, oyoq, qo‘l, ko‘z, ota, ona, kitob, qalam, xalq, olmoq, bermoq, kelmoq, uxlamoq, ishlamoq, so‘zlamok, sen, biz, u, ketvorgan, po‘rim, jinday, papalamok, va, lekin, ammo, uchun* singari so‘zlar tashkil qiladi. So‘zlashuv uslubida turli kommunikativ maqsadlarni ko‘zda tutgan *akillamoq, g‘imirlamoq, bobillamoq, valdiramoq, ming‘illamoq, do‘ng‘illamoq, ting‘illamoq* kabi tasviriy-taqlidiy so‘zlar asosida hosil bo‘lgan lug‘aviy birliklar ham faol ishlatiladi.

So‘zlashuv uslubida ham sinonimiya va uning qatoridagi lug‘aviy birliklarning bo‘yoqdorligi muhim rol o‘ynaydi. Masalan, *bola, farzand, jujuq, churvaqa* so‘zlari bir umumiy ma’no atrofida birlashadi. Biroq bularning hammasini nutqning bir uslubiga xos deb bo‘lmaydi. Chunonchi, *bola* so‘zi nutqning barcha uslublarida befarq ishlatilsa, *farzand* so‘zi ko‘proq adabiy nutqning kitobiy uslubiga qarashli bo‘ladi. *Jujuq, churvaqa* so‘zlari jonli so‘zlashuv nutqiga xos bo‘lsa-da, ishlatilishda farqlanadi: ularning birinchisi erkalash, suyish jilolariga (ottenkasiga) ega va ijobiy bo‘yoqli, ikkinchisi esa, mensimaslik, kamsitish jilolari bilan salbiy bo‘yoqqa egadir.

Lug‘aviy birliklarning emotsional-ekspressivlikka ko‘ra guruhlanishi

Nutqda so‘zlardan foydalanilganda, so‘zlovchining (subyektning) ular nomlagan tushunchalarga nisbatan muayyan bir maqsadni ko‘zda tutilgan munosabati ham ifodalangan bo‘ladi. So‘zlovchi-shaxsning so‘z anglatgan tushunchaga (u shaxsmi, narsa-predmetmi, voqea-hodisami, bulardan qat’iy nazar) munosabati yo ijobiy, yo salbiy, yo betaraf bo‘lishi mumkin. Shu asosda lug‘aviy birliklar ikki guruhga ajraladi: 1) emotsional-ekspressiv bo‘yoqsiz lug‘aviy birliklar (so‘zlar); 2) emotsional-ekspressiv bo‘yoqli lug‘aviy birliklar (so‘zlar).

Emotsional-ekspressiv bo‘yoqsiz so‘zlar umumtilning faol lug‘aviy qatlamiga xos bo‘ladi. Ular odatda sinonimiya qatorining dominanta deb ataluvchi muqobillari bilan teng keladi.

Emotsional-ekspressiv bo‘yoq sinonimik qatorga kirmagan bir so‘zning turli xil morfologik shakllarida ham bo‘lishi mumkin. Masalan, *qush* va *qushcha* so‘zlarining leksik ma‘nosi bir xil, ular o‘zaro sinonimlar ham emas. Lekin ularning uslubiy bo‘yoqqa munosabatida farq bor: *qush* so‘zining qo‘llanishida uslubiy bo‘yoq betaraf, so‘z nomlagan tushunchaga shaxsning ijobiy yoxud salbiy munosabati ifodalanmagan. *Qushcha* so‘zida esa, lug‘aviy ma‘noga ustama uslubiy ma‘no ham mavjud.

Emotsional-ekspressiv bo‘yoqsiz lug‘aviy birliklar nomlagan, ya‘ni anglatgan tushunchalarga so‘zlovchining biror-bir subyektiv (pragmatik) munosabati qo‘shimcha tarzda ifodalanmaydi. Nutqda so‘z o‘z denotativ ma‘nosi bilangina ishlatiladi, xolos. Shuning uchun ham emotsional-ekspressiv bo‘yoqsiz lug‘aviy birliklar nutqning barcha vazifaviy uslublarida mushtarak qo‘llanaveradi. Bu lug‘aviy guruhga *ish, osh, kiyim, qush, odam, daraxt, katta, kichik, qattiq, yumshoq, olmoq, bermoq, bormoq* singari so‘zlar kiradi.

Emotsional-ekspressiv bo‘yoqli so‘zlar so‘zlovchi-shaxsning so‘z atagan tushunchaga munosabatiga ko‘ra ikki guruhga ajraladi:

a) ijobiy bo‘yoqli lug‘aviy birliklar; b) salbiy bo‘yoqli so‘zlar. Emotsional-ekspressiv bo‘yoqqa nisbatan uslubiy bo‘yoq atamasi ham ishlatiladi. Bu bo‘yoq so‘zning ma’no qamroviga (semantik qurilishiga) tegishli bo‘lib, uning lug‘aviy (nominativ, denotativ) ma’nosiga ustama tarzda “qoplanadi”. Demak, lug‘aviy birlikda, so‘zda, atash vazifasidagi nominativ ma’nodan tashqari, ifoda vazifasidagi uslubiy ma’no (jilo) ham bo‘ladiki, emotsional-ekspressiv bo‘yoq deyilganda, ana shu jilo tushuniladi.

Emotsional-ekspressiv bo‘yoqqa ega bo‘lgan lug‘aviy birliklarni *emotsional-ekspressiv bo‘yoqli so‘zlar* deyiladi. Bunday so‘zlar (lug‘aviy birliklar) uch xil usul yordamida hosil qilinadi: 1) lug‘aviy (leksik) usul; 2) affiksial usul; 3) matniy (kontekstual) usul.

Emotsional-ekspressiv bo‘yoq lug‘aviy (leksik) usul yordamida hosil bo‘lganda, so‘zning o‘zida yo salbiy, yo ijobiy ma’nodagi jilo bo‘ladi. Ijobiy bo‘yoqli lug‘aviy birlik ham, salbiy bo‘yoqli lug‘aviy birlik ham bir umumiy lug‘aviy ma’noga ega bo‘ladi. Shu bois bunday lug‘aviy birliklar bir sinonimiya qatorini hosil qiladi: sinonim muqobillardan birida emotsional-ekspressivlikning ijobiy xarakterdagi jilosi bo‘lsa, boshqa birida salbiy xarakterdagi jilosi bo‘ladi. Masalan, *yuz, bet, chehra, aft, bashara, turq* lug‘aviy birliklaridan tashkil topgan sinonimiya qatorida *yuz* uslubiy jihatdan betaraf muqobil sanaladi, u emotsional-ekspressiv bo‘yoqsiz lug‘aviy birlik. Shu qatordagi *bet* so‘zida uslubiy bo‘yoq aniq mavjud. Chunonchi, *yuzingni yuv, betingni yuv* mikromatnlarida fikr bir xil bo‘lsa-da, uslubiy bo‘yoq har xil: “*betingni yuv*” birikmasida ikki xil munosabat ifodalanadi. Birinchisi – yosh jihatdan katta shaxsning yoshi undan kichik shaxsga munosabati; ikkinchisi – nutq qaratilayotgan shaxsga nisbatan mensimaslik. Bu borada “*yuzingni yuv*” birikmasi betaraf. *Aft, bashara, turq* sinonimik muqobillarda emotsional-ekspressiv bo‘yoq nihoyatda kuchli va sezilarli. Ularning barchasi so‘zlovchi tomonidan kamsitilayotgan, uning e’tiborini qozonolmagan shaxslarga nisbatan salbiy munosabatda ishlatiladi: *aftingni yuv, basharangni yuv, turqing qursin* kabi.

Emotsional-ekspressiv bo‘yoq affiksatsiya usuli yordamida ifodalanganda, so‘z o‘zak-negiziga shaxsning ijobiy yoki salbiy munosabatini ro‘yobga chiqaruvchi turli xil qo‘shimchalar qo‘shiladi. Bunday qo‘shimchalarga *-gina, -jon, -xon, -cha, -chak, -choq* singari affiks morfemalar kiradi: *bolagina, singilgina, qizgina, opajon, akajon, o‘rtoqjon, opaxon, onaxon, otaxon, o‘g‘ilxon, yigitcha, qizcha, cholcha, kampircha, kelinchak, qo‘zichoq* va b.

Emotsional-ekspressiv bo‘yoq matn tarkibidagi ba’zi so‘zlarga okkozional tus berish yo‘li bilan ham hosil qilinadi. Masalan, hali uylanmagan yigitlarga nisbatan *kuyov* so‘zini, turmushga chiqmagan qizlarga nisbatan *kelin//kelinchak* so‘zlarini ishlatish orqali shaxsga nisbatan masxaralash munosabati ifodalanib, *kuyov* va *kelin//kelinchak* so‘zlari salbiy munosabatdagi emotsional-ekspressiv bo‘yoqqa ega bo‘ladi. Yoki ilmiy ish, ilmiy mulohaza yuritishdan mutlaqo chetdagi shaxslarga nisbatan *olim* so‘zi ishlatilganda ham, bu so‘zda emotsional-ekspressiv bo‘yoq paydo bo‘ladi: *Bizning bu “olim”imiz o‘z chiqishi bilan hammaning og‘zini ochib qo‘ydi-ku”!* Shu so‘zlar kuyovlik, kelinlik, olimlik darajasiga yetishgan shaxslarga nisbatan ishlatilganda, ular emotsional-ekspressiv bo‘yoqdan xoli bo‘ladi. Bu usul emotsional-ekspressiv bo‘yoq hosil qilishning matniy, ya’ni kontekstual usuli deb ham ataladi. Emotsional-ekspressiv bo‘yoq hosil qilinishidagi bu usulning yana boshqa ko‘rinishlariga e’tibor beraylik. Masalan, *bosh* so‘zi kishi, *kalla* so‘zi hayvon organizmi a’zolaridan birini nomlashga xoslangan. *Kalla* so‘zini odamga nisbatan ishlatilganda, bu so‘z (*kalla*) so‘zlovchi-shaxsning boshqa (tinglovchi yoki o‘zga) shaxsga bo‘lgan salbiy munosabatini ifodalovchi emotsional-ekspressiv bo‘yoqqa ega bo‘ladi. Misollarga e’tibor bering: *Kalla deb oshqovoqni ko‘tarib yurgan ekansan, og‘ayni* (jonli so‘zlashuvdan). *Bu oltin kallaning bahosi yuksak. Dushmanlar bunga xun to‘lashi kerak!* (Yashin). *Kalla* so‘zi hayvonga, *bosh* so‘zi insonga nisbatan ishlatilganda, ular emotsional-ekspressiv bo‘yoqsiz lug‘aviy birliklarga aylanadi.

ETIMOLOGIYA

Etimologiya soʻzlarning kelib chiqishini oʻrganadi. U leksikologiyaning alohida boʻlimlaridan biri. Biroq bu boʻlim uning boshqa boʻlimlari darajasida shakllanmagan.

Etimologiya atamasi grekcha unsurlaridan tarkib topgan; soʻzning kelib chiqishi haqida ilmiy tasavvur beradi. Demak, etimologiya soʻzlarning dastlabki paydo boʻlish shakllari va ularning ilk maʼnolari haqida ilmiy maʼlumot beruvchi tarmoqdir. Soʻzlarning paydo boʻlishi, ilk shakllari va maʼnolari etimologik tahlil tufayli aniqlanadi. Etimologik tahlil til amalida eng masʼuliyatli va eng murakkab jarayon hisoblanadi. Bu jarayon tilshunos-mutaxassisdan chuqur va atroflicha lingvistik maʼlumotga ega boʻlishni talab qiladi. Negaki, fonetik qonun-qoidalar va ularning amalini, soʻz tarkibining morfem qurilishi va u bilan bogʻliq qonun-qoidalarni bilmasdan turib, etimologik tahlilga kirishib boʻlmaydi, aks holda, soʻzning kelib chiqishi haqida toʻgʻri va ilmiy maʼlumotga ega boʻlish mumkin emas. Shular bilan bir qatorda, etimologik tahlil oʻrganilayotgan soʻz mansub boʻlgan tilga qardosh va qardosh boʻlmagan boshqa tillardan ham xabardor boʻlishni talab qiladi. Masalan, oʻzbek tilida “ona qoʻshigʻi” maʼnosida ishlatiluvchi “alla” soʻzi mavjud. U turkiy tillarning boshqalarida ham shu maʼnoda uchraydi. Bu soʻzning oʻzak qismi “*al*” ekan. Qadimgi turkiy tilda u mustaqil soʻz maqomida ishlatilgan: “*hiyla, nayrang, firib*” maʼnolarini ifodalagan. Ana shu shakl va ana shu maʼnoda bu soʻz ayrim turkiy tillarda, masalan, turk tilida, ozarbayjon tilining baʼzi shevalarida hozir ham ishlatiladi. “*Alla*” soʻzi tarkibidagi “*-la*” unsuri feʼl yasovchi (*ish-la, bosh-la, oq-la* va b.) qoʻshimchadir.

“*Alla*” dastlab “*firib bermoq*”, “*nayrang ishlatmoq*” maʼnolarida vujudga kelgan. Shu maʼno hozirgi vaqtda bu soʻzning “*alda*” varianti zimmasiga yuklangan. “*Alda*” tarkibidagi “*-da*” “*-la*”ning fonetik variantlaridan biri sanaladi. “*Ishongan doʻsting seni*

aldab ketdi” gapida bu ma’no aniq ifodalangan. Etimologik tahlil ana shu tartibda olib boriladi.

Etimologiya ikki xil bo‘ladi: 1) ilmiy etimologiya; 2) soxta etimologiya yoki “xalq etimologiyasi”. Ilmiy etimologiya so‘zning kelib chiqishini to‘g‘ri aniqlaydi. Ilmiy etimologiya mutaxassisning tilning fonetika, morfemika, so‘z yasalishi sohalari bo‘yicha chuqur va mukammal bilimiga asoslanadi. Odatda, etimologik tahlil uchun shakli va ma’nosi xiralashgan so‘zlar tortiladi. Bunday so‘zlar ko‘pincha joy nomlarida uchraydi. Masalan, “Qashqadaryo” viloyatlardan birining nomi. Uning kelib chiqishi, ya’ni etimologiyasi xususida quyidagi ma’lumot mavjud. Bu ma’lumotga qaraganda, Qashqadaryo toponimi tarkibidagi “Qashqa”, aslida, Qashko‘h, ya’ni (“kash/ko‘h”) shaklini olgan bo‘lib, oronimni, ya’ni Kashtog‘i ma’nosini anglatgan. Kashtog‘idan bosh olgan soyni belgilash uchun ushbu nomga “rud” (daryo) so‘zi biriktirilib, *Kashko‘hrud* hosil qilingan. Talaffuzda u fonetik jihatdan o‘zgarib, *Qashqarud* shakliga kelgan. Keyinchalik toponimning *rud* qismi *daryo* so‘zi bilan almashtirilgan, natijada *Qashqarud* nomi hozirgi *Qashqadaryo* shakliga kelib to‘xtagan. *Qo‘qon* toponimi misolida ham ana shunday xulosaga kelish mumkin. *Qo‘qon* xalq (soxta) etimologiyasiga ko‘ra, *xuk* (*cho‘chqa*) va *kent* (*joy*) unsurlaridan tarkib topgan va “*cho‘chqalar yashagan joy*” deb sharhlangan. Aslida, unday emas. Toponimning “*qo*” qismi shamol, sovuq ma’nolaridagi “*hu-hu*” taqlid so‘zidan olingan, “*qon*” qismi esa, “*kent*” (*joy, yer*) so‘zining mahalliy talaffuzga kirgan shaklidir. Demak, “**Qo‘qon**” “*shamol joy*” ma’nosi bilan vujudga kelgan toponimdir. Bu ma’no shahar joylashgan hudud va uning atrofining sershamol ekanligi bilan ham dalillanadi.

Demak, etimolog-mutaxassis nolisoniy va lisoniy jarayonlardan, ayniqsa, so‘z tarkibining morfonologik va semantik jarayonlaridan chuqur ma’lumotga ega bo‘lmasa, ifoda va mazmun jabhalari o‘zgartirgan so‘zlarning kelib chiqishi haqida ilmiy xulosa chiqara

olmaydi. “Alla”, “Qashqadaryo”, “Qo‘qon” so‘zlari misolida siz ilmiy etimologiya taqozo etgan talab moyalari bilan tanishdingiz.

Soxta etimologiyada odatda chetdan o‘zlashgan so‘zlarning kelib chiqishi “bashorat qilinadi”. Bu jarayonda “etimoni aniqlanayotgan” so‘z va uning tarkibi o‘z tildagi biror-bir so‘z va uning tarkibiga o‘xshatiladi. Masalan, *univermag* so‘zi o‘zlashgan dastlabki davrda uni “*un bermak*” shaklida tasavvur etganlar. Negaki, *univermag* magazin bo‘lganligi uchun, unda oziq-ovqat mahsulotlari, shu jumladan, *un* ham sotuvda bo‘lgan, sotilgan. *Univermag* talaffuzda ham “*un bermak*”ka o‘xshash. Demak, “*univermag*”ning “*un bermak*” tarzida sharhlanishi soxta (yoki xalq etimologiyasi) uchun misoldir.

Tildagi hamma so‘zlar ham etimologik tahlilga muhtoj bo‘lavermaydi. Darslikning oldingi sahifalarida “ichki forma” tushunchasi haqida ma’lumot berilgan edi. “Ichki formasi” xiralashib unutilgan so‘zlar ko‘proq etimologik tahlilga muhtojdir. Bunday so‘zlarning dastlabki fonetik va morfem qurilishi, ular munosabatidagi chegara “yemirilgan” bo‘ladi. Odatda, etimologik tahlilga muhtoj so‘zlar ko‘proq o‘zlashma qatlamga, uning tub so‘zlar tarmog‘iga qarashli bo‘ladi. O‘zbek tilshunosligida etimologik tahlilga alohida e’tibor berilgan va berilayotgan bo‘lsa-da, uni hozircha yetarli deb bo‘lmaydi.

Ikkinchi qism

FRAZEOLOGIYA

Frazeologiya haqida umumiy ma'lumot

Frazeologiya – tilshunoslikning leksikologiya kabi mustaqil bo‘limlaridan biri. Frazeologiya til fanining mustaqil sohasi sifatida fonetika, leksikologiya va grammatikadan keyin shakllangan. Buning sababi shundaki, frazeologiya o‘rganadigan lisoniy birliklar, bu soha shakllanganligiga qadar, leksikologiyada, uning tarkibiy bo‘limlaridan biri sifatida qarab kelingan. Negaki, frazeologiya o‘rganadigan hodisalar ma’no jihatidan so‘zlarga tenglashtirilib, lug‘aviy birlik sifatida o‘rganilgan. Darhaqiqat, frazeologiyaga daxldor hodisalar, garchand birdan ortiq mustaqil leksik birliklardan tarkib topsa ham, ma’no jihatdan so‘zlarning ekvivalenti, semantik muqobili xarakterida amal qiladi. Masalan, *boshi osmonga yetdi, tomdan tarasha tushganday, ko‘zining oqu qorasi* kabi son-sanoqsiz iboralar alohida-alohida lug‘aviy birliklar bilan ma’nodoshlik munosabatiga ega: ular “*sevindi*” (*boshi osmonga yetdi*), “*to‘satdan, kutilmaganda*” (*tomdan tarasha tushganday*), “*qadrli*” (*ko‘zining oqu qorasi*) so‘zlari anglatgan ma’nolarga ega. Biroq bu o‘xshashliklar frazeologizmlarni so‘z hukmidagi lug‘aviy birliklardan farqlashga mantiqiy asos bo‘la olmaydi. Frazeologiya o‘rganadigan lisoniy birliklarning leksikologiya o‘rganadigan lisoniy birliklar bilan o‘xshash yana bir tomoni bor. Bu – ularning tildagi vazifasidir. Leksikologiya o‘rganadigan lisoniy birlik, ya’ni so‘z (leksema) ham, frazeologiya o‘rganadigan lisoniy birlik, ya’ni frazema (ibora) ham tilning

atamalilik (nominativlik) vazifasini bajaruvchi birliklari sirasiga kiradi: ya'ni so'z ham – atama, frazema ham. Shuni qayd etish lozimki, so'zlar odatdagi holda, ya'ni nutq ixtiyoriga o'tmasdan, ekspressiv-emotsionallikka ega bo'lmaydi, undan xoli “atama”lardir; frazemalar esa, odatdagi holda ham, ya'ni nutq ixtiyoriga o'tmay turib ham, emotsional-ekspressivlikka ega bo'ladi va u bilan qorishgan “atama”lar hisoblanadi. Shuning uchun ham frazeologik birliklar emotsional-ekspressiv bo'yoqli “atama”lar xarakterini kasb etadi.

Til ilmining boshqa sohalarida bo'lgani kabi, frazeologiya atamasi ham keng ma'noda ikki tushunchaga nisbatlanadi: 1) til fani sohasining nomi; 2) shu sohada o'rganiladigan lisoniy birliklar va ularning tizimi.

Frazeologiya o'rganadigan lisoniy birliklar tilning ifoda va mazmun jabhalari, ularning o'zaro munosabatida ko'zga tashlanadigan mutanosiblik va nomutanosiblik xususiyatiga ko'ra, tilning boshqa sohalarida (masalan, leksikologiya, morfemika) hodisalarida uchramaydigan o'ziga xos xarakterga ega bo'ladi. Frazeologiya sohasida o'rganiladigan lisoniy birliklar tilning ifoda va mazmun jabhalari nomutanosibligiga asoslanadi: lisoniy birlikning – frazemaning ifoda jabhasi uning mazmun jabhasiga qaraganda bir necha bor murakkab bo'ladi. Masalan, *buzoqning yugurgani somonxonagacha* lisoniy birligini olaylik. Bu – frazema, ya'ni frazeologik ibora. U grammatik shakllangan uch mustaqil leksemadan (*buzoqning, yugurgani, somonxonagacha*) tuzilgan. Biroq shu ibora tarkibida ulardan birortasi ham o'z nominativ (lug'aviy) ma'nosini saqlagan emas. Bu ibora “*behuda*” degan ma'noga ega. Grammatik jihatdan shakllangan bu uch leksema o'zaro semantik bog'lanishga mutlaqo ega bo'lmagan “*behuda*” ma'nosidagi **bir sememaga** tenglashgan. Boshqacha aytganda, *uch leksema* o'zaro birikib, umumtilda bir lug'aviy ma'no ifodasi uchun rasmiylashgan: *buzoqning yugurgani somonxonagacha* (ya'ni *kimningdir yugurib – yelgani behuda, foydasiz*).

Soʻz va uning shakliy jabhadagi lisoniy yaxlitligiga nisbatan *leksema* atamasi qoʻllaniladi. Frazeologik iboraga nisbatan *frazema* atamasidan foydalanish maʼqul va qulay. Bu atama soʻzning “*leksema*” deb nomlanishi asosida analogiya yoʻli bilan hosil qilingan. Chunki fanda frazeologiya tushunchasi goh *ibora*, goh *birikma*, goh *frazeologik ibora*, goh *frazeologik birikma*, goh *koʻchma maʼnoli ibora*, goh *turgʻun birikma*, goh *koʻchma maʼnoli turgʻun birikma* atamalari bilan har xil nomlanib keladi. *Frazema* atamasi bir necha muqobil shakllarda ishlatiluvchi ana shu atamalarning barchasini bir umumiy lisoniy mohiyat bilan birlashtiradi. Demak, frazeologiya tildagi frazemalar va ularning tizimini oʻrganadi. Tilshunoslik sohalarining har biri oʻz lisoniy birligiga ega boʻlganidek (masalan, *fonetikada* – **fonema**, *morfemikada* – **morfema**, *sintaksisda* – **sintaksema**, *grafikada* – **grafema** va h.k.), *frazeologiyani*ning ham sohaviy birligi – bu **frazemadir**.

Frazeologiyani obyektiga keng va tor doiralarda qaraladi. Keng doirada qaralganda, frazeologiya maqol, aforizm va matallarni ham oʻz ichiga oladi. Buning sababi shuki, maqol, matal va aforizmlar ham ikki va undan ortiq mustaqil maʼnoli soʻzlardan tuziladi. Ularning oʻzaro munosabati “jonli” grammatik aloqalarga asoslanadi. Maqol, matal va aforizmlar ham tilda tayyor holga kelib qolgan nutqiy-lisoniy birliklardir. Keng doirada qaraladigan frazeologiyani birliklarini (maqol, matal va aforizmlarni) tor maʼnodagi frazeologiya oʻrganadigan birliklardan farqlangan holda, *paremalar* deyiladi. Frazemalardan farqli ravishda, *paremalar* hamma vaqt gap tarzida shakllanadi; gap bir butun holicha koʻchma maʼnoga ega boʻladi. Paremalar ham, frazemalar kabi, umumtil mulki hisoblanadi, tayyor holda avloddan avlodga meros boʻlib oʻtadi. Masalan: *Yomonga yaqin yursang, qorasi yuqar; Yomondan hamma bezor; Bosh ketsa ham, obroʻ ketmasin; Dunyo koʻrmay, dunyo kishisi boʻlmas; Koʻpdan ayrilganni boʻri yer; Tariq sochilsa, tovuq toʻyar* va boshqalar.

Ayrim hollarda frazema va maqollar (*paremalar*) oʻzaro oʻxshash va teng boʻlib qolishi mumkin. Bu koʻchma maʼnolar anglatgan

maqollarda uchraydi. *Qosh qo‘yaman deb, ko‘z chiqarma; ko‘rpangga qarab oyoq uzat; Besh panjangni og‘zingga tiqma; Temirni qizig‘ida bos* singari hodisalar ayni shu shaklda maqollardir. Chunki bular gap shaklida ifodalangan, qolaversa, bir butun holda ko‘chma ma’nolar ham ifodalagan. Endi bu maqollar (paremalar)ning frazem xarakteridagi ko‘rinishlari ham yo‘q emas. Ular *qosh qo‘yaman deb ko‘z chiqarmoq; ko‘rpaga qarab oyoq uzatmoq; besh panjasini og‘ziga tiqmoq; temirni qizig‘ida bosmoq* kabi so‘z birikmalari shaklida o‘zgartirilsa, frazem birliklar xarakterini kasb etadi. Shunisi ham borki, maqol (parema) va frazemalarning bu tarzda to‘qnashuvi faol emas, ayrim holatlardagina yuz beradi. Yana ta’kidlash joizki, maqol – bu gap shaklidagi tayyor qurilmalardir, frazemalar esa, so‘z birikmalari shaklida ham, gap shaklida ham (*yuragi siqildi; o‘takasi yorildi; ko‘ngli aynidi; bosh aylandi; ko‘zi to‘rt bo‘ldi; hovuri bosildi* va h.k.) uchrayveradi. Frazemalarga, maqollardan tashqari, aforizm va qanotli so‘zlar ham o‘xshaydi. Biroq ular, frazema va maqollardan farq qilgan holda, ayrim individlar tomonidan ijod qilinadi, ular nutqidan ko‘chirma tarzda olinadi, ya’ni ular xalq tomonidan yaratilmaydi.

Frazemalarga xos xususiyatlar tilning lug‘aviy sath hodisalarida ham uchraydi. Lug‘aviy sathga xos “frazema”lar odatda qo‘shma so‘zlar tavsifida bo‘ladi va bir leksema sifatida qaraladi. Masalan, *qizilishton, ko‘richak, oshqozon, gultojixo‘roz, tomorqa, bosvoldi (qovun navi)* va sh.k. bir qator leksemalar anglatgan ma’nolar shu so‘zlar tarkibidagi o‘zak qismlarining lug‘aviy ma’nolari bilan mutanosib emas, leksemalarning ma’nosi ularning o‘zak qismlari ma’nolari summasiga teng emas. Biroq keltirilgan bu kabi leksemalar bilan frazemalar o‘zaro farq qiladi: frazemalar grammatik shakllangan leksemalardan tuziladi; ma’nosi o‘zak qismlari ma’nosi summasiga asoslanmagan leksemalar esa, morfemalardan tashkil topadi. Chunonchi, “*oshqozon*” qo‘shma leksemasi anglatgan lug‘aviy ma’noning “*osh*” va “*qozon*” so‘zlari anglatgan lug‘aviy ma’nolarga aloqasi yo‘q. Bu o‘rinda “*osh*” va “*qozon*” morfemalari (*so‘zlari*

emas!) ko‘chma ma’nolar kasb etgan: *oshqozon* leksemasining lug‘aviy ma’nosi uning tarkibidagi morfemalari (*osh-*, *-qozon*)ning ko‘chma ma’nosi zaminida hosil bo‘lgan.

Frazemalarning ifoda jabhasi so‘z birikmalarining ifoda jabhasidan farq qilmaydi. Biroq so‘z birikmalari frazeologiyada emas, balki sintaksisda o‘rganiladi. Frazemalardan farqli ravishda, ular tilga emas nutqqa qarashli bo‘ladi, *nutqiy birliklar* hisoblanadi, nominativ vazifadagi sintaksemalar deb ham yuritiladi. Frazemalar *tilga* qarashli lisoniy birliklardir, ya’ni *til hodisalaridir*.

Frazeologiya tekshiradigan lisoniy hodisalar ham, leksikologiyada bo‘lganidek, o‘ziga xos murakkab tizimdir. Bu tizimni frazemalar tizimi deyiladi. Frazemalar lisoniy jihatdan ko‘p qirrali hodisalaridir. Lug‘aviy sathda leksemalar qanday xususiyatlarga ega bo‘lgan bo‘lsa, frazemalar ham o‘z sathida o‘sha xususiyatlarga egadir. Shu sababli frazem birliklar ham, shakl va ma’no munosabati, kelib chiqishi (tarixiy-etimologik jihat), iste’mol doirasi, nutq uslublariga munosabati, morfologik va sintaktik xususiyatlari kabi guruhlarga bo‘lib o‘rganiladi.

O‘zbek tili frazemalari tizimining ilmiy shakllanishi va rivojlanishida professor Sh.Rahmatullayevning xizmatlari beqiyos katta. Olim o‘zbek frazeologiyasi bo‘yicha o‘tgan asrning o‘rtalaridan ish boshlagan. Bu mavzuda nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari yozgan, bir necha o‘nlab kitoblar, yuzlab ilmiy maqolalar e’lon qilgan. Yana muhimi shundaki, “O‘zbek tili frazeologizmlarining izohli lug‘ati” ham shu olim tomonidan tayyorlanib, qayta-qayta nashr etilgan. XX asrning oxirlarida o‘zbek frazeologiyasi yana boshqa tadqiqotchilariga ega bo‘ldi. Bu borada B.Yo‘ldoshev va aka-uka Abdumurod va Abdug‘afur Mamatovlarning xizmatlari alohida tahsinga loyiqdir. B.Yo‘ldoshev frazem birliklarning konnotativ ma’nolari, tasviriy vosita sifatidagi xususiyatlarini keng monografik rejada yoritgan bo‘lsa, professor Abdumurod Mamatov frazeologik norma muammosini hal qilishga harakat qildi. Professor Abdug‘afur Mamatovning tadqiqotlarida esa, frazemalarning shakllanish

muammolari kun tartibiga ko‘tarildi, uning paydo bo‘lish omillari aniqlandi. Shunday qilib, professor Sh.Rahmatullayev asos solgan o‘zbek tili frazemalari o‘zbek tilshunosligining chuqur ilmiy asosga ega bo‘lgan mustaqil sohasi sifatida shakllandi.

FRAZEOLGIK SEMASIOLOGIYA

Frazemalarda bir ma‘nolilik va ko‘p ma‘nolilik

Frazemalar ma‘no tomoni bilan tilning mazmun jabhasiga qarashli bo‘ladi. Frazemalarning ma‘nosi deganda, iboraga rasmiylashib, ommalashgan ko‘chma ma‘no tushuniladi. Frazem ma‘no ma‘lum bir obraz asosida vujudga keladi. Masalan, *til tegizmoq* frazemasi “*sha’niga nomunosib gap aytmoq*” ma‘nosini bildiradi. Bu ma‘no shu iborani tashkil etgan lug‘aviy birliklar ma‘nosidan bevosita kelib chiqmagan. Unda “til” va “tegizmoq” so‘zlarining umumtil uchun rasmiylashgan ma‘nolari yo‘q; frazema ma‘nosi bilan uni tashkil etgan lug‘aviy birliklar ma‘nolari munosabatida biror-bir aloqadorlik sezilmaydi. Frazem ma‘nolar ayrim hollarda iboraning tarkibidagi leksemalardan birining ma‘nosiga asoslansa, ba‘zan iboraning to‘laligicha ko‘chma ma‘nosiga asoslandi. Masalan, *boshini yemoq, ko‘zini bo‘yamoq, yeng shimarmoq, ko‘nglida kiri yo‘q, ko‘ngli toza, yo‘ldan urmoq, tili qichimoq, gap tegmoq* singari bir qator iboralarning frazem ma‘nosi shu iboralar tarkibidagi leksemalardan birining (*bosh, ko‘z, yeng, ko‘ngil, yo‘l, til, gap*) ma‘nosiga asoslangan. *Arpasini xom o‘rmoq, miyasi (boshi)da danak chaqmoq, soyasiga salom bermoq, bir cho‘qishda qochirmoq, qo‘ltig‘iga suv purkamoq, barmog‘ini tishlamoq, yoqasini ushlamoq* kabi iboralarning frazem ma‘nolari shu iboralarning to‘laligicha ko‘chma ma‘nolari asosida vujudga kelgan.

Frazeologik birliklarning ma‘no tomoni bilan bog‘liq barcha xususiyatlari frazeologik semasiologiyada o‘rganiladi. Lug‘aviy sath birliklarida (leksemalarda) bo‘lganidek, frazem sath birliklari ham bir

ma'noli va ko'p ma'noli bo'ladi. Bir ma'noli frazem birliklar monosemantik, ko'p ma'nolilari polisemantik frazemalar deb ataladi. Masalan, *osmon bilan yercha, osmonni ko'tarmoq, ot bilan tuyacha, yoqasini ushlamoq, boshiga qilich kelsa ham* kabilar bir ma'noli, ya'ni monosemantik frazemalar sanalsa, *ikki qo'lini burniga tiqib, xayoliga kelmoq, jonini olmoq, bo'yniga qo'ymoq, o'rtaga tushmoq* singari frazemalar ko'p ma'noli, ya'ni polisemantik lisoniy birliklardir.

Frazemalarda ham birdan ortiq ma'nolar ifodalanishi lisoniy odat hisoblanadi. Bunday odat ko'p ma'noli (polisemantik) frazemalarga xos. Ya'ni frazemalar birdan ortiq ma'nolar ifodalasa, ular polisemantik frazemalar sanaladi. Polisemantik frazemalarning oddiy ko'rinishi ikki ma'noli bo'ladi. Masalan, *aqli yetadi* frazemasida "idrok qilmoq" va "ishonch hosil qilmoq" kabi ikki ma'noga ega. *Bo'yniga qo'ymoq* frazemasida uch ma'nolidir: 1) "to'nkamoq, ag'darmoq", 2) "isbotlab, e'tirof qildirmoq", 3) "bajarishga rozi qilmoq". *Qo'lga olmoq* frazemasida esa to'rt ma'nolidir: 1) "o'z ixtiyoriga o'tkazmoq", 2) "qo'qqisdan hujum qilib bosib olmoq", 3) "hibs qilmoq", 4) "o'z xohishiga bo'ysunadigan qilmoq". Frazemalar polisemiyasida ham, lug'aviy polisemiyada bo'lganidek, bosh (asos) va yasama (hosila) ma'no bo'ladi. Lug'aviy polisemiyadan farq qilgan holda, ko'p ma'noli frazem birlikning bosh (asos) ma'nosi ham ko'chma ma'no xarakterida bo'ladi. Bu frazemalarga xos umumiy lisoniy xususiyatdir. Frazemalarda ham yasama (hosila) ma'nolar metafora yo'li bilan ko'chirish va tatbiq etish usullari bilan hosil qilinadi. Masalan, *ko'ngli ko'tarmaydi* frazemasining dastlabki ma'nosi iste'mol qilinadigan narsalarga nisbatan (yeb-icha olmaslikka) ishlatilgan bo'lsa, uning hosila ma'nolari ("yoqtirmaslik") "ovqatdan boshqa narsa"larni xushlamaslik holatlariga ham "ko'chirilgan".

Polisemantik frazemalarda keyingi (hosila) ma'nolar ko'pincha ularning oldingi (birinchi, ikkinchi va h.k.) ma'nolaridan o'sib chiqqan bo'ladi. Masalan, *belini bog'lamoq* frazemasida uch ma'noli bo'lib, uning birinchisi – "*shaylanmoq, o'tlanmoq*"; ikkinchisi –

“*astoydil kirishmoq*”; uchinchi – “*ahd qilmoq*”dir. Bu ma’nolarning ikkinchisi birinchisidan, uchinchi ikkinchisidan o’sib chiqqan.

Polisemantik frazemalar uslubiy jihatdan yaxlit xarakterga ega bo’ladi. Chunki polisemantik iborada ko’pincha to’g’ri, mantiqiy asosli nominativ ma’no bo’lmaydi, uning barcha ma’nolari yaxlit ichki bir obrazga birlashadi. Masalan, “*qo’lga tushmoq*” iborasi ikki ma’noga ega: a) *aybi oshkor bo’lib tutilmoq*; b) “*qamoqqa // hibsga tushmoq*. Bu ikki ma’no ham “tutqunlik” ichki obrazi atrofida yaxlitlanadi. Xuddi shuningdek, “*ikki qo’lini burniga tiqib*” iborasi ham ikki ma’nodir: a) “*quruq*”, “*hech narsasiz*”; b) “*quruq*”, “*benasiba*”. Bu ikki ma’no ham “*quruqdan-quruq*” degan yaxlit ichki obraz qamrovida birlashadi. Shunday qilib, frazem ko’p ma’nolilik emotsional-ekspressiv bo’yoqdorlik va obrazlilik bilan chambarchas bog’liqlikdagi lisoniy voqelikdir.

Frazemalarning shakliy munosabatga ko’ra turlari

Lug’aviy birliklar (leksemalar)da bo’lgani kabi, frazem birliklar ham shakliy munosabatga ko’ra ikki xildir: 1) *frazem omonimiya*; 2) *frazem paronimiya*. Frazem omonimiyada lug’aviy tarkibi mushtarak iboralar talaffuzi va yozilishi jihatlaridan bir xil bo’ladi; frazem ma’no qancha bo’lsa, iboraning miqdori ham o’shancha bo’ladi.

Frazem omonimiyaning ikki ko’rinishi mavjud. Ularning birida shakldosh iboralar tarkibida leksik omonim (shakldosh so’z) bo’ladi: *dam bermoq (havo haydash) – dam bermoq (hordiq uchun ruxsat); o’ng kelmoq (to’g’ri kelmoq, qulay kelmoq) – o’ng kelmoq (tushidagisini hayotida ham ko’rmoq)*. Ikkinchi ko’rinishida shakldosh iboralar bir xil lug’aviy birliklardan tuzilgan bo’ladi: *boshiga ko’tarmoq (qattiq shovqin solmoq) – boshiga ko’tarmoq (ortiq darajada hurmat qilmoq; ichagi uzildi (qattiq kulgidan ichaklarning harakatga kelishi) – ichagi uzildi (vaqtida ovqatlanmaslik tufayli ichaklarning ingichkalanishi)* va b.

Frazem paronimiyada iboralarning talaffuz yaqinligi nazarda tutiladi. Paronimik munosabatdagi iboralar uch xil ko‘rinishda voqelanadi: 1) tarkibidagi leksemalardan biriga ko‘ra farq qiladi: *yuragi tars yorildi – yuragi qoq yorildi; o‘zini qayerga qo‘yishni bilmaslik – o‘zini qayerga urishni bilmaslik* va b.; 2) ibora tarkibida har xil so‘zshakl (leksemashakl) ishtirok etadi: *jon kirdi – joni kirdi; xayol ketdi – xayoli ketdi; boshdan kechirmoq – boshidan kechirmoq* va b.; 3) iboralar biri boshqasidan ham leksema, ham so‘zshakl (leksemashakl)ga ko‘ra farq qiladi: *yetti uxlab tushiga kirmaslik – yetti uxlab tushida ko‘rmaslik* va b.

Frazemalarning ma’no munosabatiga ko‘ra turlari

Frazemalar ma’no munosabatiga ko‘ra, lug‘aviy sathda bo‘lganidek, *frazem sinonimiya, frazem antonimiya* kabi ikki guruhga ajraladi.

Frazemalar sinonimiyasida ikki yoki undan ortiq ibora bir mushtarak ko‘chma ma’no atrofida birlashadi, ya’ni umumiy bir ko‘chma ma’no bildiradi. Masalan, *yer bilan yakson bo‘lmoq va kulini ko‘kka sovurmoq* lug‘aviy tarkibi o‘zaro farq qiluvchi ikki ibora, ikki frazemadir; *bir og‘iz – bir shingil – bir chimdim, ipidan ignasigacha – miridan sirigacha – qilidan quyrug‘igacha, dardi pasaydi – qalbidagi yara bitdi – mehri jo‘sh urdi* qatorlari esa uch iboradan, uch frazemadan tarkib topgan. Biroq bu frazemalar anglatgan ko‘chma ma’nolar bir xil, o‘zaro o‘xshash. Shu sababli ular sinonim frazemalardir.

Frazem sinonimlar frazem variantlarga o‘xshaydi. Lekin ular har xil semantik hodisalar sifatida o‘zaro farqlanadi: sinonim frazemalar tarkibida biri boshqasiga o‘xshamagan har xil lug‘aviy birliklar ishtirok etadi (*ipidan ignasigacha – miridan sirigacha – qilidan quyrug‘igacha*); variantlilik munosabatidagi frazemlar tarkibida o‘zaro sinonimik munosabatdagi lug‘aviy birliklar qatnashadi (*ko‘ngliga tugmoq – yuragiga tugmoq* kabi). Agar lug‘aviy tarkibida

o‘zaro farqlanuvchi leksemalar sinonimik xarakterda bo‘lmasa, bunday iboralar ham sinonim frazemalarga tegishli bo‘ladi. Masalan, *jonini hovuchlab – yuragini hovuchlab* (*jon* va *yurak* so‘zlari munosabatida sinonimlik yo‘q, ular sinonim frazemalardir).

Frazemalarning sinonimik qatori, muqobil a‘zolarining miqdoriga ko‘ra, har xil bo‘ladi. Bir sinonimiya qatorida ikki, uch va undan ortiq muqobil frazemalar birlashishi mumkin. Shulardan ikki va uch frazem muqobillarni birlashtiruvchi sinonimiya qatorlari miqdor jihatdan ko‘pchilikni tashkil qiladi. Masalan, *ta‘zirini yemoq – adabini yemoq, ko‘zi ochiq – ko‘zi tirik, jonini hovuchlamoq – yuragini hovuchlamoq* muqobillaridan tarkib topgan qatorda ikki frazema; *bir yostiqa bosh qo‘ymoq – turmush qurmoq – oila qurmoq, bahri-dili ochilmoq – dimog‘i chog‘ bo‘lmoq – kayfi chog‘ bo‘lmoq* muqobillaridan tashkil topgan qatorda uch frazema; *esiga tushmoq – esiga solmoq – xayoliga kelmoq – yodiga tushmoq, achchig‘i keldi – fe‘li buzildi – qoni qaynadi – jig‘i-biyroni chiqdi – to‘nini teskari kiydi* muqobillaridan tashkil topgan qatorda besh frazema ma‘nodoshdir, ya‘ni sinonimlardir.

Ayrim frazemalarning ma‘nodosh muqobili so‘zga – leksemaga to‘g‘ri keladi: *dunyoni suv bossa, to‘pig‘iga chiqmaydi – beg‘am, tomdan tarasha tushganday – kutilmaganda, to‘satdan, qo‘ltig‘idan tarvuzi tushmoq – umidsizlanmoq* va sh.k. Sinonimiyaning bu tip qatorini *lug‘aviy-frazem sinonimiya* qatori deyiladi.

Frazemalar antonimiyasida o‘zaro muqobillashayotgan ikki yoki undan ortiq ibora zid ma‘nolarga ega bo‘ladi: *ko‘kka ko‘tarmoq – yerga urmoq, savol bermoq – javob qaytarmoq, yuzi yorug‘ – beti shuvut, ko‘ngli sovudi – ko‘ngli ko‘tarildi* va b. Ayrim hollarda frazemalar antonimligi iboralar tarkibida kelgan zid ma‘noli so‘zlar (leksik antonimlar) evaziga vujudga keladi, ya‘ni frazemalar tarkibidagi zid ma‘noli lug‘aviy birliklarga asoslanadi: *yuragi keng – yuragi tor (keng-tor), ko‘nglida kiri yo‘q – ko‘nglida kiri bor (yo‘q-bor), oq ko‘ngil – ko‘ngli qora (oq-qora), noni yarimta bo‘lmoq – noni butun bo‘lmoq (yarim-butun), bag‘ri tor – bag‘ri keng (tor-*

keng), *tili achchiq – tili shirin (achchiq-shirin)*, *ko‘ngli yumshoq – ko‘ngli qattiq (yumshoq-qattiq)*, *ko‘ngli ko‘tarildi – ko‘ngli cho‘kdi (ko‘tarildi-cho‘kdi)*, *obro‘yini yo‘qotmoq – obro‘yini topmoq (yo‘qotmoq-topmoq)*, *dunyodan ketmoq – dunyoga kelmoq (ketmoq-kelmoq)*, *qo‘lga olmoq – qo‘ldan bermoq (olmoq-bermoq)* va b. Frazem antonimlar vositalardan biri sifatida emotsional-ekspressiv bo‘yoqqa ega bo‘ladi. Masalan, Sh.Xolmirzayevning “Bodom qishda gulladi” hikoyalar to‘plamidan olingan quyidagi parchada adibning frazem antonimlardan ustalik bilan foydalanganligini ko‘ramiz: *U ruhan va jisman harchand kuchli bo‘lmasin, g‘am uni eza boshladi, qishlog‘u maktabidan ham ko‘ngli sovub bordi, o‘zi sezmaganda holda, ko‘ngli ko‘tarilib, dardi pasayib qishlog‘iga qaytdi.* Bu parchada *ko‘ngli sovub* va *ko‘ngli ko‘tarilib* zid ma’noli frazemalardir.

Frazem antonimlarning o‘ziga xos ma’no jilolalari badiiy nutqda aniq va ravshan namoyon bo‘ladi. Antonim frazemalar nutqqa kiritilganda, ma’lum bir uslubiy-pragmatik maqsad ko‘zda tutiladi. Shu maqsad nuqtai nazaridan, frazemalar munosabatidagi odatdagi zidlik barham topishi ham mumkin. Masalan, “*Esini tanibdiki, qo‘li qattiq, dili yumshoq otasi yil – o‘n ikki oy yuzboshinikida chorikor ishlardi*” (Shuhrat). Bu matnda umumtil nuqtai nazaridan zid ma’noli bo‘lgan “*qo‘li qattiq*” va “*dili yumshoq*” frazemalari ishlatilgan. “*Qo‘li qattiq*” frazemasi “*mehnatkash*” ma’nosida qo‘llangan, u endi “*dili yumshoq*” bilan zid ma’noli emas. Bu ikki frazema munosabatidagi zidlik matn tarkibida barham topgan.

Ma’lumki, frazemalar tilning **emotsional-ekspressivlik** ifodalovchi muhim vositalari sanaladi. Frazemalar orqali ifodalanadigan ekspressivlik darajasi biri boshqasidan farq qiladi. Masalan, *ona suti og‘ziga kelmoq, oyog‘ini osmondan keltirmoq, oq bilan qorani tanimoq, obro‘yini tushirmoq, oldini olmoq, esiga kelmoq* kabi frazemalarga xos ekspressivlik bir xil emas. Ularning ayrimlarida bunday jilo (ma’no, ottenka) bo‘rtib tursa, ba’zilarida pastroq, boshqa bировlarida esa, u sezilmas darajada.

Ekspressivlikning bunday farqli darajalanishini bir frazemaning turli variantlarida ham ko'rsa bo'ladi. Masalan, *sochi tikka bo'ldi* frazemasida ekspressivlikni mo'tadil yoki quyi darajada deb qaraydigan bo'lsak, unga xos darajalanishning ortib borishini bu frazemaning quyidagi variantlarida bimalol sezish mumkin: *sochlari tikka bo'ldi – sochi tikka bo'lib ketdi – sochlari tippa-tik bo'lib ketdi*. Bu variantlar qiyosidan ma'lum bo'ladiki, frazemaning bir variantida ekspressivlik quyi, boshqasida kuchli, yana boshqasida o'ta kuchli darajaga ega. Bunday xususiyat *suyakdan o'tmoq – suyak-suyakdan o'tmoq; jonidan o'tmoq – jon-jonidan o'tmoq – jon-jonidan o'tib ketmoq; tinkani quritmoq – tinka-madorini quritmoq – tinka-madorini quritib yubormoq* singari frazem variantlar paradigmasining a'zolariaro ham mavjud.

O'zbek tili frazemalar tizimining shakllanish va rivojlanish manbalari

Yuqorida ham ko'rganimizdek, lug'aviy birliklarga xos barcha lisoniy xususiyatlar frazem birliklar uchun ham xosdir. Shu jumladan, frazem sistema ham lug'aviy sistema kabi shakllanadi, rivojlanadi. Bu jarayon o'zbek tilining ichki va tashqi manbalari (omillari) asosida amalga oshgan. Ana shu xususiyat asosida o'zbek tili frazem tizimini ham ikki guruhga ajratish mumkin: 1) *o'z qatlam frazemalari*; 2) *o'zlashgan qatlam frazemalari*.

O'z qatlam frazem birliklarining tuzilishida, ya'ni "yasalishida" o'zga til unsurlari – lug'aviy birliklari ishtirok etmaydi. Ularga o'zbek tilining o'zida hosil bo'lgan iboralar kiradi. Masalan, *bag'ri keng, barmog'ini tishlamoq, ko'zi och, bel bog'lamoq, bo'yniga qo'ymoq, bo'yniga olmoq, beti qattiq, yuzi issiq, yulduzi sovuq, yulduzi issiq, so'z olmoq, og'zi ochilmoq, ko'ngli ketmoq, tili tutilmoq, og'ziga ilinmoq, beti kuygan, beti yo'q* va b.

O'zlashgan qatlamga oid frazem birliklar, xarakteriga ko'ra, ikki xil bo'ladi: ularning bir guruhi boshqa tillardan (ko'proq tojik-fors

tilidan) shakl o'zgarishsiz o'zlashib, umumxalq tilida ham ommalashgan bo'lsa (*bajonu dil, dili siyoh, sukut alomati rizo* va sh.k.), ba'zilarining lug'aviy tarkibida o'zlashma qatlamga oid so'zlar bo'ladi (*buksirga olmoq, rangi o'chmoq, baxti ochilmoq, baxti qora, boshi berk ko'chaga kirmoq, jonini hovuchlamoq, jonini jabborga bermoq, tanini bag'ishlamoq, nonini yarimta qilmoq, labini burmoq, pashsha qo'rimoq, tanasidan judo bo'lmoq, holi-joniga qo'ymaslik* va sh.k.).

Shuni alohida ta'kidlash zarurki, frazemalarning o'zlashishi lug'aviy birliklar o'zlashishi kabi faol emas. Lekin o'zbek tili frazem birliklarining yasalishini, tuzilishini va tizim maqomida shakllanishini boshqa tillardan (asosan, arab va tojik-fors tillaridan) o'zlashgan lug'aviy birliklarsiz tasavvur etish qiyin. Masalan, tojik-fors tiliga mansub birgina **jon** so'zi ishtirokida yetmishdan ortiq o'zbek frazemalari vujudga kelgan: *jon achchig'ida, jon bermaslik, jon demoq, joni achidi, jonidan to'yomoq, jon fido qilmoq, jon talashmoq, joni chiqmoq, jonini jabborga bermoq* va boshqalar.

Hozirgi o'zbek tili frazemalar tizimida ko'plab shu tizimga oid lisoniy birliklar uchraydiki, ular tojik tilidan kalka yo'li bilan o'zlashtirilganga o'xshaydi: *ko'zingga qarab yur – ba chashmi xud nigoh karda roh gard, biror kishidan ko'ngli qolmoq – az kasse ranjidan, dimog'i kuymoq – dimog'ash so'xtan, taqdirga tan bermoq – ba taqdir tan dodan, to'rt kishi ko'rgudek – chor kas medidagi, pashshadan fil yasamoq – az pashsha fil soxtan* va boshqalar.

O'zbek tili frazemalar tizimida, miqdori kam bo'lsa-da, rus tilidan ham kalka yo'li bilan o'zlashtirilgan bir qator frazemalar mavjud. Masalan, *arxivga topshirmoq (sdat v arxiv), o'z gazi bilan o'lchamoq (merit na svooy arshin), rol o'ynamoq (igrat rol), xitoy devori (kitayskaya stena), tupikka kirib qolmoq (okazatsya v tupike), boshi berk ko'chaga kirmoq (zayti v tupik), kalishga o'tirmoq (sest v galoshi), yangi Amerika ochmoq (otkrit novuyu Ameriku), tarix g'ildiragini orqaga surmoq (povernut koleso istorii vspyat); bir hovuch aristokratlar (gorst aristokratov), na tangriga chiroq, na*

shaytonga kosov (ni bogu svechka, ni chertu kochera); na shaharga, na qishloqqa (ni k gorodu, ni k selu); hehdan kech yaxshi (luchshe pozdno, chem nikogda), ichagi ingichkalik qiladi (kishka tonka), keyingi chislo bilan (zadnim chislom), zangori kema kapitani (kapitan golubogo korablya), dala malikasi (koroleva poley), urush olovini yoquvchilar (podjigateli voyni), qurollanish poygasi (gonka voorujeniy) va boshqalar ana shunday frazem birliklardir.

Bu frazem birliklarning ba'zilar o'tgan asrning o'ttizinchi yillarida, ba'zilar undan keyin paydo bo'lgan. Ularning ko'pi hozirgi o'zbek adabiy tilida ham o'z iste'molini to'la saqlab qolgan.

O'zbek tili frazemalarining iste'moliga ko'ra guruhlanishi

Frazemalar ham nutqda ishlatilishi jihatidan, lug'aviy birliklar kabi, ikki guruhga bo'linadi: 1) *iste'mol doirasi chegaralanmagan frazemalar*; 2) *iste'mol doirasi chegaralangan frazemalar*.

Iste'mol doirasi chegaralanmagan frazemalarga nutqda faol ishlatiluvchi umumtil lisoniy birliklari kiradi. Ular til jamoasining barcha ijtimoiy guruhlari nutqida qo'llanadi. Shuningdek, bu tip frazemalar nutq uslublariga ko'ra befarq, ya'ni betaraf (neytral) bo'ladi. *Bosh ko'tarmoq, qo'l ko'tarmoq, ko'z qismoq, og'zi qulog'iga yetmoq, tarvuzi qo'ltig'idan tushmoq, og'zi ochilmoq, ko'zi yumilmoq, adabini yemoq, ko'ngliga tugmoq, hafsalasi pir bo'lmoq* singari bir necha o'nlab iboralar ana shu guruhga mansub.

Iste'mol doirasi chegaralangan frazemalar guruhini umumxalq tilida kam uchraydigan va nutqda hamma vaqt ham ishlatilavermaydigan iboralar tashkil qiladi. Ular til jamoasining ayrim-ayrim guruhlari nutqida faol qo'llanadi, shuningdek, nutqning vazifaviy uslublariga befarq bo'lmaydi, balki ulardan biriga xoslanadi. Bu guruh frazemalarning ba'zilar hududiy xarakter kasb etadi, ayrimlari kasb-hunarda farqlanuvchi kishilar nutqida uchraydi. Bu xususiyat asosida o'zbek tili frazemalari ikki guruhga ajraladi:

1) hududiy (lahjaviiy), ya'ni dialektal frazemalar; 2) ma'lum bir kasb-hunarga oid frazemalar.

Hududiy (lahjaviiy), ya'ni dialektal frazemalarga *asht desa, dasht demoq ushlovi yo'q; bog'dan kelsa, tog'dan keladi; men na deyman, qo'bizim na deydi; moshxo'rdaga qatig bo'lmoq; kosadan chora chiqarmoq, chillaki chillakini ko'rib chumak uradi; olma olmani ko'rib rang oladi; ko'ngilga zig'ir yog'idek urmoq; ko'ngliga dumba yog'idek urmoq* va boshqalar kiradi.

Hududiy yoki dialektal frazemalar adabiy tildagi muqobillaridan fonetik, orfoepik va, nihoyat, ayrim lug'aviiy jihatlardan farq qiladi. Dialektal frazemalarning adabiy tildagi muqobillaridan lug'aviiy jihatdan farqi shundaki, dialektal frazema tarkibidagi leksemalardan biri adabiy tildagi muqobilinikidan farq qiladi. Masalan, ***buzovdi haqi bor deb, moldi sutini ichmaydi*** (*buzoqning haqi bor deb, sigir sutini ichmaydi*); ***shalg'ami chiqib ketdi*** (*lavlagisi chiqib ketdi*); ***oshig'i ortiq*** (*oshig'i olchi*); ***tovuq so'ysa ham, qassob so'ysin*** (*chumchuq so'ysa ham, qassob so'ysin*); ***ahmoqqa makkayam bir qadam*** (*ahmoqqa To'ytepa nima yo'l?*); ***talqon yeb suvga jo'namoq*** (*talqon yeb suvga yubormoq*); ***ichi g'ash odam*** (*ko'ngli qora odam*); ***aravani bo'sh obqochmoq*** (*aravani quruq obqochmoq*); ***ichini chichqan kemiradi*** (*ichini it tirnamoq*) va boshqalar.

Kasb-hunarga xoslangan frazemalarning doirasi hududiy frazemalarnikiga nisbatan bir oz kengroq. Ular kasb-hunarning bir necha turlariga tegishli bo'ladi. Chunonchi: 1) dehqonchilik, chorvachilik, bog'dorchilik, sabzavotchilik bilan aloqador frazemalar: *olma pish, og'zimga tush; shap-shap demay, shaftoli demoq; hash-pash deguncha, kampir shaftolini yeguncha; olmani olib o'rikka ulamoq; unisi shoxida yursa, bunisi bargida yurmoq; yetti qovun pishig'i; otdan tushsa ham, egardan tushmaslik; tuyaning bo'yniday; tuyaning dumiday; ho'kiz tuqqanda; molning qorni yerga tekkanda; arpasini xom o'rmoq* va boshqalar; 2) qassobchilik bilan bog'liq frazemalar: *pichoq qayraldi, yaloq qazildi, pichoq tortildi, jon tomiri uzildi, bo'yni qiblaga burildi* va boshqalar; 3) kosiblik, tikuvchilik,

to‘quvchilik va duradgorlik kasblari bilan bog‘liq frazemalar: *avra-astarini ag‘darmoq; ipidan-ignasigacha; ignadayni tuyaday qilmoq; kalavaning uchini yo‘qotmoq; bo‘zchining mokisiday; taxi buzilmagan (gap); ip esha olmaslik; mum tishlamoq; og‘ziga suv olmoq; tesha tegmagan (gap); qirovi to‘kilmagan (yigit); boltani tagdan urmoq; ildiziga bolta urmoq* va b.; 4) pazandalik bilan bog‘liq frazemalar: *qirq qozonning qulog‘ini tishlamoq; kulni o‘z ko‘machiga tortmoq* va b.; 5) tibbiyot va tabiblik bilan bog‘liq frazemalar: *sog‘ tishini sug‘urib olmoq; doriga topilmaydi; kimga dori, kimga zahar kabilar;* 6) maktab va maorif bilan bog‘liq frazemalar: *alifni kaltak deyolmaslik; boshida alif yo‘q; harf tanimaydi; lom-mim demaslik; “a” desa, “b” demoq kabilar;* 7) huquqshunoslik sohasiga oid frazemalar: *atrof-muhitni sog‘lomlashtirish, mehnat qobiliyatini yo‘qotmoq, jazoni yengillashtirmoq, jazoni og‘irlashtirmoq, aybini bo‘yniga olmoq, jinoiy ish qo‘zg‘atmoq, sessiyani ochmoq, ishni ochiq ko‘rmoq, ovoz bermoq* va boshqalar.

Iste‘mol doirasi chegaralangan iboralarning bir ko‘rinishini **evfemistik** frazemalar tashkil qiladi. Ular tabu ostiga olingan biror-bir so‘zning ma‘nosini ro‘yobga chiqarish uchun ishlatiladi. Masalan, “o‘g‘ri” tushunchasi *qo‘li egri, qo‘li qalb, qo‘li qaltis;* “o‘g‘irlangan” tushunchasi *suv bo‘lgan, egali bo‘lgan, gumdon bo‘lgan, umidni uzavering, fotihasini beravering, afsalosofiga ketgan, qidirish befoyda* kabi evfemistik frazemalar yordamida ifodalangan. *Qo‘li kalta, qo‘ri-quti yo‘q, indiniga yo‘q* singari frazemalar orqali “kambag‘allik” tushunchasi evfemalashtirilgan. Evfemik frazemalar ko‘pincha hududiy, kasbiy xarakterda bo‘ladi. Masalan, *biri ikki bo‘lmagan, oyog‘i mahsi ko‘rmagan, oyog‘i uzangiga yetmagan, ota-bobosi ilik yemagan, qo‘toni qurib qolgan, qo‘li qamchi ushlamagan* singari bir qator evfemistik frazemalar chorva bilan shug‘ullanuvchi hududlarda va ularning lahjalarida ishlatiladi. Evfemistik frazemalar emotsional-ekspressiv bo‘yoqdorlikka ega bo‘ladi.

O'zbek tili frazemalarining nutq uslublariga ko'ra guruhlanishi

Frazemalar nutqning vazifaviy uslublariga ko'ra ham guruhlanadi. Bu xususiyat asosida avvalo ular ikkiga ajraladi: 1) umumuslub frazemalari (uslublararo frazemalar); 2) uslubiy xoslangan frazemalar.

Umuslub frazemalari nutqning barcha vazifaviy uslublarida qo'llanila oladi, ular umumtil frazemalari xarakterida bo'ladi. Bu guruhga *ko'ngli to'q; aqlini yemoq; ko'zi tinmoq; og'zi ochilmoq; yo'ldan urmoq; esini yemoq; gapiga uchmoq* singari iboralar kiradi.

Uslubiy xoslangan frazemalar eng avvalo ikki ko'rinishga ega: a) adabiy nutq uchun xoslangan frazemalar; b) so'zlashuv nutqi uchun xoslangan frazemalar. Adabiy nutq uchun xoslangan frazemalar o'z ichida yana ikkiga ajraladi: a) ommabop va rasmiy uslubga xos frazemalar; b) badiiy uslubga xos frazemalar.

Adabiy nutq uchun xoslangan uslubning **ommabop (publisistik) va rasmiy** ko'rinishiga *boshi berk ko'chaga kirib qolmoq, kalavanning uchini yo'qotmoq, yer bilan osmoncha, amalga oshirmoq, sur'atni tezlashtirmoq, imkoniyatni qo'ldan bermaslik, imkoniyatlarni ishga solish, reja tuzish, muvaffaqiyatlarga erishish, yutuqlar oldida esankiramoq, g'oliblikni qo'lga kiritish, kamchiliklardan ko'z yummaslik* singari frazemalar kiradi. Ommabop (publisistik) va rasmiy uslubda frazemalar obrazlilik va ekspressivlikni vujudga keltiruvchi muhim vositalar bo'lib, ular badiiy, siyosiy va publisistik matnlarning ifodaviy ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Vaqtli matbuotdan olingan quyidagi misollarga e'tibor beraylik: 1. *Kimning beli baquvvat bo'lsa, qo'li ham uzun bo'ladi, deyishadi.* 2. *Darhaqiqat, uyushma bo'g'zigacha qarzga botgan edi.* 3. *Nihoyat, kechasi pravlenie raisi Muhammadi G'aniyev idoraga kirib keldi-yu, kalavanning uchi topilganday bo'ldi.* 4. *Sohibqironga o'rnatilgan bu muhtasham haykal mustaqillik poydevoriga qo'yilgan oltin g'isht bo'ldi va boshqalar.*

Badiiy uslubga nasriy va nazmiy janrlarda yozilgan asarlar tilida faol ishlatiluvchi frazemalar kiradi. Masalan, *barq urmoq, nurafshon bo‘lmoq, bahra topmoq, hordiq chiqarmoq, rangiga rang qo‘shilmoq, gul-gul yashnamoq* shular jumlasidandir.

Badiiy nutqda umumtilga xos bo‘lmagan ko‘chma ma’noli iboralarga ham duch kelamizki, ular muallif tomonidan ijod qilinadi. Masalan, yozuvchi Shuhratning “Oltin zanglamas” asarida “*Atlas ko‘ylakli, kulgisi yoqimli o‘sha qiz Qodir uchun oltin uzukning suvga tushib ketgan ko‘zi bo‘ldi*” jumlasini berilgan. Bu jumla tarkibidagi “*oltin uzukning suvga tushib ketgan zumrad ko‘zi*” frazemadir, “*nihoyatda qimmatli*” ma’nosini ifodalash vazifasida. Biroq bu frazema umumtilda uchramaydi, u adib (yozuvchi) tomonidan umumtildagi “*yo‘qolgan pichoqning sopi oltin*” iborasiga taqlidan ijod qilingan. Bunday misollar nazmiy janrda yozilgan asarlarda ham ko‘p uchraydi. Masalan, shoir Odil Ikromning “Odam” sarlavhali she’rida quyidagi misralarni o‘qiymiz:

*Ishg‘ol etdi o‘sha qadimiy da‘vo,
Yutoqqan yurakning tor yo‘lagini.*

Bu she’riy parchada “*yurakning tor yo‘lagi*” frazemasi umumtilda uchramaydi. U shoir tomonidan “*tashna ko‘ngil*” ma’nosida ijod qilingan. Frazemalarning bu turi ham nutqning badiiy uslubiga xos va ular “individual nutq frazemasi” deb ataladi. Ular ishlatila-ishlatila, ommalashib, keyinchalik umumtil frazemasi maqomida rasmiylashishi mumkin. Yoki yana shu shoirning “*Yo‘qolgan hassa*” she’rida ham adib tomonidan ijod etilgan va individual nutqqa xos bo‘lgan “*har xil holatlarga soldi*” ma’nosidagi “*hassalar yo‘ndi*” iborasi ham mavjud:

*Mehnatkash qismatim erinmay bir-bir,
Menga turli-tuman **hassalar yo‘ndi.***

Nutqning oddiy so‘zlashuv uslubiga xos frazemalar jonli nutqda faol ishlatiladi. Bularga *asti qo‘yavering, qovoq solmoq, yuzini burishtirmoq, eti uvishmoq, o‘z soyasidan ham qo‘rqmoq, gapida*

tuturug‘i yo‘q, og‘zi ko‘pirmoq, qosh uchirmoq, yelkasi tirishmoq, ishi o‘ngidan kelmaslik, pachavasi chiqmoq, rangini sarg‘aytirmoq, ishi boshidan oshmoq, ko‘nglingning ko‘chasiga qara, boshingdan qolsin, oti(ng) o‘chsin, baloga yo‘liqmoq, o‘zini eplolmaslik, o‘zini uddalamoq singari ko‘plab iboralar kiradi.

O‘zbek tili frazemalarining grammatik xususiyatga ko‘ra guruhlanishi

Frazemalarning lug‘aviy birliklar, ya’ni leksemalarga o‘xshashligi, lug‘aviy birliklarga qanday lisoniy xususiyatlar xos bo‘lsa, ularning frazemalar uchun ham xos bo‘lishi haqida yuqorida ham gapirilgan edi. Shu jumladan, til lug‘at tarkibidagi birliklar – so‘z (leksemalar) so‘z turkumlarining qaysi bir turiga albatta qarashli bo‘lishi haqida ham fikr aytilgan edi. Frazemalar ham bunday xususiyatdan chetda emas, albatta. Ular ham, leksemalar kabi grammatika qonun-qoidalariga bo‘ysunadi, o‘ziga xos morfologik va sintaktik xususiyatlari bilan biri boshqasidan farq qiladi.

Frazemalar mustaqil so‘z turkumlaridan ot, sifat, fe‘l, ravish lug‘aviy-grammatik kategoriyalaridan biriga mansub bo‘ladi. Frazemalarning undovlarga xos ko‘rinishi ham bor. Shu xususiyat asosida ular: a) ot frazemalar; b) sifat frazemalar; d) fe‘l frazemalar; e) ravish frazemalar; f) undov frazemalar singari guruhlarga ajraladi.

Ot frazemalarga *zamona zayli, bir pul, dala malikasi, aql chirog‘i, ko‘ngil ko‘chasi, umid bahori* kabi lisoniy birliklar kiradi; *o‘pkasi to‘lmoq, hushi uchmoq, dimog‘i kuymoq, boshi osmonga yetmoq, barmog‘ini tishlamoq, yerga qaramoq, ichiga olmoq, qovog‘ini solmoq, pichog‘ini qayramoq, to‘nini teskari kiymoq, bo‘ynini egmoq* singari iboralar **fe‘l frazemalarga** kiradi.

Sifat va ravish frazemalar miqdori ot va fe‘l frazemalarinikiga nisbatan kamroqdir. Masalan, *terisi qalin, oq ko‘ngil, qattiqqo‘l, yuki og‘ir, bag‘ri tosh, qo‘nimi yo‘q, jahli tez* kabilar sifat frazemalarga kirsa; *yerdan osmongacha, boshdan-oyoqqacha, bosh ko‘tarmay, ko‘z*

ochirmay, pinagi buzilmay singari iboralar ravish frazemalarga qarashlidir.

Undov frazemalar miqdori ham nisbatan kam. Ularga “*mana, ol-a*”, “*ana ko‘rdingmi?*”, “*qandingni ur*”, “*baraka top*”, “*otangga rahmat*” kabilar kiradi.

Ot frazemalar otga xos, fe‘l frazemalar fe‘lga xos barcha grammatik shakllarda kela oladi: *terisi qalin, terisi qalinning, terisi qalinni, terisi qalinga, terisi qalinda, terisi qalindan; qovog‘ini soldi, qovog‘ini soladi, qovog‘ini solayotir* va h.k.

Frazemalar sintaktik jihatdan ikki guruhga ajraladi: 1) so‘z birikmalari xarakteridagi frazemalar; 2) gap xarakteridagi frazemalar. So‘z birikmasi xarakteridagi frazemalar: a) “ot/ot” (*ammamning buzog‘i, bosh og‘rig‘i*); b) “sifat/ot” (*katta og‘iz, yengil tabiat, mayda gap, ochiq qo‘l*); d) “ot/sifatdosh” (*doqqiyunusdan qolgan, ilonning yog‘ini yalagan, pixini yorgan, ko‘z ilg‘amas*); e) “ot/numerativ so‘zli son” (*tili bir qarich*) andazalariga egadir.

Gap xarakteridagi frazemalar sodda va qo‘shma gap ko‘rinishlarida bo‘ladi. Masalan, *afzoyi buzuq, afti sovuq, bag‘ri tosh, bag‘ri qon, boshi ko‘kda, vaqti chog‘, dumi xurjunda* (sodda gapga teng frazemalar); *yog‘ tushsa, yalaguday; bog‘ desa, tog‘ deydi; ichini yorsa, alif chiqmaydi* (qo‘shma gapga teng frazemalar). Frazemalar, qanday tarkibga ega bo‘lishidan qat‘iy nazar, gapda bir gap bo‘lagi vazifasida keladi.

Ot frazemalar gapda ot bajaradigan, fe‘l frazemalar fe‘l bajaradigan gap bo‘laklari vazifalarida kelsa, sifat frazemalar sifatlovchi aniqlovchi, ravish frazemalar ravish hollari vazifalarini bajaradi. Undov frazemalarning o‘zi alohida gapga teng keladi. Masalan,

“*Vafo qo‘shiqlari yolg‘on kuylangay*

Xiyonat botqog‘in xush ko‘rsa ko‘ngil” (Y.Ochilboyev) gapida uchta frazema ishtirok etgan: *vafo qo‘shiqlari, xiyonat botqog‘i, ko‘ngil xush ko‘rsa*. “*Vafo qo‘shiqlari*” iborasi bosh kelishikdagi ot frazema, u gapda ega mavqeida kelgan; “*xiyonat botqog‘i*” ham

tushum kelishigi shaklidagi ot frazemadir, gapdagi vazifasi – vositasiz to‘ldiruvchi; “*xush ko‘rsa ko‘ngil*” esa, fe‘l frazema, u shart ergash gapning kesimi vazifasida. Yoqubjon Ochilboyev ijodiga mansub “*Yuragimni olib qo‘limga Oshiqaman suyukligimga*” misralarida “*yuragimni qo‘limga olib*” ravish frazema, u gapda ravish holi vazifasini bajargan.

Sifat, fe‘l (sifatdosh va harakat nomi shakllari) frazemalar, otdan boshqa turkum leksemalar otlashgani kabi, otlashish xususiyatiga ega, bunday hollarda ham ular gapda otlar bajargan vazifani bajaradi. Quyida keltirilayotgan gapda fe‘lning sifatdosh shaklidagi frazema (*bag‘rini ochmagan*) otlashgan va gapda ega vazifasida kelgan:

Go‘zal, g‘amgin xotiralarga

O‘z bag‘rin ochmagan – *nomard* (Davlat Yor).

Xullas, frazemalarning grammatik xususiyati lug‘aviy sath birliklarining, ya’ni so‘zlarning grammatik xususiyatlaridan farq qilmaydi. Lug‘aviy sath birliklari grammatika qonun-qoidalariga qanday bo‘ysunsa, frazemalar ham grammatika qonun-qoidalariga o‘shanday bo‘ysunadi.

Uchinchi qism

LEKSIKOGRAFIYA

Leksikografiya haqida umumiy ma'lumot

Leksikografiya atamasi grekcha “leksikos” va “grapho” unsurlaridan tarkib topgan, “so‘z yozmoq” ma’nosini bildirgan.

Leksikografiya tilshunoslikning lug‘at va lug‘atchilik haqida so‘z yurituvchi sohasidir. Bu lingvistik tarmoqning asosiy birligi *lug‘at*dir. “Lug‘at” atamasi arab tilidan olingan. U ko‘p ma’noli bo‘lib, til, lahja, sheva: so‘z, ibora ma’nolarini bildiradi. Hozirgi vaqtda bu so‘z lingvistik atama sifatida ikki ma’noda ishlatiladi: 1) muayyan tilda, uning hududiy yoki ijtimoiy lahjasida mavjud bo‘lgan, shuningdek, u yoki bu yozuvchi asarlarida uchraydigan so‘zlar yig‘indisi, ya’ni leksika; 2) so‘zlar (yoki morfemalar, frazemalar, so‘z birikmalari va sh.k.) muayyan tartibda (alifboli, uyali, mavzuli) joylashtirilgan, tavsiflanuvchi birliklar, ularning kelib chiqishi, ma’nolari yozilishi (imlosi), talaffuzi, uslubiy mansubligi, boshqa tillarga tarjimai haqida ma’lumotlar jamlangan kitob.

Leksikografiyaning ish ko‘rish doirasi lug‘aviy birliklar doirasidan ancha tashqariga chiqqan bo‘lishiga qaramay, leksikologiyaning bo‘limlaridan biri sifatida qarab kelinadi.

Xullas, leksikografiya *lug‘atchilik* demakdir. Bu atama ham, tilshunoslikning boshqa sohalarida bo‘lganidek, keng doirada qaraladi: 1) lug‘at va uning turlari ma’nosini bildiradi; 2) lug‘at va ularning turlarini ilmiy o‘rganuvchi soha ma’nosida ishlatiladi.

Tilning ijtimoiy mavqeini belgilashda shu tilda yaratilgan lugʻatlarning ahamiyati cheksiz katta. Lugʻatlarga nisbatan “millatning, xalqning alfavit tartibida qayd etilgan bilimi” deb bejiz aytilmagan (R.A.Budagov). Lugʻatlarda til jamoasining dunyoqarashi aks etadi, maʼnaviy olami, madaniy boyligi oʻz ifodasini topadi.

Turkiy tilshunoslik, shu jumladan, oʻzbek tilshunosligining poydevori lugʻatchilikdan boshlangan. Mahmud Qoshgʻariyning “Devonu lugʻotit turk”, yaʼni “Turkiy soʻzlar devoni” (XI asr), Mahmud Zamaxshariyning “Muqaddimatul-adab”, yaʼni “Adab ilmi muqaddimasi” (XII asr) asarlari buning yorqin guvohidir. Lugʻatlar orqali ijtimoiy hayotning turli sohalari boʻyicha maʼlumotlar toʻplanadi, ular avloddan avlodga maʼnaviy boylik sifatida meros boʻlib oʻtadi.

Oʻzbek tilshunosligi lugʻatchilik sohasida juda boy tarixga ega ekanligi quvonarli holdir. Oʻrta asr leksikografiyasida asosiy eʼtibor koʻproq izohli va tarjima lugʻatlariga qaratilgan boʻlsa-da, keyinchalik, ayniqsa, oʻtgan asrning 40-yillaridan boshlab oʻzbek tilshunosligining leksikografik yoʻnalishi ancha kengaydi. Lugʻatning ensiklopedik, imlo, orfoepik, morfem, chastotali, ters, dialektal, etimologik va h.k. turlariga poydevor qoʻyildi va bu sohada ibratli ishlar amalga oshirildi.

Lugʻatlarning turi va ularning tavsifi

Oʻz qamrovi, maqsadi, vazifasi va xarakteriga koʻra, lugʻatlar bir necha turli boʻladi. Dastlab ularning ikki turi ajratiladi:

- 1) ensiklopedik lugʻatlar;
- 2) lingvistik (yoki filologik) lugʻatlar.

Ensiklopedik va lingvistik lugʻatlar, eng avvalo, obyektiga koʻra farq qiladi. Lingvistik lugʻatlarning obyekti tilning lugʻaviy va frazemalar tizimidir. Shuningdek, lingvistikaning soʻz va frazemalardan boshqa birliklari ham, masalan, morfema, soʻz birikmalari va b. ham lingvistik lugʻatlarga obyekt boʻlaveradi.

Shuning uchun lingvistik lugʻatlarning obyektiga keng va tilning maʼlum bir sathi bilan cheklanmaydi.

Ensiklopedik lugʻatlarda soʻz yoki frazemalar emas, balki tushunchalar sharhlanadi. Shuning uchun bunday lugʻatlarda soʻz va iboralarning oʻzi emas, balki ular orqali bildiriladigan voqea, shaxs, predmet va hodisalar izohlanadi. Narsa-hodisalar haqidagi tushunchalar soʻz va soʻz birikmalari orqali ifodalanadi. Ana shu narsa-hodisalar haqidagi tushunchalar ensiklopedik lugʻatlarning asosiy birligi hisoblanadi. Bulardan tashqari, ensiklopedik lugʻatlarda asosan ot turkumiga oid lugʻaviy birliklar sharhlanadi. Ularning ichida atoqli otlar, masalan, tarixiy voqealar va ularning ishtirokchilari, joy nomlari boʻlishi mumkin. Shuningdek, ensiklopedik lugʻatlarda son, olmosh va yordamchi soʻzlar haqida maʼlumot berilmaydi.

Lingvistik (filologik) lugʻat va uning turlari

Lingvistik lugʻatlarning asosiy maqsadi tilning barcha sath birliklarining lisoniy xususiyatlarini sharhlashga qaratilgan boʻladi. Ular lisoniy hodisalarning qaysi jihati sharhlanishiga koʻra, bir necha xil boʻladi. Lingvistik lugʻatlar, eng avvalo, *oʻz til lugʻatlari* va *tarjima lugʻatlari* kabi ikki guruhga ajraladi.

Tarjima lugʻatlari bir tilga xos lisoniy birliklarni ikkinchi tilga oʻgiradi: unda bir tilning lugʻaviy birliklariga boshqa tilning ularga maʼno va vazifada mushtarak variantlari beriladi. Bunday lugʻatlar ham ikki xil boʻladi: a) *oʻz tilga tarjima lugʻatlari*; b) *oʻzga tilga tarjima lugʻatlari*.

Oʻz tilga tarjima lugʻatlarining namunalari sifatida “Nemischa-oʻzbekcha lugʻat” (Y.R.Benyaminov, T.Z.Mirsoatov. Toshkent, 1964), “Inglizcha-oʻzbekcha lugʻat” (J.B.Boʻronov, X.R.Rahmonberdiyev, S.X.Barnoxoʻjayeva, E.A.Anisimov. Toshkent, 1968), “Arabcha-oʻzbekcha lugʻat” (1986), “Fransuzcha-oʻzbekcha lugʻat” (T.Aliqulov, D.Bozorova. Toshkent, 1973), “Ispancha-oʻzbekcha lugʻat” (1977), “Hindcha-oʻzbekcha lugʻat” (1987),

“O‘zbekcha-forscha o‘quv lug‘ati” (1975), “Ruscha-o‘zbekcha mukammal lug‘at” (A.Zohiriy, 1927), bir jildli “Ruscha-o‘zbekcha lug‘at” (1954), besh jildli “Ruscha-o‘zbekcha lug‘at” (1951-1955), ikki jildli “Ruscha-o‘zbekcha lug‘at” (1983–1984) kabilarni ko‘rsatish mumkin.

O‘zbek tilida o‘z tilga tarjima lug‘atlarining turkiy tillararo turi ham mavjud. Bu A.Mashrabov, B.Nishonov va R.Abdullayevlar hammuallifligida tuzilib, 2002-yili Bishkekda nashr etilgan “Qirg‘izcha-o‘zbekcha lug‘at” (“Kirgizcha-ozbekche sozduk”)dir. Lug‘at hajman uncha katta bo‘lmay, umumta’lim maktablari o‘quvchilari hamda oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun mo‘ljallangan.

O‘zga tilga tarjima lug‘atlari ham anchagina. Ularga Xoksoning “Muntaxabul-lug‘at”i (forscha-o‘zbekcha, XVIII asr, Xiva); Mirzo Mahdiyxonning “Sangloh” (o‘zbekcha-forscha, XVIII asr, Eron); “O‘zbekcha-nemischa lug‘at” (1967); “Uzbeksko-russkiy slovar” (V.V.Reshetov. Toshkent, 1957), “O‘zbekcha-inglizcha lug‘at” (1969); “Qisqacha o‘zbekcha-ruscha lug‘at” (K.Yudaxin, 1927); bir jildli “O‘zbekcha-ruscha lug‘at” (1959, 1988) kabilarni ko‘rsatish mumkin.

Tarjima lug‘atlari, obyektiga ko‘ra ham ikki guruhga ajraladi: a) *ikki tilli tarjima lug‘atlari*; b) *ko‘p tilli tarjima lug‘atlari*. Yuqorida siz bunday lug‘atlarning ikki tilli turlariga keltirilgan namunalar bilan tanishdingiz.

Ko‘p tilli tarjima lug‘atlarida bir tilning lug‘aviy birliklari ikki va undan ortiq boshqa tillarning unga mos muqobillari bilan sharhlanadi. Bulardan tashqari, tarjima lug‘atlarining frazemalar sathiga xos turlari ham mavjud.

Masalan, M.Sodiqovanning “Ruscha-o‘zbekcha frazeologik lug‘ati” (Toshkent, 1972)da rus tilining frazeologik iboralari o‘zbek tiliga ularning ma’nodosh muqobillari bilan o‘girilgan.

O‘z til lug‘atlari ham o‘z navbatida: a) *umumiy o‘z lug‘atlari* va b) *maxsus o‘z til lug‘atlari* kabi ikki guruhga bo‘linadi.

Umumiy o‘z til lug‘atlari

Bunday lug‘atlar til leksikasining barcha qatlam so‘zlarini qamrab oladi. Umumiy lug‘atlar ham bir necha xildir. Ularga quyidagilar kiradi:

1. *Izohli lug‘atlar.* Lug‘atning bunday turlarida so‘zlarning ma’nolari, qo‘llanish sohasi va darajasi, fonetik va grammatik xususiyatlari ko‘rsatib beriladi.

O‘zbek tilshunosligida izohli lug‘atning dastlabki namunasi sifatida 1981-yili Moskvada nashr etilgan ikki jildli “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”ni ko‘rsatish mumkin. Bu lug‘atda o‘zbek adabiy tilidagi 60 mingdan ortiq lug‘aviy birliklar sharhlangan. Keyinchalik bu lug‘at “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”) besh jildda Toshkentda nashr etildi (2006–2008-yillar). Unga hozirgi o‘zbek adabiy tili iste’molida bo‘lgan 80 mingdan ortiq lug‘aviy birliklar kiritilgan.

2. *Xorijiy so‘zlar lug‘ati.* Bu tip lug‘atda boshqa tildan o‘zlashgan so‘z va terminlar beriladi. Rus tilshunosligida xorijiy tillar lug‘ati katta hajmda nashr etilgan. Ularga 2004-yili Moskvada nashr ettirilgan “Bolshoy illyustrativniy slovar inostrannix slov”; 2003-yili Minskda nashr qilingan “Noveyshiy slovar inostrannix slov i virajeniy” kabi lug‘atlar misol bo‘ladi. Xorijiy so‘zlar lug‘ati o‘zbek tilshunosligida O.Usmon va R.Doniyorovlar tomonidan “Ruscha internatsional so‘zlar izohli lug‘ati” nomi bilan 1965- (birinchi nashri) va 1975-(ikkinchi nashri) yillarda nashr etilgan. Shu lug‘atning “V” harfidan olingan ayrim misollarga e’tibor bering:

Vagon. *Temir yo‘llarda odam va yuk tashish uchun ishlatiladigan berk arava.* rus. ingl. – arava.

Vagonetka. *Katta qurilishlarda, ishlab chiqarish korxonalarida, konlarda yuk tashiydigan usti ochiq vagoncha.* rus.: q. vagon.

Vagonovojatiy. *Tramvay haydovchi.* rus. Vagonovojatiy: q. Vagon/vojatiy vodit – yurgizish.

Vagonsozlik. *Transport mashinasozligining vagonlar yasaydigan tarmog‘i, mas., vagonsozlik zavodi.* rus., vagonostroenie; q. *vagon.*

Vagranka. *tex. Cho‘yan eritadigan shaxtasimon pech.*

Vagrankachi. *Vagrankada ishlovchi ishchi, mutaxassis.* rus. *vagranshik* va boshqalar.

3. *Imlo lug‘ati.* Imlo lug‘atida so‘z va atamalarning adabiy til me‘yoriga muvofiq to‘g‘ri yozilishi beriladi. O‘zbek tilshunosligida lug‘atning bu turini yaratishga o‘tgan asrning qirqinchi yillaridan kirishilgan.

O‘zbek tili imlo lug‘atlarining yaratilishida O.Usmon, S.Ibrohimov, M.Rahmonov kabi tilshunoslarning xizmati katta. Masalan, O.Usmon 1940-yili “O‘zbek tilining orfografik lug‘ati” (178 sahifa)ni nashr ettirgan bo‘lsa, 1941-yilga kelib bunday lug‘at (“O‘zbek adabiy tilining orfografik lug‘ati”) 360 sahifa hajmida S.Ibrohimov va M.Rahmonovlar tomonidan yaratildi.

1949-yili esa O.Usmonning “O‘zbek tilining orfografik lug‘ati” kengaytirilib (320 sahifa), qaytadan nashr qilindi. 1972-yilga kelib “O‘zbek tilining imlo lug‘ati” S.Ibrohimov, E.Begmatov va A.Ahmedovlar tomonidan yana mukammallashtirilgan holda nashr ettirildi.

4. *Orfoepik lug‘at.* Orfoepik lug‘atda til lug‘aviy birliklarining adabiy tilga muvofiq talaffuzi beriladi. O‘zbek tilshunosligida bunday lug‘atning ikki namunasi mavjud. Ularning biri M.Sodiqova va O‘.Usmonovalar tomonidan 1977-yili “O‘zbek tilining orfoepik lug‘ati” nomi bilan nashr ettirilgan. Ikkinchisi esa, 1984-yili professor E.Begmatov tomonidan “O‘zbek adabiy talaffuzi lug‘ati” nomi bilan chop ettirilgan.

5. *Morfem lug‘at.* Bunday lug‘atda tildagi so‘zlarning morfem tizilishi beriladi. O‘zbek tilshunosligida bunday lug‘at (“O‘zbek tilining morfem lug‘ati”) A.G‘ulomov, A.N.Tixonov va R.Qo‘ng‘urovlar tomonidan 1977-yili nashr ettirilgan. Lug‘atning bu turi, tuzilishi va xarakteriga ko‘ra, o‘z til lug‘atlarining boshqa

turlaridan farq qilganligi uchun, e'tiboringizga ayrim namunalar havola qilamiz:

Yirik / la / moq	yir / il / moq
Yirik / la / sh / moq	yiri / ng
Yirik / la / sh / tir / ish	yiri / ng / la / moq
Yirik / la / sh / tir / moq	yiri / ng / la / sh

6. *Chastotali lug'at*. Chastotali lug'atlar so'zlarning qo'llanishi va foizi haqida ma'lumot beradi. O'zbek tilshunosligida bu tip lug'atlarga quyidagilar kiradi: I.A.Kissen. "Slovar naibolee upotrebiteľnix slov sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazika". Tashkent, 1972; S.Rizayev. "O'zbek bolalar adabiyoti tili leksikasining chastotali lug'ati". Toshkent, 1980; S.Rizayev, N.Bo'ronov. "Sinchalak" povesti tili leksikasining chastotali lug'ati", Toshkent, 1980-yil va b.

7. *Ters lug'at*. Lug'atning bu turida so'zlar teskari (orqa) tomondan o'qilishi bo'yicha alfavit tartibida beriladi. Shuning uchun bunday lug'at chappa lug'at deb ham ataladi. O'zbek tilshunosligida ters (chappa) lug'at R.Qo'ng'urov va A.Tixonovlar tomonidan tuzilib, 1969-yili Samarqandda nashr ettirilgan. U "O'zbek tilining chappa lug'ati" deb ataladi. Bu lug'atdan olingan namunaga e'tibor bering:

muddat	toat-ibodat	serxarajat
bemuddat	valodat	hujjat
kandidat	shahodat	xat-hujjat
soldat	vahdat	behujjat
mandat	laureat	munoajat
odat	jat	hojat
ibodat	xarajat	muhofazat
riyozat	belazzat	ijozat
lazzat	boizzat	beijozat

Maxsus o‘z til lug‘atlari

Lug‘atning bunday turlarida leksikaning barcha qatlam lug‘aviy birliklari emas, balki uning (leksikaning) ayrim qatlamlari yoki sathlariga oid lisoniy hodisa va birliklar alfavit tartibida beriladi. Bunday lug‘atlar ham, unga kiritilayotgan lisoniy hodisalarning turi va xarakteriga ko‘ra, bir necha xil bo‘ladi. Chunonchi:

1. **Sinonimlar lug‘ati.** O‘zbek tilshunosligida sinonim so‘zlar lug‘ati akademik A.Hojiyev tomonidan tuzilgan va u 1974-yili “O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati” nomi bilan nashr qilingan.

2. **Antonimlar lug‘ati:** Sh.Rahmatullayev, R.Shukurov “O‘zbek tili antonimlarining izohli lug‘ati”. Toshkent, 1980.

3. **Omonimlar lug‘ati:** Sh.Rahmatullayev. “O‘zbek tili omonimlarining izohli lug‘ati”. Toshkent, 1984.

4. **Paronimlar lug‘ati:** “Paronimlar lug‘ati” A.Ma’rufov tomonidan tuzilgan va u 1974-yili Toshkentda nashr etilgan. Unda ohangdosh so‘zlar alfavit tartibida sharhi bilan berilgan, 234 qatorni tashkil etuvchi paronimlar izohlangan. Undan ayrim namunalar keltiramiz:

Borlik – Borliq

B o r l i k – bor bo‘lish, mavjudlik.

Otabek Zaynabning shu qadar yurak dardi borligini birinchi bilar edi (A.Qodiriy).

B o r l i q – olam, dunyo.

Borliq uzra tushganda oqshom,

Zaynab qo‘ydi dalaga qadam (H.Olimjon).

Milk – Mulk

M i l k – tishni tutib turadigan qism, tish o‘rni.

Doktorning ...kaftlarida xuddi yigirma yashar yigitning og‘zidan milklari bilan ko‘chirib olinganday bir tekis sadaf tishlar halqasi yaltirab yotar edi (gazetadan).

M u l k – boylik, yer-suv, ko‘p miqdordagi mablag‘.

Bosmachilik yo'qolsa, boylar mol-mulkidan judo bo'lishdan qo'rqadi (A.Qahhor) va boshqalar.

5. **Frazeologik lug'at.** O'zbek tilshunosligida frazeologik lug'atning bir necha turlari yaratilgan. Masalan, Sh.Rahmatullayevning "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati" (1978; 1992-yillar) o'zbek tili frazemalari qomusiga bag'ishlangan o'z til lug'ati xarakterida bo'lsa, M.Sodiqovanning "Ruscha-o'zbekcha frazeologik lug'ati" (Toshkent, 1972), M.Abdurahimovning "Qisqacha o'zbekcha-ruscha frazeologik lug'ati" (Toshkent, 1980); M.Umarxo'jayev va N.Nazarovlarning "Nemischa-ruscha-o'zbekcha frazeologik lug'ati" (Toshkent, 1994) ikki va ko'p tilli frazeologik tarjima lug'atlarining namunasi. E.Umarov tomonidan 1971-yili nashr ettirilgan "Frazeologicheskiy slovar "Xazoyinul-maoniy" Alishera Navoi" lug'ati o'zbek lug'atchiligining ayrim ijodkorlar tili frazemalari tizimiga bag'ishlangan namunasi kiradi.

6. **Tasviriy ifodalar lug'ati.** Bunday lug'atning ilk namunasi R.Rasulov va I.Umirovlar tomonidan tayyorlanib, 2005-yili Toshkentda nashr etilgan. U "O'zbek tili tasviriy ifodalarining izohli lug'ati" deb ataladi. Bu lug'atda badiiylik va emotsional-ekspressivlikni ro'yobga chiqaradigan lisoniy vositalar alfavit tartibida berilgan.

7. **Evfemik lug'at.** Lug'atning bu turi lingvistik lug'atlar sirasidagi eng yangilaridan biri bo'lib, unda tabu ostiga olingan narsa-hodisalarning parafrastik ekvivalentlari alfavit tartibida beriladi. O'zbek tilshunosligida evfemistik lug'atning ilk namunasi sifatida A.Omonturdiyev tomonidan tayyorlanib, 2006-yili nashr ettirilgan "O'zbek tilining qisqacha evfemik lug'ati"ni ko'rsatish mumkin.

8. **Dialektal lug'at.** Lug'atning bu turida adabiy tilda uchramaydigan va o'zbek tilining turli lahja va shevalari uchungina xos bo'lgan mahalliy so'zlar transkripsiya shaklida, alfavit tartibida beriladi. Dialektal lug'atlarning namunalari sifatida F.Abdullayevning "Xorazm shevalari. 1-qism. Lug'at" (Toshkent, 1971); mualliflar hamkorligida 1971-yilda nashr etilgan "O'zbek xalq shevalari lug'ati"

kabilarni koʻrsatish mumkin. Shuningdek, S.Ibrohimov tomonidan 1956 va 1959-yillarda ikki kitob shaklida tayyorlanib, nashr etilgan “Fargʻona shevalarining kasb-hunar leksikasi” asari ham dialektal lugʻatning bir koʻrinishidir.

9. **Etimologik lugʻat.** Etimologik lugʻatlar soʻzlarning kelib chiqishi, ularning anglatgan dastlabki maʼnolari xususida maʼlumot beruvchi ilmiy manbadir.

Oʻtgan asrning yigirmanchi yillari boshlarida professor E.D.Polivanov tomonidan oʻzbek tilining ilk etimologik lugʻati yaratilgan edi. Keyinchalik turkiy tilshunoslikda lugʻatning bu turiga E.V.Sevortyan tomonidan qoʻl urildi. U 1974–1984-yillar orasida toʻrt jildli “Turkiy tillarning etimologik lugʻati” (“Etimologicheskiy slovar tyurkskix yazikov”)ni Moskvada chop ettirdi. 2000–2003-yillar orasida professor Sh.Raxmatullayev tomonidan “Oʻzbek tilining etimologik lugʻati” ikki kitob shaklida Toshkentda nashr ettirildi. Kitobning birinchisida oʻzbekcha soʻzlar, ikkinchisida esa, arabcha soʻzlarning kelib chiqishi haqida maʼlumot berilgan.

10. **Toponimik lugʻat.** Bunday lugʻatda joy nomlari va ularning lisoniy va nolisoniy asoslari yoritiladi. Oʻzbek leksikografiyasi ham bunday lugʻatlarga ega. S.Qorayev qalamiga mansub “Geografik nomlar maʼnosini bilasizmi?” (Toshkent, 1970); Z.Doʻsimov va X.Egamovlar tomonidan nashr qilingan “Joy nomlarining izohli lugʻati” (Toshkent, 1977); T.Nafasov tomonidan “Oʻzbekiston toponimlarining izohli lugʻati” joy nomlari lugʻatining ibratli namunalari. B.Oʻrinboyev tomonidan tuzilgan “Asrlardek barhayot nomlar” (Toshkent, 2003) lugʻati ham joy nomlariga bagʻishlangan boʻlib, unda Samarqand viloyati toponimlari izohlangan.

11. **Antroponimik lugʻatlar.** Kishi ismlari, familiyalari, laqab va taxalluslari jamlangan va sharhlangan lugʻatlar antroponimik lugʻatlardir. Antroponimik lugʻatlar oʻzbek leksikografiyasida birinchi marta professor E.Begmatov tomonidan tuzilgan va nashr ettirilgan. Uning 14600 nomni oʻz ichiga olgan va 1998 hamda 2006-yillari eʼlon qilingan “Oʻzbek ismlari maʼnosi” lugʻati buning dalilidir. Shu

muallifning 1994-yil “Fan” nashriyoti tomonidan chop qilingan “Ismlar chiroyi” kitobining asosiy qismida ham o‘zbek ismlari izohlangan va antroponimik lug‘at xarakterini kasb etgan.

12. **Paremiologik lug‘at.** Ma’lumki, xalq og‘zaki ijodining maqol, matal va aforizm xarakteridagi hodisalari ham ko‘chma ma’noli sintaktik qurilmalar ekanligi bilan frazemalarga o‘xshaydi. Bunday lisoniy-nutqiy hodisalarning to‘planib, alfavit tartibida izohlanishi ham lug‘atlar xarakterini kasb etadi va ular paremiologik lug‘at deyiladi. H.Berdiyurov va R.Rasulovlar hammuallifligida 1984-yili “O‘qituvchi” nashriyoti tomonidan chop qilingan “O‘zbek tilining paremiologik lug‘ati” buning yorqin namunasidir. Bu lug‘atdan namuna sifatida “A” harfiga oid quyidagi parchani keltirish mumkin:

Avval o‘yla, keyin so‘yla.

Avval o‘rgan, keyin o‘rgat.

Avval o‘sgan quloqdan keyin chiqqan mo‘g‘iz o‘zib ketar.

Avob tabib – ofati jon.

Adashgan aqldan ozar.

Adashgan yo‘lini topsa, ayb emas.

Adashganni barcha kechirar.

Adashganni yo‘lga sol va boshqalar.

13. **Atamalar (terminologik) lug‘ati.** Bunday lug‘atda ma’lum bir fan va texnika, uning sohalari hamda xalq xo‘jaligining turli tarmoqlariga oid so‘z va atamalar izohlanadi. O‘zbek leksikografiyasida bunday lug‘atlar nihoyatda ko‘p. O‘tgan asrning 20-yillaridan 70-yillariga qadar 130 ga yaqin terminologik lug‘atlar chop qilingan. Ularning ilk namunalari sifatida N.To‘raqulov tomonidan 1922-yili nashr ettirilgan “Rus-o‘zbek tillarining ijtimoiy-siyosiy atamaları lug‘ati”, M.Mirboboyev va boshqalar tomonidan 1941-yili nashr etilgan “Qisqacha geologiya-razvedka terminlari so‘zligi”, N.V.Kimberg va M.Bahodirovlar tomonidan 1940-yili chop etilgan “Ruscha-o‘zbekcha agrotuproqshunoslik terminlari so‘zligi”, B.Mashrabov va Sh.Qosimovlar tomonidan 1970-yili nashr ettirilgan

“Qurilish terminlari lug‘ati” kabi va boshqa yana bir qator ishlarni keltirish mumkin.

Hozirga qadar o‘zbek tilshunosligida fan va texnikaning turli sohalariga bag‘ishlangan atamalar lug‘atining miqdori uch yuzga yaqinlashadi. Ular ilm-fanning turli sohalarini o‘z ichiga olgan. Xususan, “Ruscha-o‘zbekcha matematik terminlar lug‘ati” (M.Sobirov, 1952), “Ruscha-o‘zbekcha fizik terminlar lug‘ati” (M.D.Yagudayev, R.Mallin, 1952), “Qisqacha ruscha-o‘zbekcha geografiya terminlari lug‘ati” (N.Dolimov va b., 1953), “Ximiyadan ruscha-o‘zbekcha izohli lug‘at” (Z.Saidnosirova, T.V.Derkunskaya, 1954), “Qisqacha ruscha-o‘zbekcha botanika terminlari lug‘ati” (S.Sahobiddinov, 1954), “Qisqacha ruscha-o‘zbekcha tuproqshunoslik terminlari lug‘ati” (M.Bahodirov va b., 1956), “Ruscha-o‘zbekcha meteorologik lug‘at” (M.Orifxonova, 1956), “Qisqacha izohli zoologiya terminlari lug‘ati” (T.Zohidov, 1938), “Geologiyadan ruscha - o‘zbekcha terminologik lug‘at” (O.Sodiqov, 1958), “Yuridik terminlar lug‘ati” (F.Bakirov, 1959), “Ruscha-o‘zbekcha meditsina lug‘ati” (mualliflar jamoasi, 1962, 1971), “Ruscha-o‘zbekcha fizikultura va sport terminlarining izohli lug‘ati” (R.Ismoilov, M.Norkin, 1961), “Ruscha-o‘zbekcha pedagogika terminlari lug‘ati” (Sh.Bayburov, N.Takanayev, 1963), “Ruscha-o‘zbekcha yarim o‘tkazgich terminlarining izohli lug‘ati” (M.Azizov, 1966), “Ruscha-o‘zbekcha gidrotexnika terminlari lug‘ati” (Z.Husanxo‘jayev, 1969), “Adabiyotshunoslikdan qisqacha ruscha-o‘zbekcha terminologik lug‘at” (N.Hatamov, 1969), “Adabiyotshunoslik terminlari lug‘ati” (A.Homidiy va b., 1967, 1971), “Ruscha-o‘zbekcha muzika terminlari lug‘ati” (mualliflar jamoasi, 1970), “Paxtachilik terminlarining qisqacha izohli lug‘ati” (N.Mamatov, 1964), “Elektr mashinalari va avtomatlashtirilgan elektrik yuritma terminlarining izohli lug‘ati” (S.Majidov, 1971) va boshqa nashr etilgan bir qator lug‘atlar shular jumlasidandir.

Bunday lug‘atlar safi mustaqillik yillari va uning arafasida yana kengaydi. Masalan, akademik A.Hojiyevning “Tilshunoslik

terminlarining izohli lug‘ati” (Toshkent, 2002), A.H.Yunusovning “Fiziologik terminlarning izohli lug‘ati” (Toshkent, 1984), H.Y.Bekmuhammedovning “Tarix terminlarining izohli lug‘ati” (Toshkent, 1990), J.Umarov tomonidan tuzilib, Qo‘qonda nashr etilgan “Atamalar lug‘ati”, H.Bektemirov va E.Begmatovlar hammuallifligida nashrdan chiqqan “Mustaqillik davri atamalari” (Toshkent: Fan, 2002) kitobchasiga ilova qilingan lug‘at ana shu davrda yaratilgan.

Shuni alohida e‘tirof etish zarurki, J.Umarov tomonidan tuzilgan “Atamalar lug‘ati”da umumxalq tiliga singishmaydigan tavsiya variantlari ham ko‘p uchraydi. Masalan, *bosma tugma (knopka)*, *ochmaxat // oynaxat (otkritka)*, *qirg‘inbarot (terrorizm)*, *oshig‘ich (ekstern)*, *xobdori (tabletk)*, *voqeot (syujet)*, *ustxat (grif)*, *toshxona (vanna)*, *qarshidosh (antonim)*, *mungsado // xushsado (melodiya)* va boshqalar shunday tavsifda.

Shunisi muhimki, terminologik lug‘atlarning aksariyati ikki va ko‘p tilli tarjima lug‘atlari xarakterida bo‘lgan. Masalan, “Qurilish terminlarining qisqacha ruscha-o‘zbekcha terminlari lug‘ati” (mualliflar jamoasi, 1970), “Atmosfera fizikasidan ruscha-o‘zbekcha lug‘ati” (A.A‘zamov, E.Nazirov, 1972), “Ruscha-o‘zbekcha muzika terminlari lug‘ati” (Mualliflar jamoasi, 1970), “Astronomiyadan qisqacha ruscha-o‘zbekcha terminologik lug‘at” (1974), “Mashinasozlik texnologiyasi bo‘yicha ruscha-o‘zbekcha izohli lug‘at” (1973), “Ish yuritish atamalarining ruscha-o‘zbekcha qisqacha lug‘ati” (mualliflar jamoasi, 1994), “Qisqacha o‘zbekcha-ruscha-inglizcha ish yuritish lug‘ati” (mualliflar jamoasi, 1995) va boshqalar o‘zbek leksikografiyasiga qo‘shilgan munosib hissa bo‘ldi.

O‘zbek leksikografiyasida spravochnik xarakteridagi izohli lug‘atlar bo‘yicha ham ancha ishlar qilingan. Masalan, “Mexanizatsiyalashga oid spravochnik-lug‘at” (A.Hamidov. Toshkent, 1970), “Chizmachilikdan terminologik lug‘at-spravochnik” (1977), “Tarixdan qisqacha izohli lug‘at” (1977), “Qishloq xo‘jalik texnikasiga oid lug‘at-spravochnik” (1981), “Ishlab chiqarish

texnologiyasiga doir qisqacha izohli lug‘at” (1981), “Madaniy oqartuv xodimlari uchun qisqacha izohli lug‘at” (1983) va sh.k. buning yorqin dalilidir.

14. ***Badiiy asar tilida qo‘llangan so‘zlar izohiga bag‘ishlangan lug‘atlar.*** Bunday lug‘atlar tuzish o‘zbek tilshunosligida XVI asrdan boshlangan.

Xususan, Alisher Navoiy asarlari tilini o‘rganishga bag‘ishlangan lug‘atlarning o‘zi o‘ntadan ortadi. 1972-yili mualliflar jamoasi tomonidan yaratilgan o‘n besh jilddan iborat “Alisher Navoiy asarlari lug‘ati”, 1983–1984-yillari nashr etilgan to‘rt jilddan iborat “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati” ularning eng yiriklari sanaladi.

Bundan tashqari, “Alisher Navoiy asarlari lug‘ati”ning o‘n besh jildligiga ilova qilingan lug‘at ham mavjud. Professor P.Shamsiyev va professor S.Ibrohimovlar tomonidan tuzilgan bu lug‘at ham “Navoiy asarlari lug‘ati” deb ataladi. U 1972-yili Toshkentda G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyatida chop etilgan.

Badiiy asarlar tili bo‘yicha lug‘atlar tuzishda professor A.K.Borovkovning xizmatlari beqiyos katta. Uning xizmatlari o‘zbek lug‘atshunosligi tarixida alohida qadrlanadi. Olim O‘rta Osiyo lug‘atchiligi tarixini “*Abushqa*”, “*Sangloh*”, “*Xulosa-i-Abbosiyy*”, “*Badoeul-lug‘at*”, “*Kelurnoma*” singari asarlar tahlilida ko‘rsatishga erishdi.

A.K.Borovkov Alisher Navoiy asarlari uchun tuzilgan “*Badoeul-lug‘at*” asarini chuqur o‘rgandi, uni nashr etilgan shu tipdagi boshqa bir qator lug‘atlar bilan qiyosladi.

Lingvistik lug‘atlarning turi bu aytilganlar bilan cheklanmaydi. Lug‘atlar ichida hali to‘la shakllantirilib, amalga oshirilmagan yana boshqa turlar ham borki, ularga *qisqartma so‘zlar lug‘ati*, *tarixiy va arxaik so‘zlar lug‘ati*, *badiiy asar nomlari lug‘ati*, *laqab va taxalluslar lug‘ati* va h.k. kabilar mansubdir.

Ensiklopedik lugʻatlar

Oʻtgan asrning 70-yillarida oʻzbek ensiklopediyasi (“Oʻzbek sovet ensiklopediyasi”)ning yaratilishi oʻzbek tilshunosligining lugʻatchilik sohasidagi katta yutuqlaridan biri edi. Bu lugʻat oʻzbek leksikografiyasida ilk qomusiy lugʻat ekanligi bilan alohida ahamiyat kasb etgan. Shunday boʻlishiga qaramasdan, unda sobiq sovet voqeligi, shoʻrolar siyosati, mafkurasi aks ettirilgan boʻlib, oʻz tariximiz, milliy anʼanalarimiz, maʼnaviy merosimiz parda ostida koʻrsatilgan edi. Shuning uchun mustaqillik davrida milliy ensiklopediyani yaratish ehtiyoji kun tartibidagi eng dolzarb vazifaga aylangandi. Ana shu ehtiyoj mustaqillik davri oʻzbek milliy ensiklopediyasining 1-jildi yaratilishi bilan, maʼlum darajada qondirilgandek boʻldi. Ensiklopedik lugʻatlar ikki asosiy guruhga boʻlinadi: 1) universal, yaʼni umumiy ensiklopedik lugʻatlar; 2) sohaviy, yaʼni xususiy ensiklopedik lugʻatlar.

Oʻzbek leksikografiyasida universal ensiklopedik lugʻat, yuqorida aytilganidek, oʻtgan asrning 70-yillarida paydo boʻldi (“Oʻzbek sovet ensiklopediyasi”). Sohaviy ensiklopedik lugʻatlar nashr etilishi ancha avval boshlangan (bu haqda yuqorida, darslikning “*Atamalar lugʻati*” sarlavhasi ostida maʼlumot berildi).

Ideografik (mavzuiy) lugʻatlar

Lugʻatshunoslikda ideografik, yaʼni mavzuiy lugʻatlarning ahamiyati ham nazariy, ham amaliy jihatlardan cheksiz kattadir. Bunday lugʻatlar vositasida obyektiv borliq narsa-hodisalari va ularning oʻzaro munosabatlari oʻziga xos alohida-alohida mikrotizimlar tarzida izohlanadi. Ideografik lugʻatlar tuzilishining oʻziga xos tamoyili bor. Bu tamoyil “borliq/borliqning ongda aks etishi/nom” tartibida amal qiladi. Bu tamoyil “tushuncha”dan “soʻz”ga, “konsept”dan “belgi, yaʼni ramz”ga oʻtish jarayonini oʻz ichiga oladi.

Ideografik lugʻatlarning ilk namunalari sifatida Boburning “Voqeanoma”, Muhammad Chingiyning “Kelurnoma” lugʻatlarini keltirish mumkin. Seziladiki, ideografik lugʻatchilikda oʻzbek tilshunosligi oʻrnak boʻlarli tarixiy tajribaga ega. Muhammad Chingiy lugʻati 15 bob, 332 fasldan iborat boʻlib, uning oxirgi – oʻn beshinchi bobi ideografik xarakterga ega. 1300 soʻz va 6000 dan ortiq soʻz shakllarini oʻz ichiga olgan bu bob 9 mavzuga boʻlinadi: 1) osmon va u bilan bogʻliq tushunchalar; 2) yer va u bilan bogʻliq tushunchalar; 3) ot va egarlanadigan hayvonlar; 4) burgutlar va yovvoyi qushlar; 5) odam jismi aʼzolari nomlari; 6) qarindoshlik nomlari; 7) qurol-yarogʻ nomlari; 8) sanoq nomlari; 9) olmosh, ravish va qoʻshimchalar. Masalan, mazkur bobning 1-faslida *koʻk, ay, aydun, yulduz, hulkar, yaruq, yaruqluq, bulut, yagʻmur, qar, muz, chapqun (sovuq shamol), yel, suv, oʻt, chang, shudring, tong, kun, kunduz, kecha, erta, kech, axsham, qarangʻu, alav, qoʻsh, yaz, savuq* va boshqa bir qancha soʻzlar ularning tojikcha-forscha tarjimasini bilan berilgan.

Professor B.Vafojev tomonidan nashr etilgan “Koʻhna soʻzlar tarixi” (Toshkent: Fan, 1991) ham ideografik lugʻat xarakteriga ega. Bu kitobda eski oʻzbek tili yozma manbalarida qoʻllangan koʻpgina qadimgi turkiy (oʻzbekcha), forscha-tojikcha va arabcha soʻzlar tarixiy-etimologik jihatdan tekshirilgan. Mazkur kitobning ideografik lugʻat xarakterini kasb etishi shundaki, unda oʻrganilayotgan soʻzlar uch yirik guruhga ajratilgan: 1) oʻsimliklarga mansub soʻzlar; 2) hayvonot dunyosiga mansub soʻzlar; 3) uy-roʻzgʻor va xoʻjalik buyumlarini bildiruvchi soʻzlar. Har bir guruh oʻz ichida yana boshqa mayda-mayda tagguruhlariga boʻlingan. Masalan, “oʻsimliklar olamiga mansub soʻzlar” guruhi *meva nomlari, sabzavot nomlari, don nomlari, oʻsimliklar nomlari, dehqonchilikka doir soʻzlar* singari ichki toʻdalarga ajratilgan. “Hayvonot dunyosiga mansub soʻzlar” nomi bilan ajratilgan guruhda *chorva mollari nomlari, vahshiy hayvonlar nomlari, sudralib yuruvchi hayvonlar nomlari, qushlar nomlari* haqida maʼlumot berilgan. Uchinchi yirik guruh esa *kiyim, bezak, xoʻjalikka doir nomlar; ovqat va suyuqliklar nomlari; hajm, oʻlchov,*

sathga aloqador nomlar; rang nomlari; idish-tovoqlar nomlari kabi tagguruhlarga bo‘lingan.

Ideografik lug‘atning tarjima turi ham mavjud. Ideografik lug‘atning bu turiga A.N.Tixonov, N.T.Xatamov, S.A.Yemelyanova va M.Y.Tixonovalar hammuallifligida nashr etilgan “Russko-uzbekskiy tematiceskii slovar” (Toshkent: O‘qituvchi, 1979-yil) misol bo‘la oladi. Bundan tashqari, V.I.Krasnix va S.I.Gayupovlar hammuallifligida 1989-yili Moskvaning “Russkiy yazik” nashriyotida chop qilingan “O‘zbekcha-ruscha va ruscha-o‘zbekcha so‘zlashuv kitobi” (“Uzbeksko-russkiy i russko-uzbekskiy razgovornik”) ham lug‘atning ana shu turiga mansubdir. A.N.Tixonov va boshqalar hammuallifligidagi lug‘at “Tabiat” (“Priroda”), “Inson hayoti va faoliyati” (“Jizn i deyatelnost cheloveka”), “Fazo. Vaqt. Miqdor. Hisob” (“Prostranstvo. Vremya. Kolichestvo. Schyot”) kabi bo‘limlardan iborat. Har bir bo‘lim bir necha ichki mavzuiy guruhlarga ajratiladi. Sizga aniq va tushunarli bo‘lishi uchun shu lug‘atning “*Hayvon*” (“*Jivotniye*”) mavzusiga bag‘ishlangan qismidan namuna keltiramiz:

Jivotnoe – hayvon

domashniye jivotniye – uy hayvonlari

dikie jivotniye – yovvoyi hayvonlar

xishniye jivotniye – yirtqich hayvonlar

morskie jivotniye – dengiz hayvonlari

razniye jivotniye – har xil hayvonlar

vrednoe jivotnoe – zararli hayvon

strashnoe jivotnoye – qo‘rqinchli hayvon

bolnoye jivotnoye – kasal hayvon

zdorovoye jivotnoye – sog‘lom hayvon

golodnoye jivotnoye – och hayvon

znakomoye jivotnoye – tanish hayvon

mirolyubimoye jivotnoye – yuvosh hayvon

zloye jivotnoye – yovuz hayvon

ogromnoye jivotnoye – g‘oyat katta hayvon

melkoye jivotnoye – mayda hayvon
opasnoye jivotnoye – xavfli hayvon
poleznoye jivotnoye – foydali hayvon ... va boshqalar (47- bet).

V.I.Krasnix va S.I.Gayupovlar lugʻatida oʻn yetti mavzuiy guruh lugʻaviy birliklari haqida soʻz yuritiladi, ularning oʻzbekcha shakliga ruscha maʼnodosh ekvivalentlari berilgan. Masalan, yirik mavzuning birinchisi “*Kundalik muomala*” deb atalgan. Bu mavzu oʻz ichiga *biografiya, til, murojaat, diqqatni jalb qilish, uchrashuv, xayrlashuv, tanishuv, iltimos, maslahat, ogoh qilish, istak // xohish // niyat, taklif, rozilik, maʼqullash, uzr // kechirim soʻrash, afsuslanish, achinish, minnatdorchilik, tabriklar, tilaklar, hayrat, ajablanish, norozilik, gʻazablanish* singari tobe mavzuiy tagguruhlariga ajratilgan. Kitobning boshqa yirik mavzulari ham ularga tobe bir qator ichki tagguruhlariga boʻlingan. Masalan, *ism // ot – imya, otasining ismi – otchestvo, ota-onalar – roditeli, bolalar // farzandlar – deti, qarindosh – rodstvennik (rodstvennitsa), ota – otets, ona – mat, aka –brat (starshiy), uka – brat (mladshiy), opa – sestra (starshaya), singil – sestra (mladshaya)* va boshqalar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmonov G'. Milliy tillarning taraqqiyoti masalalari. – Toshkent, 1962.
2. Abdusaidov A. Gazeta janrlarining til xususiyatlari. Dokt. diss.... avtoref. – T., 2005.
3. Abdullayev F. Til qanday rivojlanadi? – T.: Fan, 1972.
4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1969.
5. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – T.: Fan, 1985.
6. Berdialiyev A. So'zlar olamiga sayohat. – Xujand: Nuri ma'rifat, 2012.
7. Berdialiyev A., Xidirov R. O'zbek va tojik lisoniy aloqalari. – Dushanbe: Irfon, 2011.
8. Bektemirov X., Begmatov E. Mustaqillik davri atamalari. – T.: Fan, 2002.
9. Гулямова Н.Г. Русские лексические заимствования в узбекском языке. – T.: Fan, 1985.
10. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. – М.: Высш.школа, 1987.
11. Jumaniyozov O. O'zbek tilidagi german tillari o'zlashmalari. – T.: Fan, 1987.
12. Iskandarova Sh. O'zbek tili leksikasini mazmuniy maydon sifatida o'rganish (shaxs mikromaydoni). Dokt. diss.... avtoref. – Toshkent, 1999.
13. Iskandarova Sh. Til sistemasiga maydon asosida yondoshuv. – T.: Fan, 2007.
14. Inoyatov S. Tojikcha-o'zbekcha-ruscha tilshunoslik atamalarining qisqacha lug'ati. – Xujand, 2010.
15. Yo'ldoshev B. Hozirgi o'zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funksional-uslubiy xususiyatlari. Dokt. diss.... avtoref. – T., 1993.

16. Kamol Faxri. Hozirgi zamon o‘zbek tili. – T., 1953.
17. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
18. Mamatov A.E. Hozirgi zamon o‘zbek adabiy tilida leksik va frazeologik norma muammolari. Dokt. diss.... avtoref. – T., 1991.
19. Madvaliyev A. Lug‘at va lug‘at turlari xususida // O‘zbek tili va adabiyoti, 2008. 1-son.
20. Mirtojiyev M., Tohirov Z. So‘z ma’nosining bo‘yog‘i. – T.: O‘zbekiston, 1980.
21. Mirtojiyev M. O‘zlashgan so‘z – payvand kurtagi. – T.: O‘zbekiston, 1988.
22. Mirtojiyev M., Mahmudov N. Til va madaniyat. – T.: O‘zbekiston, 1992.
23. Muxammadjonova G. O‘zbek tili leksikasi taraqqiyotining ba’zi masalalari. – T.: Fan, 1982.
24. Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. – T.: O‘zbekiston, 2002.
25. Ne’matov H., Rasulov R. O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – T.: O‘qituvchi, 1995.
26. Omonturdiyev A.J. Professional nutq evfemikasi. Dokt. diss.... avtoref. – Toshkent, 2009.
27. Oxunov N. Toponimlar va ularning nomlanish xususiyatlari. – T.: Fan, 1989.
28. Rahmatullayev Sh. Til qurilishining asosiy birliklari. – T.: Universitet, 2002.
29. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. – T., 1992.
30. Rahmatullayev Sh. Nutqimiz ko‘rki. – T.: Fan, 1970.
31. Розентал Д.А., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М., 1976.
32. Safarova R. Leksik-semantik munosabatning turlari. – T.: O‘qituvchi, 1996.

33. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – T.: O‘qituvchi, 1975.
34. Usmonov S. O‘zbek tilining lug‘at sostavida tojik-forscha va arabcha so‘zlar // Navoiyga arg‘umon. – T., 1968.
35. Usmonov S., Rasulov I., Mirzayev M. O‘zbek tili. – T., 1978.
36. Usmonov S. O‘zbek terminologiyasining ba’zi masalalari. – T.: O‘qituvchi, 1968.
37. Хидиров Р. Лексика таджикского и узбекского языков конца XX – начала XXI веков: изменения инновация. – Душанбе: Ирфон, 2010.
38. Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M., Hojiyev A., Rasulov I., Doniyorov X. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 1-qism. Pedagogika institutlarining filologiya fakultetlari studentlari uchun darslik. – T.: O‘qituvchi, 1980.
39. Shukurov R. O‘zbek tilida antonimlar. – T.: Fan, 1977.
40. O‘zbek shevalari leksikasi. – T.: Fan, 1991.
41. O‘zbek terminologiyasida leksik variantlar. – T.: Fan, 1986.
42. O‘zbek tili terminologiyasi va uning taraqqiyot perspektivalari. – T.: Fan, 1986.
43. Qosimov N. O‘zbek tili ilmiy-texnikaviy terminologiyasi masalalari. – T.: Fan, 1985.
44. Qorayev S. Etnonimika. – T.: O‘zbekiston, 1979.
45. Hozirgi zamon o‘zbek tili. – T.: Fan, 1957.
46. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. I. Fonetika, Leksikologiya, Morfologiya. – T.: Fan, 1966.

Mundarija

So‘zboshi.....	3
Kirish.....	5

Birinchi qism LEKSIKOLOGIYA

Leksikologiyaning obykti va predmeti haqida.....	11
So‘z – tilning asosiy, leksikaning markaziy birligi sifatida.....	14
Leksikaning sistemalilik xarakteri haqida.....	19
Paradigmatika (paradigmatik muosabatlar).....	20
Sintagmatika (sintagmatik munosabatlar).....	23
Iyerarxiyali munosabat.....	24
Lug‘aviy semasiologiya.....	25
So‘z va uning ma’nosi.....	25
So‘z ma’nosining semiotikaga aloqasi.....	25
Lug‘aviy ma’no va uning xususiyatlari.....	27
Lug‘aviy ma’no va tushuncha munosabati.....	29
Lug‘aviy ma’no va lug‘aviy vazifa munosabati.....	30
Lug‘aviy ma’noning ikki jabhasi.....	31
Onomastika.....	33
Lug‘aviy sathni tizim (sistema) tarzida xarakterlovchi lug‘aviy- mazmuniy qurilmalar.....	40
Lug‘aviy ko‘p ma’nolilik va uning o‘ziga xos mikroqurilma ekanligi.....	41
Lug‘aviy ko‘p ma’nolilikka yo‘l ochuvchi lisoniy va nolisoniy omillar.....	46

Soʻz maʼnosining boʻyogʻi.....	58
Lugʻaviy-mazmuniy medioqurilmalar.....	63
Shakldosh soʻzlar guruhi (lugʻaviy omonimiya).....	63
Ohangdosh soʻzlar guruhi.....	65
Maʼnodosh soʻzlar guruhi.....	66
Zid maʼnoli soʻzlar guruhi.....	67
Antonimlar.....	67
Enantiosemiya.....	70
Zid maʼnoli boʻlmagan leksik birliklar va ularning lugʻaviy- mazmuniy medioqurilmalari.....	72
Sinonimlar.....	72
Dubletlar.....	75
Tabu.....	77
Evfemizmlar.....	78
Graduonimlar.....	80
Leksik birliklarning denotativ asosda farq qiluvchi lugʻaviy- mazmuniy medioqurilmalari.....	81
Giponimlar.....	82
Ekvonimlar.....	83
Partonimlar.....	85
Funksionimlar.....	86
Lugʻaviy-mazmuniy makroqurilmalar.....	88
Lugʻaviy-mavzuiy guruh (LMG).....	89
Lugʻaviy-mazmuniy maydon (LMM)	91
Oʻzbek tilining lugʻaviy tarkibi (Leksikasi).....	95
Oʻzbek tili leksikasining shakllanish va rivojlanish manbalari..	95
Oʻz qatlam.....	96
Soʻz oʻzlashtirish.....	100
Oʻzlashma qatlam.....	104
Tojik-fors lugʻaviy oʻzlashmalari.....	109
Arab lugʻaviy oʻzlashmalari.....	113
Rus va sovet-baynalmilal lugʻaviy oʻzlashmalari.....	115
Isteʼmol doirasiga koʻra oʻzbek tili leksikasi.....	121

Iste'mol doirasi chegaralanmagan leksika.....	122
Iste'mol doirasi chegaralangan leksika.....	123
Dialektal leksika va uning tizimi.....	123
Ilmiy leksika va uning tizimi.....	126
Jargon, argo va ularning tizimi.....	134
Zamonaviyligiga ko'ra o'zbek tili leksikasi.....	136
Zamonaviy qatlam.....	136
Zamondosh qatlam.....	137
Neologizmlar.....	138
Arxaizmlar.....	140
Istorizmlar.....	143
Lug'aviy birliklarning nutq uslublariga ko'ra turlari.....	144
Adabiy nutqqa xoslangan lug'aviy birliklar.....	146
So'zlashuv nutqiga xoslangan lug'aviy birliklar.....	149
Lug'aviy birliklarning emotsional-ekspressivlikka ko'ra guruhlanishi.....	150
Etimologiya.....	153

Ikkinchi qism

FRAZELOGIYA

Frazeologiya haqida umumiy ma'lumot.....	156
Frazeologik semasiologiya.....	161
Frazemalarda bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik.....	161
Frazemalarning shakliy munosabatga ko'ra turlari.....	163
Frazemalarning ma'no munosabatiga ko'ra turlari.....	164
O'zbek tili frazemalar tizimining shakllanish va rivojlanish manbalari.....	167
O'zbek tili frazemalarining iste'moliga ko'ra guruhlanishi.....	169
O'zbek tili frazemalarining nutq uslublariga ko'ra guruhlanishi.....	172
O'zbek tili frazemalarining grammatik xususiyatga ko'ra guruhlanishi.....	174

Uchinchi qism
LEKSIKOGRAFIYA

Leksikografiya haqida umumiy ma'lumot.....	177
Lug'atlarning turlari va ularning tavsifi.....	178
Lingvistik (filologik) lug'at va uning turlari.....	179
Umumiy o'z til lug'atlari.....	181
Maxsus o'z til lug'atlari.....	184
Ensiklopedik lug'atlar.....	191
Ideografik (mavzuiy) lug'atlar.....	191
Foydalanilgan adabiyotlar.....	195

**ABDUVALI BERDIALIYEV
IXTIYOR ERMATOV**

HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILI

**LEKSIKOLOGIYA, FRAZELOGIYA,
LEKSIKOGRAFIYA**

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining 2021-yil 31-maydagi 237-sonli buyrug‘iga asosan 5120100 – Filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek tili) yo‘nalishi bakalavri talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan (Guvohnom raqami – 237-320).

*Muharrir: H. Zokirova
Musahhah: S. Alimboyeva
Dizayner: T. Shonazarov*

Nashriyot litsenziyasi AI № 223, 16.11.2012.
Bosishga 27.08.2021 da ruxsat etildi. Bichimi $60 \times 84^{1/16}$.
«Times» garniturası. Ofset usulida bosildi.
Shartli b.t. 40,8. Nashr taboq 40,5. Adadi 1000 nusxa.
70-raqamli buyurtma.

«TURON-MATBAA» MCHJ da chop etildi.
Toshkent sh., Olmazor tumani, Talabalar ko‘chasi, 2-uy.